

Internacionalni univerzitet
Brčko distrikt BiH

NIR

Časopis za NAUKU-ISTRAŽIVANJE-RAZVOJ

godina II broj 3.

Brčko, juni 2013.

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

Dr Marinko Kresoja, mr Halid Emkić

Uloga Policijskog odbora u disciplinskom postupku – praktična iskustva Policije Brčko distrikta Bosne i Hercegovine.....	9
--	---

Aleksandar Petrov, master

Država i terorizam – kratki pregled odgovornosti za pričinjenu štetu.....	19
---	----

Mr Željko Petrić

Identifikacija motornih vozila sa aspekta prevara u osiguranju motornih vozila	27
--	----

Mr Jelena Jankov

Simulacija u elektronici u nastavi tehnike korišćenjem programa Multisim.....	33
---	----

Viktor Kanižai, master

Preventivna zaštita korisničkih naloga.....	43
---	----

Mr Vladimir Prebiračević, mr Mirjana Đilas, Nataša Vasić, master

Mobing kao negativna motivacija.....	53
--------------------------------------	----

Edisa Puška, prof., mr. Adis Puška

Uloge učitelja u inkluzivnom obrazovanju.....	63
---	----

Mr Stojadin Nešić

Uloga i značaj računovodstva u preduzećima u tranziciji.....	73
--	----

Mr Bojana Ostojić

Poslovna etika u sistemu organizacione komunikacije kao temelj savremenog načina poslovanja.....	81
--	----

Mr Mladen Ivić

Nezaposlenost u BiH.....	91
--------------------------	----

Goran Jovanović

Akumulacija kapitala u funkciji privrednog razvoja.....	97
---	----

Mr. Esad Čović

Tržišne komunikacije u funkciji razvoja preduzeća.....	107
--	-----

Nenad Vuković, dipl. ing., mr Bratislav Kisin

Sektor šumarstva u službi ruralnog razvoja u Srbiji.....	115
--	-----

ISTRAŽIVANJA

Mr sci. med. spec. Gordana Macanović

Učestalost pušenja među studentskom populacijom.....127

Mr. Dragana Milojković-Čović

Odnosi u porodici kao faktor socijalnog ponašanja učenika..... 135

Mr Milorad Stanić

Savremena organizacija nastave – integrativna nastava u nastavnom predmetu Priroda
i društvo..... 145

Uputstvo za saradnike..... 153

CONTENTS

ARTICLES AND STUDIES

Marinko Kresoja, Ph. D., Halid Emkić, M. Sc.

The Role of the Police Board in a Disciplinary Procedure – Practical Experience of the Police of Brcko District of Bosnia and Herzegovina..... 9

Aleksandar Petrov, M. A.

State and Terrorism – a Brief Overview of Liability For the Resulting Damage..... 19

Željko Petrić, M. Sc.

Identification of Motor Vehicles With Aspects of Fraud in Insurance of Motor Vehicles..... 27

Jelena Jankov, M. Sc.

Using Multisim Programme in Simulation During Electronics Teaching Techniques..... 33

Viktor Kanižai, M. A.

Preventive and Protective Measures for User Accounts..... 43

Vladimir Prebiračević, M. Sc., Mirjana Đilas, M. Sc., Nataša Vasić, M. A.

Mobbing and Its Negative Motivation..... 53

Edisa Puška, B. A., Adis Puška, M. Sc.

Role of Teacher in an Inclusive Classroom..... 63

Stojadin Nešić, M. Sc.

The Role and Importance of Accounting in Enterprises in Transition..... 73

Bojana Ostojić, M. Sc.

Business Ethics in Organizational Communication System as the Foundation of Modern Business..... 81

Mladen Ivić, M. Sc.

Unemployment in Bosnia and Herzegovina..... 91

Goran Jovanović

Capital Accumulation and Economic Development..... 97

Esad Čović, M. Sc.

Marketing Communications in Development of Companies.....107

Nenad Vuković, Dipl.-Ing., Bratislav Kisin, M. Sc.

Forestry Sector in the Service of Rural Development in Serbia.....115

RESEARCH

Gordana Macanović, M. Sc. Med. Specialist

High Prevalence of Smoking among Students.....127

Dragana Milojković-Čović, M. Sc.

Family Relationship As a Factor in Anti-Social Student Behaviour.....135

Milorad Stanić, M. Sc.

Modern Methods of Teaching – Integrated Classroom Teaching And Approach to
Teaching Science..... 145

Instructions for submitting a journal.....153

STUDIJE I ČLANCI

ULOGA POLICIJSKOG ODBORA U DISCIPLINSKOM POSTUPKU

– praktična iskustva Policije Brčko distrikta Bosne i Hercegovine –

SAŽETAK: Odredbama Zakona o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH, koje su stupile na snagu 2007. godine, u Policiji Brčko distrikta BiH, kao samostalno i nezavisno tijelo koje ima ovlaštenja drugostepenog tijela, djeluje Policijski odbor. Policijski odbor je nadležan za odlučivanje po svim žalbama, koje predviđa Zakon o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH, kao i po bilo kojim drugim odlukama ili radnjama preduzetim ili nepreduzetim od Policije, a koje se odnose na status policijskih službenika u skladu sa tim Zakonom i podzakonskim aktima.

U radu se prikazuju radnje koje se odnose na tok disciplinskog postupka (sa osvrtom na Policiju Brčko distrikta BiH), odnosno radnje od pokretanja disciplinskog postupka, njegovog vođenja, donošenja konačnih odluka u prvom stepenu od strane Disciplinske komisije i u drugom stepenu od strane Policijskog odbora. Posebno je dat prikaz Policijskog odbora kao tijela, te njegovog rada, postupanja i donošenja drugostepene odluke, čime se i okončava disciplinski postupak.

KLJUČNE RIJEČI: disciplinski postupak, policija, policijski službenik, prvostepeno rješenje, konačnost rješenja, Policijski odbor.

Uvodna razmatranja

Brčko distrikt Bosne i Hercegovine, kao jedinstvena administrativna jedinica u okviru Bosne i Hercegovine, posjeduje svoju zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Poslove iz oblasti unutrašnjih poslova, u ovoj lokalnoj sredini obavlja Policija Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Policija obavlja poslove u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine, Statutom Brčko distrikta BiH, zakonima Bosne i Hercegovine i Brčko distrikta BiH.

Statutom Brčko distrikta BiH, kao najvišim pravnim aktom u Brčko distriktu BiH, propisano je da: Distrikt ima sopstvenu policiju; da Policija distrikta obavlja sve policijske funkcije predviđene zakonom; da Policija distrikta obezbjeđuje sigurnu i bezbjednu sredinu svim licima u distriktu i radi poštujući međunarodno priznata ljudska prava i osnovne slobode predviđene Ustavom Bosne i Hercegovine; da Policija distrikta obezbjeđuje neograničenu slobodu kretanja svih lica, vozila i roba kroz distrikt; te da su svi zaposleni u policiji distrikta javni službenici i kao takvi odgovorni za svoje postupke.¹

U skladu sa navedenim, u Brčko distriktu BiH doneseni su zakonski propisi koji regulišu rad Policije Brčko distrikta BiH kao organizacije, te rad i postupanje njenih pripadnika. Tako Zakon o Policiji Brčko distrikta BiH² i Zakon o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH³, direktno propisuju rad, kako Policije u cjelini, tako i rad i ponašanje policijskih službenika. Ovim

* mbkresoja@gmail.com

¹ Statut Brčko distrikta BiH (*Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*, broj 17/08).

² Zakon o Policiji Brčko distrikta BiH (*Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*, broj 31/09 i 60/10 i 31/11),

³ Zakon o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH (*Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*, broj 41/07, 4/08, 36/09, 60/10).

pravnim odredbama, propisano je da je Policija institucija distrikta, operativno samostalna, te da šef Policije predstavlja Policiju i rukovodi radom Policije.

U okviru Policije Brčko distrikta BiH uspostavljeni su mehanizmi za procesuiranje nezakonitih i neprofesionalnih ponašanja policijskih službenika u disciplinskom postupku, za počinjenje lakših i težih povreda službene dužnosti.⁴ Procesuiranje u prvom stepenu provodi Disciplinska komisija, dok u drugom stepenu, rješavajući po žalbama, postupa Policijski odbor.

Za lakše povrede službene dužnosti, disciplinske sankcije izriče šef Policije nakon provedenog internog postupka od organizacione jedinice nadležne za unutrašnju kontrolu. Disciplinske sankcije za teže povrede službene dužnosti izriče Disciplinska komisija nakon što utvrdi odgovornost u provedenom disciplinskom postupku.⁵ U ostvarivanju svojih ustavnih i zakonskih prava u okvirima Policije, policijskim službenicima stoji na raspolaganju ulaganje žalbe Policijskom odboru na odluke i rješenja donesena u prvom stepenu.

Same specifičnosti organizacije Policije Brčko distrikta BiH, značajno utiču na procesne radnje kako u disciplinskom postupku u radu prvostepenog tijela – Disciplinske komisije, tako i u radu drugostepenog tijela Policijskog odbora. Policijski odbor Policije Brčko distrikta BiH, djeluje u okviru Policije, a uspostavlja ga Vlada Brčko distrikta BiH i on ima ovlaštenja drugostepenog tijela propisana Zakonom o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH⁶, Zakonom o upravnom postupku Brčko distrikta BiH i drugim materijalnim propisima Brčko distrikta BiH.

Ranijim zakonskim odredbama, rješavanje po žalbama policijskih službenika u drugostepenom disciplinskom postupku, provodila je Apelaciona komisija Brčko distrikta BiH, koja je kao drugostepeno tijelo bila izvan policije.

Za potrebe ovog rada mi ćemo prije svega govoriti o specifičnostima provođenja radnji u disciplinskom postupku u okvirima organizacije Policije Brčko distrikta BiH⁷, sa posebnim akcentom na Policijski odbor kao drugostepeno tijelo u Policiji Brčko distrikta BiH i njegove procesne karakteristike u radu po žalbama policijskih službenika.

1. O disciplinskom postupku

U osnovi, kada govorimo o disciplinskom postupku, možemo reći da je to poseban postupak, koji predstavlja skup radnji i pravnih normi kojima se reguliše ostvarivanje disciplinske odgovornosti⁸ počinioca disciplinskog djela, odnosno povrede radne dužnosti. S obzirom na spe-

⁴ Da bi se policijski službenik smatrao odgovornim za povredu službene dužnosti potrebno je ispunjavanje zakonskih uslova: da je došlo do kršenja službenih dužnosti, da je kršenje službene dužnosti utvrđeno i propisano zakonom, da je do kršenja službene dužnosti došlo krivicom policijskog službenika.

⁵ Odgovornost policijskih službenika (pored njegove moralne) uglavnom se svodi na zakonsku odgovornost i to: krivičnu, zbog izvršenog krivičnog djela, kada se postupak vodi pred nadležnim sudom, prekršajnu zbog izvršenog prekršaja, kada se postupak vodi pred nadležnim sudom za prekršaje, disciplinsku, zbog izvršenih povreda radnih dužnosti kada se postupak vodi pred nadležnom Disciplinskom komisijom policijske agencije, te materijalnu, zbog počinjene materijalne štete na povjerenim materijalno-tehničkim sredstvima.

⁶ Više vidi u članovima od 144. do 146. Zakona o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH.

⁷ U Policiji Brčko distrikta BiH zaposleno je 304 zaposlenika i to 258 policijskih službenika i 46 državnih službenika i namještenika. Podaci Policije Brčko distrikta BiH, mart 2013.

⁸ Pod disciplinskom odgovornošću policijskog službenika podrazumijeva se odgovornost policijskog službenika za povredu službene dužnosti koju učini svojom krivnjom, a naročito ako povjerene zadatke i poslove ne izvršava svjesno i uredno, ako se ne pridržava zakona i drugih propisa ili pravila o ponašanju u službi. Ukoliko se utvrdi da se te radnje ne preduzimaju u skladu sa propisanim procedurama, službenici policije se kroz utvrđenu disciplinsku

cifičnosti rada policije i policijskih službenika, disciplinski postupak u policiji bi predstavljao postupak za utvrđivanje disciplinske odgovornosti policijskog službenika za lakše ili teže povrede službene dužnosti.

Disciplinski postupak obuhvata radnje od pokretanja postupka, vođenja tog postupka, do donošenja konačnih odluka o disciplinskoj odgovornosti. U pozitivnom radnom zakonodavstvu u BiH, a posebno u policijskim agencija u BiH, predviđena je posebna autonomnost disciplinskog postupka, u odnosu na druge postupke (prekršajne ili krivične)⁹, koja se potvrđuje samostalnošću u regulisanju nadležnosti, organa i pravila postupka od strane policijskih agencija. Iniciranje, pokretanje internih procedura na dokumentovanju povreda službene dužnosti, te pokretanja, vođenja i odlučivanja u disciplinskom postupku, određeni su posebnim odredbama koje propisuju zakoni i podzakonski propisi.

Preduzimanje radnji na disciplinskom procesuiranju u Policiji Brčko distrikta BiH, propisano je u Zakonu o Policiji Brčko distrikta BiH, Zakonu o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH, te Pravilniku o disciplinskom postupku.

Prijavu za povredu službene dužnosti, može po pravilu podnijeti svaki zaposlenik u policiji, građanin, grupa građana ili pravno lice. Nakon zaprimanja prijave, nadležna jedinica za unutrašnju kontrolu provodi interni postupak¹⁰, kojim vrši provjeru navoda prijave o povredi službene dužnosti (ili nekog nezakonitog ponašanja), te se u sklopu te istrage prikupljaju dokazi o povredi službene dužnosti. Tokom procesa provođenja internog postupka, radnje preduzimaju policijski službenici – istražitelji jedinice nadležne za unutrašnju kontrolu i disciplinski tužilac.¹¹ Ukoliko se u provedenom internom postupku utvrdi da postoji osnovana sumnja da je policijski službenik počinio lakšu povredu službene dužnosti on će biti sankcionisan od strane rukovodioca policijske agencije. Lakše povrede službene dužnosti, internu provjeru, te provođenje postupka kao i utvrđivanje postojanja disciplinske odgovornosti, može vršiti i rukovodilac organizacione jedinice u kojoj je policijski službenik raspoređen, koji nakon toga podnosi pismeni i obrazložen prijedlog rukovodiocu policijskog organa za izricanje sankcije za lakšu povredu službene dužnosti. U ovom slučaju rukovodilac policijskog organa na osnovu dokaza donosi rješenje u kojem izriče disciplinsku sankciju isključivo zbog lakše povrede službene dužnosti. Protiv Rješenja rukovodioca kojim se policijski službenik oglašava krivim za laku povredu službene dužnosti, policijski službenik može uputiti žalbu drugostepenom tijelu, tj. Policijskom odboru. U okviru Policije Brčko distrikta BiH, lakše povrede službene dužnosti disciplinske sankcije izriče šef Policije, nakon provedenog internog postupka od strane istražitelja Jedinice za profesionalne standarde.

proceduru pozivaju na disciplinsku odgovornost, gdje se u okviru utvrđene procedure i uz poštivanje svih krivično procesnih načela izriču disciplinske sankcije.

⁹ Odgovornost za krivično djelo ne isključuje disciplinsku odgovornost policijskog službenika ako ista radnja predstavlja i povredu službene dužnosti. Oslobađanje od krivične odgovornosti ne podrazumijeva istovremeno i oslobađanje od disciplinske odgovornosti.

¹⁰ Interni postupak u Policiji Brčko distrikta BiH, provodi posebna jedinica - Jedinica za profesionalne standarde, u skladu sa odredbama člana 119. i člana 130. Zakona o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH.

¹¹ Za provođenje procesnih radnji prikupljanja dokaza, podnošenja zahtjeva za pokretanje disciplinskog postupka i zastupanja tog zahtjeva u toku provođenja postupka pred disciplinskom komisijom, ovlašten je disciplinski tužilac. Disciplinskog tužioca i njegovog zamjenika imenuje rukovodilac organa Rješenjem iz reda policijskih službenika raspoređenih u organizacionoj jedinici nadležnoj za unutaršnju kontrolu ili se to mjesto profesionalno popunjava putem konkursa. Disciplinski tužilac postupa pred Disciplinskom komisijom, zastupa optužnicu, izjavljuje žalbe i druga vanredna pravna sredstva protiv odluke Disciplinske komisije.

Međutim, ukoliko se u provedenom internom postupku utvrdi da postoji osnovana sumnja da je policijski službenik počinio težu povredu službene dužnosti, disciplinski tužilac podnosi Disciplinskoj komisiji zahtjev za pokretanje disciplinskog postupka.¹² Disciplinska komisija je poseban, specijalizovani zakonom određeni organ u policijskoj agenciji, koji vodi prvostepeni disciplinski postupak zbog povreda službenih dužnosti. Sprovođenje disciplinskog postupka (za teže povrede radnih obaveza) ne može se povjeriti bilo kom drugom organu ili tijelu u policijskoj organizaciji.¹³ Disciplinsku komisiju u Policiji Brčko distrikta BiH, imenuje šef Policije, a čine je predsjednik i dva člana, koji imaju zamjenike.

Po prijemu zahtjeva, Disciplinska komisija ispituje da li je nadležna za postupanje po zahtjevu, da li je zahtjev podnesen od strane ovlaštenog organa i da li je zahtjev blagovremen i potpun. Ako utvrdi da je zahtjev nepotpun, vratiće ga podnosiocu zahtjeva – disciplinskom tužiocu da ga u roku upotpuni, te ukoliko to podnosilac ne učini, takav zahtjev će odbaciti. Ukoliko Disciplinska komisija ne odbaci zahtjev, ona će zaključkom pokrenuti disciplinski postupak. Protiv zaključka nije dopuštena žalba.¹⁴ Nakon donošenja zaključka o pokretanju disciplinskog postupka, zakazuje se glavni pretres na koji se pozivaju optuženi (i njegov branilac ako ga ima), podnosilac zahtjeva – disciplinski tužilac, te svjedoci i vještaci. Na glavnom pretresu vodi se rasprava, a Disciplinska komisija vodi zapisnik, koji sadrži podatke o sastavu komisije, datumu i mjestu glavnog pretresa, ime i prezime zapisničara, optuženog i njegovog branioca, disciplinskog tužioca, pravnu kvalifikaciju teže povrede službenih dužnosti za koju se optuženi tereti, te podatak da li je glavni pretres javan. Iskazi dati na glavnom pretresu unose se u zapisnik, tako da se vjerno prikaže njihova sadržina, a bitni dijelovi se unose doslovno. Dijelovi zapisnika se mogu odmah pročitati, a obavezno će se pročitati na zahtjev lica čija se izjava unosi u zapisnik. Po završetku glavnog pretresa i provedene glavne rasprave Disciplinska komisija donosi Rješenje kojim policijskog službenika oslobađa od optužbe ili ga oglašava krivim i određuje disciplinsku sankciju.¹⁵ Rješenje kojim se policijski službenik oglašava krivim mora imati: uvod, izreku, obrazloženje, uputstvo o pravnom lijeku i potpis predsjednika Disciplinske komisije.¹⁶

Na Rješenje prvostepenog organa, tj. Disciplinske komisije, policijski službenik ima pravo iskoristiti pravni lijek podnošenja žalbe.¹⁷ Žalba se podnosi drugostepenom tijelu, tj. Policij-

¹² O sadržaju zahtjeva za pokretanje disciplinskog postupka vidi član 9. Pravilnika o disciplinskom postupku Policije Brčko distrikta BiH, mart 2008. godina.

¹³ U Ministarstvu unutrašnjih poslova Republike Hrvatske, odredbama Zakona o policiji određeni su okviri rada i funkcionisanja disciplinskih sudova u MUP-u. Odjel disciplinskog sudovanja pri MUP-u sastoji se od četiri odsjeka prvostepenih disciplinskih sudova (sjedišta u Zagrebu, Osijeku, Rijeci i Splitu) i Odsjeka drugostepenog disciplinskog suda sa sjedištem u Zagrebu. Pri svakom odsjeku formirana su sudska vijeća disciplinskog suda, a također je određena teritorijalna nadležnost odsjeka prvostupenih disciplinskih sudova. Dakle, riječ je o disciplinskim sudovima isključivo za policijske službenike, dok je za ostale uposlenike u MUP-u nadležan službenički sud u Zagrebu. (Drmić, 2010: 997).

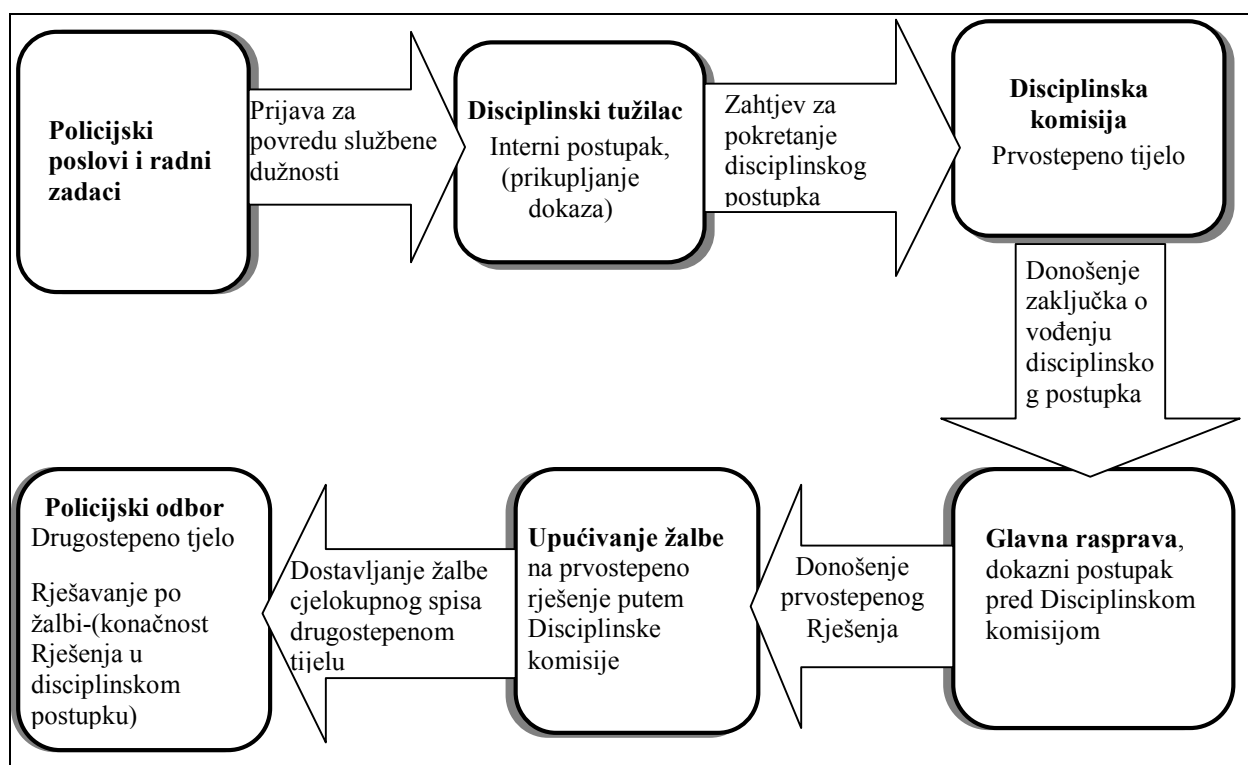
¹⁴ Vidi član 10. i 12. Pravilnika o disciplinskom postupku Policije Brčko distrikta BiH, mart 2008. godina.

¹⁵ Disciplinska sankcija je „mjera koja se izriče protiv određenog učinioca zbog izvršavanja disciplinskog djela, odnosno zbog povrede dužnosti i radnih obaveza, tj. radne discipline, pod uslovom da je njegova disciplinska odgovornost utvrđena i da postoje sve pretpostavke za izricanje, odnosno primjenu mjere“ (Dedic, Gradašević-Sijerčić, 2005: 325).

¹⁶ Više o izradi i sadržaju Rješenja vidi članove 26-33. Pravilnika o disciplinskom postupku Policije Brčko distrikta BiH, mart 2008. godina.

¹⁷ Žalba na Rješenje Disciplinske komisije se podnosi u skladu sa odredbama člana 123. Zakona o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH.

skom odboru¹⁸, putem prvostepenog tijela u dovoljnom broju primjeraka za drugostepeno tijelo, suprotnu stranu u postupku i branioca. Blagovremeno podnešena žalba, Policijskom odboru odlaže izvršenje Rješenja. Neblagovremenu i nedozvoljenu žalbu zaključkom će odbaciti prvostepena disciplinska komisija. Na ovaj zaključak je dozvoljena žalba drugostepenom tijelu u roku od osam dana od dana prijema zaključka. Ukoliko prvostepena disciplinska komisija ne odbaci žalbu, onda će je proslijediti suprotnoj strani u postupku, koja ima pravo da u roku od osam dana od prijema žalbe dostavi prvostepenoj disciplinskoj komisiji odgovor na žalbu. Nakon toga, žalbu sa svim spisima prvostepena disciplinska komisija će dostaviti Policijskom odboru – drugostepenom disciplinskom tijelu, odmah po isticanju rokova za davanje odgovora na žalbu. Provođenje disciplinskog postupka u Policiji Brčko distrikta BiH prikazano je na sljedećoj šemi:

Slika 1. Provođenje disciplinskog postupka u Policiji Brčko distrikta BiH

2. Policijski odbor u Policiji Brčko distrikta BiH

Policijski odbor Policije Brčko distrikta BiH je samostalno i nezavisno tijelo, koje ima ovlaštenja drugostepenog tijela uprave propisane Zakonom o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH, Zakonom o upravnom postupku Brčko distrikta BiH i drugim materijalnim propisima Brčko distrikta BiH. Policijski odbor uspostavlja Vlada Brčko distrikta BiH i nadležan je za odlučivanje po svim žalbama koje predviđa Zakon o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH, kao i po bilo kojim drugim odlukama ili radnjama preduzetim ili nepreduzetim od Policije,

¹⁸ Zakon o policijskim službenicima BiH, član 111., propisuje pravo žalbe na odluku o disciplinskoj odgovornosti da protiv odluke o disciplinskoj odgovornosti može se podnijeti žalba Policijskom odboru iz člana 121. ovog Zakona u roku od 15 dana od dana prijema odluke, te da Policijski odbor o žalbi odlučuje u roku od 30 dana od dana prijema žalbe.

a koje se odnose na status policijskih službenika, u skladu s ovim zakonom i podzakonskim aktima, a na zahtjev:

- a) policijskog službenika koji smatra da je oštećen osporavanom odlukom, preduzimanjem ili nepreduzimanjem radnje;
- b) Policije.¹⁹

Policijski odbor radi u skladu sa Poslovníkom o radu Policijskog odbora, kojeg u procesnoj proceduri donosi Vlada Brčko distrikta BiH. Ranije pomenutim zakonskim i podzakonskim odredbama propisano je da ovaj odbor ima ovlaštenja da vrši uvid u prvostepene i druge spise, daje ocjenu dokaza, činjenica i zaključaka izvedenih iz činjeničnog stanja, vrši ocjenu žalbenih navoda, drugih prijedloga, zahtjeva i inicijativa, predlaže izvođenje dokaza, sudjeluje u izvođenju dokaza, a nakon toga donosi odluku kao drugostepeni organ.

Pored navedenog, u okviru svoga rada Policijski odbor:

- a) sasluša policijskog službenika ili predstavnika Policije, ako je to potrebno;
- b) poziva svjedoke i vještake kada je to neophodno;
- c) traži i prikuplja od nadležnih organa sve relevantne podatke.

Sve odluke u drugom stepenu disciplinskog procesuiranja, koje donosi Policijski odbor, moraju biti zasnovane na zakonu i na potpuno i pravilno utvrđenim činjenicama i one su konačne u disciplinskom postupku, s tim da mogu biti predmet sudskog preispitivanja u skladu s važećim zakonima.

2.1. Sastav Policijskog odbora

Kada je u pitanju sastav Policijskog odbora, njega čine tri člana i tri zamjenika člana Policijskog odbora. Od tri člana, dva su policijski službenici sa činom višeg inspektora ili višim činom, koji predstavljaju Policiju²⁰ i jedan državni službenik iz organa uprave Brčko distrikta BiH. Članove Policijskog odbora imenuje Vlada Brčko distrikta BiH na period od dvije godine, s mogućnošću drugog uzastopnog mandata. Najmanje jedan član Policijskog odbora mora biti diplomirani pravnik, a zasjedanjem Policijskog odbora predsjedava policijski službenik s najvišim činom ili policijski službenik koji je proveo duže vremena u tom činu ukoliko oba policijska službenika imaju isti čin. Kandidate za članove Policijskog odbora koji predstavljaju Policiju, Vladi predlaže šef Policije Brčko distrikta BiH, a kandidate iz reda državnih službenika, služba Vlade Brčko distrikta BiH, nadležna za ljudske resurse. Članovi Policijskog odbora imaju zamjenike koji ih mijenjaju u slučaju spriječenosti da učestvuju u radu Policijskog odbora. Svaki član Policijskog odbora mora biti nezavisan i nepristrasan u svom radu. Član Policijskog odbora može biti razriješen dužnosti prije kraja svog mandata samo po odluci Vlade zbog izuzetnih okolnosti i uz prethodnu saglasnost ostalih članova Policijskog odbora.²¹

¹⁹ Član 144. Zakona o policijskim službenicima Brčko distrikta BiH.

²⁰ Ibid, član 77. propisuje čino ve u Policiji Brčko distrikta BiH.

²¹ Ibid, član 146.

2.2. Procedure u radu članova Policijskog odbora

Radom Policijskog odbora rukovodi predsjedavajući, kojeg biraju članovi Policijskog odbora iz reda članova odbora koji je najvišeg čina ili policijski službenik koji je proveo duže vremena u tom činu, ukoliko oba policijska službenika (člana policijskog odbora) u odboru imaju isti čin. U odsutnosti predsjedavajućeg, mijenja ga član ili zamjenik člana sa istim činom. Predsjedavajući Policijskog odbora predstavlja odbor pred drugim organima i organizacijama, te sastavlja odgovore na tužbe, žalbe i druge akte u upravnim sporovima i zastupa odbor pred sudovima u upravnim sporovima.

Sjednice Policijskog odbora održavaju se kako okolnosti nalažu, a saziva ih predsjedavajući ili zamjenik predsjedavajućeg u njegovoj odsutnosti. Kada je u pitanju zasjedanje, Policijski odbor radi u punom sastavu od tri člana, s tim da u radu odbora moraju biti prisutna dva člana i samo jedan zamjenik člana.

U pripremi predmeta za vijećanje i odlučivanje, predsjedavajući i članovi Policijskog odbora utvrđuju da li predmet dostavljen od strane prvostepenog organa sadrži sve spise u vezi sa predmetom i da li je u omotu spisa izvršen popis akata. Ukoliko predmet nije uređen u skladu sa propisanom procedurom, predmet se vraća prvostepenom organu, odnosno podnosiocu žalbe da ga uredi u propisanom roku.

Na sjednicama Policijskog odbora predsjedavajući ili njegov zamjenik otvara sjednice, izvještava članove Policijskog odbora o predmetu žalbe, daje ocjenu dokaza, činjenica i zaključaka izvedenih iz činjeničnog stanja, vrši ocjenu žalbenih navoda, drugih prijedloga, zahtijeva i inicijativa. Nakon izvještavanja u raspravi po žalbi učestvuju i članovi Policijskog odbora. Odluke Policijskog odbora zasnivaju se na zakonu i na potpuno i pravilno utvrđenom činjeničnom stanju i donose se većinom glasova. Glasanje se vrši tako što svoj glas o predloženoj odluci prvo daju članovi Policijskog odbora, a potom svoj glas daje predsjedavajući Policijskog odbora. Policijski odbor donosi odluke u obliku rješenja ili zaključka. Rješenja i zaključke Policijski odbor izrađuje i dostavlja prvostepenom organu i policijskom službeniku. Rješenja i zaključci Policijskog odbora su konačna, s tim da mogu biti predmet sudskog preispitivanja u skladu sa zakonima Brčko distrikta BiH.

Važno je istaći da predsjedavajući Policijskog odbora svaka tri mjeseca dostavlja izvještaj o radu Policijskog odbora Vladi Brčko distrikta BiH, koji je predmet razmatranja i usvajanja od strane članova Vlade.

3. Postupanja Policijskog odbora po žalbi u disciplinskom postupku

U disciplinskom postupku prvostepena Disciplinska komisija će nakon što zaprimi žalbu na prvostepeno Rješenje, sa svim spisima predmeta, dostaviti Policijskom odboru odmah po isticanju rokova za davanje odgovora na žalbu. Žalbe se Policijskom odboru dostavljaju u skladu sa Zakonom o upravnom postupku Brčko distrikta BiH i zaprimaju se putem protokola Policije.

Policijski službenik prvostepeno rješenje disciplinske komisije može pobijati zbog:

- bitne povrede postupka,
- zbog pogrešno ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja i
- zbog izrečene sankcije.

Bitna povreda postupka postoji kada je povrijeđena neka odredba Zakona ili Pravilnika koji reguliše disciplinski postupak o odgovornosti policijskog službenika. Pogrešno utvrđeno činjenično stanje postoji kada je prvostepena disciplinska komisija izvjesne odlučne činjenice pogrešno utvrdila da postoje ili da ne postoje. Sve činjenice na kojima se zasniva odluka moraju biti dokazane, jer se odluka ne može bazirati na pretpostavkama. Nepotpuno činjenično stanje ukazuje na postojanje novih činjenica i dokaza na kojima se ne zasniva pobijeno rješenje, jer ove okolnosti nisu cijenjene u prvostepenom postupku. Korišćenje novih dokaza u žalbi dopušteno je samo u slučaju ako policijski službenik nije bio u mogućnosti da ih ranije upotrijebi, i to pod uslovom da novi dokazi mogu bitno utjecati na donošenje drugačije odluke. Rješenje o izrečenoj sankciji može se pobijati u slučajevima kada nisu cijenjene olakšavajuće i otežavajuće okolnosti koje utiču na vrstu izrečene sankcije. Izrečena sankcija treba da odgovara stepenu krivice policijskog službenika, njegovom ranijem radu i ponašanju poslije izvršene povrede radne dužnosti, te da li je ispoljavao kajanje ili je nastojao da izbjegne odgovornost.

Nakon što zaprime žalbu, članovi Policijskog odbora vrše uvid u prvostepene i druge spise, daju ocjenu dokaza, činjenica i zaključaka izvedenih iz činjeničnog stanja, vrše ocjenu žalbenih navoda, drugih prijedloga, zahtjeva i inicijativa, predlažu izvođenje dokaza i sudjeluju u izvođenju dokaza. Povodom žalbe drugostepeno tijelo – Policijski odbor, donosi Rješenje kojim:

- a) odbija žalbu u cjelosti, a prvostepeno Rješenje potvrđuje,
- b) djelimično usvaja žalbu i preinačuje prvostepeno Rješenje i
- c) prihvata žalbu u cjelosti i vraća na ponovno provođenje prvostepenog postupka.

Drugostepena odluka kojom se žalba odbija, a Rješenje prvostepenog organa potvrđuje ili kojom se prvostepena odluka preinačuje, jeste konačna. Protiv svake konačne odluke o izrečenoj sankciji zbog povrede radne dužnosti policijski službenik ima pravo da pokrene spor kod nadležnog suda u određenom roku. Po isteku roka za pokretanje spora ili ako u postupku pred sudom odluka ne bude poništena, smatra se da je odluka o izrečenoj sankciji pravosnažna.

Žalba će se uvažiti, a prvostepena odluka ukinuti, ako se utvrdi postojanje bitnih povreda postupka koji je utvrđen u Zakonu i Pravilniku. Žalba će se usvojiti i kada, zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, treba održati novu raspravu pred prvostepenim organom da bi se sporne činjenice raspravile. Preinačenje prvostepene odluke vrši se, po pravilu, izričanjem blaže vrste sankcije.

Policijski odbor u Policiji Brčko distrikta BiH u vremenskom periodu od 2008. godine do 2012. godine, u disciplinskom postupku rješavao je 78 žalbi upućenih od strane policijskih službenika Policije Brčko distrikta BiH na rješenja prvostepena rješenja. Od navedenog broja 54 žalbe su odbijene, 21 žalba je uvažena, dok su 3 žalbe vraćene zbog nenadležnosti.²²

4. Sudska zaštita povodom odluka Policijskog odbora

Kao što smo ranije istakli Rješenja i zaključci Policijskog odbora su konačni, s tim da mogu biti predmet sudskog preispitivanja u skladu sa zakonima Brčko distrikta BiH. Nakon što drugostepeno disciplinsko tijelo – Policijski odbor donese svoju odluku, ona postaje, u predviđenom roku, pravosnažna i kao takva izvršna. Policijski službenik povodom izrečene disciplinske

²² Podaci iz evidencija Policijskog odbora u Policiji Brčko distrikta BiH.

sankcije može, u zakonski predviđenom roku, ako „nije zadovoljan odlukom drugostepenog tijela ili ako ta odluka u određenom roku nije ni donesena, ima pravo tražiti zaštitu svojih prava pred nadležnim sudom“ (Gatarić, 1989: 98). Ova zaštita pokreće se pismenim podneskom nadležnom sudu, a može je pokrenuti okrivljeni policijski službenik ili njegov branilac na osnovu jednog ili oba dole navedena razloga:

- da su, Policijski odbor, odnosno Disciplinska komisija prilikom vođenja disciplinskog postupka nakon kojeg je uslijedila odluka o sankciji, učinili materijalnu povredu pravila postupka predviđenih zakonom;
- da je Policijski odbor, odnosno Disciplinska komisija, prilikom vođenja disciplinskog postupka nakon kojeg je uslijedila odluka o sankciji, pogrešno primijenili zakon.²³

Ukoliko sud nakon provedenog postupka donese Rješenje kojim oslobađa policijskog službenika od odgovornosti koja mu je utvrđena u disciplinskom postupku, policijska organizacija će postupiti po istom, te u dosijeu policijskog službenika izbrisati činjenicu o disciplinskoj odgovornosti i sankciji. Zanimljivo je ovde istaći da se strah od disciplinske (i krivične) odgovornosti pripadnika policije češće pominje nego strah od eventualne ugroženosti sopstvenog života (Pantelić, 2007: 111).

Zaključna razmatranja

Disciplinski postupak u policiji, kao poseban autonoman postupak u odnosu na druge prekršajne ili krivične postupke, ima svoje specifičnosti, koje se ogledaju prvenstveno u disciplinovanju izvršavanja dodijeljenih poslova i zadataka, te zaštitu svih ljudskih prava policijskih službenika. Deskriptivnim prikazom disciplinskog postupka i njegovog provođanja u prvom stepenu od strane Disciplinske komisije, te u drugom stepenu od strane Policijskog odbora, kao i kroz pravne analize zakonskih odredbi koje se odnose na povrede službenih dužnosti, ovim radom pokušalo se ukazati na neke specifičnosti provođenja ovih postupaka u Policiji Brčko distrikta BiH. Važno je istaći da se u okviru disciplinskog postupka policijskom službeniku mogu izreći disciplinske sankcije, kao što su prestanak radnog odnosa, izricanje kaznenih bodova, novčane kazne, a pored toga i sprečavanje daljeg napredovanja u činu, te da takve sankcije potvrđuje, odnosno izriče Policijski odbor i kao takve postaju pravosnažne.

S obzirom na sve izneseno, možemo reći da je uloga Policijskog odbora kao drugostepenog tijela veoma značajna imajući u vidu da od njegove zakonite i pravilne odluke zavise pravne radnje i djelovanje policije kao organizacije, te status policijskih službenika i njihovih ljudskih prava u disciplinskim postupcima u okviru policije.

LITERATURA

Gatarić, Đ. (1989). *Odgovornost javne uprave*. Zagreb: Institut za javne finacije.

Dedic, S., Gradašević-Sijerčić, J. (2005). *Radno pravo*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Drmić, A. (2010). Uređenje disciplinske odgovornosti državnih službenika. *Hrvatska javna uprava*, 10. br. 4., 997-1017.

²³ Deklaracija o policiji članom 10. takođe propisuje da „pripadnik policije protiv koga su preduzete disciplinske mere ili kome je izrečena kaznena mjera ima pravo da uputi žalbu nezavisnom i nepristrasnom sudskom tijelu“.

Dekleracija o policiji, koju je prihvatilo Zasijedanje 08. 05. 1979. (drugo zasijedanje 31. sjednice).

Statut Brčko distrikta BiH (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, broj 17/08).

Zakon o Policiji Brčko distrikta BiH (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, broj 31/09, 60/10, 31/11).

Zakon o policijskim službenicima Policije Brčko distrikta BiH (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, broj 41/07, 04/08, 36/09, 60/10).

Pravilnik o disciplinskom postupku Policije Brčko distrikta BiH, mart, 2008.

www.policijabdbih.gov.ba (14. 02. 2013.)

Marinko Kresoja, Ph. D.

Halid Emkić, M. Sc.

**THE ROLE OF THE POLICE BOARD IN A DISCIPLINARY PROCEDURE
– practical experience of the Police of Brcko District of Bosnia and Herzegovina –**

Summary

Based on provisions of the *Law on Police* of the *Brcko District* of BiH, which came into force in 2007, the Police Board is acting as an independent and self-sustained body in the Police of the Brcko District of BiH, which has the competence of a second instance body. The Police Board is competent to decide upon all complaints which are envisioned by the *Law on Police officers* of the Brcko District of BiH, and upon any other decisions or actions undertaken or not undertaken by the Police, and which are related to the status of police *officers* in accordance with this Law and bylaws.

During the work, actions are presented which refer to the course of the disciplinary procedure (with an emphasis put on the Police of the Brcko District of BiH), i.e. actions from the initiating of a disciplinary procedure, its conducting, bringing final decisions in the first instance by the Disciplinary Commission and in the second instance by the Police Board. A special view of the Police Board as an authority and the body and its work in general is given; this also includes handling all actions predicted and second instance verdict decision making which makes the disciplinary procedure concluded.

Key words: disciplinary procedure, police, police official, first instance decision, final decision, police board.

DRŽAVA I TERORIZAM – KRATKI PREGLED ODGOVORNOSTI ZA PRIČINJENU ŠTETU

SAŽETAK: U radu se analizira problematika terorizma i terorističkih akata, kao i uloga državnih organa u cilju sprečavanja i suzbijanja terorizma.

Poslednjih godina svedoci smo brojnih terorističkih napada koji su za sobom odneli na stotine nevinih ljudskih života. Sigurno je da se u takvim situacijama postavlja i pitanje odgovornosti države, koja jeste obavezna da spreči takve akte i zaštiti imovinu, a pre svega, život svojih građana. Posebnu pažnju autor je posvetio karakteristikama i specifičnostima antiterorističkog delovanja kao bezbednosnom instrumentu svake savremene države. Oštećena lica imaju pravo da protiv države podnesu odštetne zahteve za nadoknadu materijalne i nematerijalne štete nastale aktima terora. Na kraju rada izlažu se stavovi sudskih organa za štetu nastalu usled terorističkih akata.

KLJUČNE REČI: terorizam, teroristički akti, država, državni organi, odgovornost, naknada štete.

1. O pojmu odgovornosti

Pod *odgovornošću* u pravnom smislu podrazumevamo dužnost, odnosno mogućnost za primenu sankcije ukoliko neko ponašanje nije u skladu sa normama određenog društva.

Odgovornost po sadašnjim teorijama delimo u osnovi na pravnu i nepravnu. U nepravne odgovornosti spadaju moralna, politička i etička odgovornost. Sa druge strane, pravna odgovornost se izražava kao kaznena, disciplinska, odgovornost za prekršaje i privredne presteupe i deliktna odgovornost za štetu. Po nosiocu individualne ili kolektivne odgovornosti odgovornost se može podeliti na odgovornost fizičkih i pravnih lica (Vrhovšek, 2009: 26).

Razvojem pravnih lica i njihovim učestvovanjem u pravnom životu, postavilo se pitanje njihove odgovornosti. Status pravnog lica ima samo ona organizacija uz koju pravni poredak vezuje subjektivna prava i obaveze kao njena prava i njene obaveze. Među oblicima odgovornosti pravnih lica, izdvajaju se građanska odgovornost, koja se još naziva deliktna odgovornost za štetu i deliktna odgovornost u okviru koje je najznačajnije pitanje krivične odgovornosti.

Kao nosioci građanskih subjektivnih prava i obaveza pravna lica su uvrštena u građanske zakonike i kao takva predstavljala su subjekte odgovornosti za svoje delovanje. Povredom pravnog sistema pravno lice može da prouzrokuje svojim aktivnostima ili pasivnošću štetu, što predstavlja odgovornost za štetu kao najpoznatiju vrstu odgovornosti pravnih lica (Vrhovšek, 2009: 27-28).

Odgovornost treba razlikovati od *obaveze* koja podrazumeva zahtevanje određene vrste delanja (npr. obaveza građana da poštuju zakone države u kojoj žive). Država, takođe, ima određene obaveze u međunarodnoj zajednici, kao što je, na primer, međunarodna obaveza država da sarađuju u borbi protiv terorizma.

* a.petrov@live.com

2. Definisane pojma terorizma i terorističkih akata

Uzimajući u obzir veliki broj definicija terorizma, koje svaka na svoj način polaze od istih ili sličnih činjenica, ukratko možemo reći da terorizam predstavlja sistematsko korišćenje nasilja da bi se stvorila opšta atmosfera straha među stanovništvom i time postigao određeni politički cilj.

Poreklo termina *terorizam* je u latinskom: *terror*, preuzet u francuskom jeziku: *terrorisme*, *terroriser*, u značenju sredstva zastrašivanja, nasilja, do uništavanja vrednosti i ljudskih života. Istorijski se obično vezuje za jakobinsku diktaturu, kao i za Oktobarsku revoluciju u Rusiji (Ranković, 2004: 313).

Bez obzira što se svi slažu da je terorizam opasna društvena pojava, ni do danas nisu usklađeni jedinstveni stavovi o ovom pitanju. Čak i u okviru jedne zemlje postoje zabune oko jedinstvene definicije terorizma. Tako, na primer, u SAD-u federalne institucije poput Stejt departmenta, Federalnog istražnog biroa, Ministarstva odbrane, Vojne obaveštajne službe, u svojim dokumentima i strategijama različito definišu terorizam. S obzirom da se pitanjem terorizma bavi više nauka i disciplina, tj. da je pitanje sagledavanja pojma terorizma multidisciplinarno, potrebno je naglasiti da je zločin terorizma u sastavu korpusa zločina obuhvaćen Međunarodnim krivičnim pravom. Međunarodno krivično pravo, s obzirom na subjekte koji ga primenjuju u nadležnosti je kako organa pojedinih država, tako i u nadležnosti međunarodnih organa. To je zbog toga što veći deo međunarodnih akata, propisujući šta je nedozvoljeno, ujedno obavezuje države potpisnice da nakon ratifikacije unesu te delatnosti kao krivična dela u svoje nacionalno krivično zakonodavstvo i da predvide sankcije za učinioce.

U Krivičnom zakoniku Republike Srbije, predviđeno je krivično delo međunarodnog terorizma (čl. 391 KZ Republike Srbije). Krivično-pravni osnov za propisivanje ovog krivičnog dela predstavljaju nekoliko Konvencija donetih od strane Saveta Evrope ili Organizacije Ujedinjenih nacija. Povod za njihovo donošenje bili su brojni teroristički akti koji su se dogodili u Evropi i svetu. Prva među njima bila je *Evropska konvencija o suzbijanju terorizma* od 27. januara 1977. godine. Nakon ove Konvencije doneta je *Međunarodna konvencija o sprečavanju napada terorističkim bombama* od 15. decembra 1997. godine. Sledeća Konvencija ticala se suzbijanja finansiranja terorizma. Poslednja u nizu, jeste *Konvencija Saveta Evrope o suzbijanju terorizma* od 16. maja 2005. godine. Republika Srbija, ratifikovala je sve ove Konvencije, i u svoje krivično zakonodavstvo propisala krivično delo terorizma sa donetim izmenama i dopunama.¹

Osnovne karakteristike međunarodnog terorizma danas se mogu razvrstati na: *organizovanost* koja podrazumeva postojanje određene hijerarhije unutar terorističke organizacije, *tajnost u radu* – uslovljena je izdvojenošću terorističke grupe iz sistema važećih normi određenog društva, *visoka stručnost* – rezultat je saznanja da realizacija savremenih oblika terorističkih aktivnosti zahteva visok stepen stručnih i operativnih sposobnosti organizatora i izvršilaca terorističkih aktivnosti, *simbolička primena* – ima za cilj da izvođenjem terorističkog akta ukaže na određene

¹ Izmenjeni Krivični zakonik doneće novine u vezi sa krivičnim delom terorizma. Dosadašnja dva krivična dela terorizma (domaći i međunarodni), izmenama i dopunama KZ-a, zameniće jedno koje će obuhvatati ovo krivično delo učinjeno protiv strane države ili međunarodne organizacije. Pored navedenog, nacrt Krivičnog zakonika uvodi i dva nova krivična dela u vezi sa terorizmom: javno podsticanje na terorizam i vrbovanje i obuka za terorizam.

stavove ili ciljeve terorista, *nepredvidivost* i *upotreba nasilja u propagandnim aktivnostima* (Jazić, 2010: 117-118).

Nasilje je sastavni deo terorizma. Svirepost savremenih terorista ogleda se u broju života koje su spremni da uzmu, da bi zaplašili koga smatraju za neprijatelja.² Politika je oduvek bila u tesnoj vezi s nasiljem, bilo da je u pitanju borba za vlast ili pretnja same vlasti svakome ko bi pokušao da joj se suprotstavi ili ugrozi.³ Terorizam u ovom slučaju predstavlja oruđe za zastrašivanje nepodobnih političkih protivnika, ali i sredstvo pomoću koga se vlast može osvojiti. Nije redak slučaj da vladajući režimi optuže i osude opozicione lidere upravo za krivično delo terorizma pod izgovorom da su određenim aktima ugrozili ustavno uređenje i bezbednost države. Najpoznatiji primer predstavlja prvi demokratski izabrani predsednik Južne Afrike, Nelson Mandela. U mladosti je bio aktivan u političkom pokretu za ostvarenje prava crne većine u Južnoj Africi kao jedan od osnivača Afričkog nacionalnog kongresa, organizacije koja se između ostalog bavila i organizovanjem sabotaza. Zbog ove aktivnosti, bio je optužen za terorizam, zbog čega je proveo 27 godina u zatvoru. Posebno opasnu situaciju predstavlja pojava kada se terorizam koristi kao način borbe određenih verskih i fanatičnih grupa. To znači da se religija koristi kao motiv za ostvarenje određenih političkih ciljeva. Cilj terorističkog delovanja može biti i secesija određene teritorije ili delova teritorije, gde kao najpoznatije primere možemo navesti aktivnosti Pokreta za samostalnu Baskijsku državu – ETA i Irske republikanske armije – IRA.

Teroristička praksa u raznim sredinama svedoči koliko su uzroci svakog terorističkog akta specifični za okolinu i situaciju u kojima su se pojavljivali. Tako, primera radi, Maoistički pobunjenici u Indiji pružaju otpor vlastima u nekoliko indijskih država već više od tri decenije, zahtevajući zemljište i radna mesta za siromašne. Mete njihovih napada često su pripadnici policije i vladini zvaničnici, koje optužuju da zajedno sa zemljoposjednicima i bogatim poljoprivrednicima eksploatišu siromašno stanovništvo. Samo u toku 2009. godine zabeleženo je više od 1.000 napada u kojima je stradalo oko 600 ljudi.

Najubitačniji teroristički napad u istoriji dogodio se 11. septembra 2001. godine kada su članovi Al-Kaide otete američke putničke avione upotrebili kao samoubilačke bombe, usmerivši ih ka kulama Svetskog trgovinskog centra u Njujorku i zgradi Pentagona u Vašingtonu. Tim terorističkim aktom usmrćeno je oko 3.000 ljudi. Napadi su imali ogromne posledice na svetsku politiku.

3. Odgovornost države povodom terorističkog akta i osnovne karakteristike antiterorističkog delovanja

Pre 11. septembra osnovni cilj sprovođenja terorističkih akcija bio je izazivanje publiciteta i pridobijanje simpatija za terorističke ideale i postojalo je shvatanje da cilj terorista nije veliki broj poginulih nego veliki broj gledalaca. Posle terorističkog napada na SAD, postalo je jasno da to više nije slučaj, odnosno cilj terorista više nije bio samo promena politike protivničke strane, već i veliki broj poginulih (Jazić, 2010: 129).

² Godine 1995. u celom svetu od posledica terorističkih napada poginulo je oko 6.000 ljudi.

³ Tzv. „državni terorizam“ gde države finansiraju, obučavaju, opremaju i pružaju utočište teroristima čije aktivnosti idu u korist njihovim spoljnopolitičkim ciljevima, odnosno gde vladajući režim upotrebljava ove terorističke grupe za očuvanje i jačanje sopstvene vlasti.

Odgovornost država i njihovih organa za akte terorizma ne dolazi u sumnju. Država je dužna da sprečava akte međunarodnog terorizma na svojoj teritoriji.

U Republici Hrvatskoj 2003. godine donet je poseban propis kojim se uređuje odgovornost za štetu nastalu usled terorističkih akata. Radi se o Zakonu o odgovornosti za štetu nastalu usled terorističkih akata i javnih demonstracija. Zakon propisuje da Republika Hrvatska odgovara za štetu počinjenu aktima terora i drugim aktima nasilja preduzetim s ciljem teškog narušavanja javnog reda zastrašivanjem i izazivanjem osećaja nesigurnosti građana (Zrilić, 2004).

S pravom se ističe da bi terorističkih akata kojima se napada na međunarodne interese bilo mnogo manje, kada bi sve države savesno izvršavale svoje obaveze u suzbijanju terorizma. Čak i kada se pretpostavi da je potajno pomaganje terorista pre i za vreme njihovih akata srazmerno retko, činjenica je da oni po pravilu nalaze državu koja je sklona da ih posle izvršenog akta prihvati i da im utočište (Dimitrijević, 1982: 250). Država je odgovorna zbog neispunjavanja svojih obaveza. Međutim, postoji još jedna okolnost koja neke države nagoni da se što lakše oslobode svojih obaveza. U pitanju je strah od osvetničkih namera terorističkih grupa ukoliko bi država teroriste koji su dospeli u njene ruke predala drugoj državi ili ih sama kaznila (Dimitrijević, 1982: 252). Borba protiv terorizma obuhvata brojne mere i aktivnosti koje teško mogu uspeti ako ih svaka država sprovodi zasebno. Jedini mogući put je u međunarodnoj saradnji i zajedničkim naporima za uspešno suočavanje sa terorizmom. Napad na Sjedinjene Američke Države bio je snažan podsticaj ubrzanju ranije započetih procesa u Evropskoj uniji koji su se ticali jačanja saradnje policijskih i pravosudnih tela, te usklađivanja evropskog zakonodavstva sa svrhom efikasnijeg suzbijanja terorizma i organizovanog kriminala. Veće Evropske unije je nakon napada na SAD usvojilo Plan aktivnosti, koji je predvideo usvajanje Okvirne odluke o borbi protiv terorizma (*Council framework decision of 13. June 2002. on combating terrorism*, Official Journal of the European Communities, L 164/3, Retrieved February 16, 2012 from: <http://www.eurlex.europa.eu>). Države članice Evropske unije shvatile su da je radi efikasnije borbe protiv terorizma potrebno uskladiti nacionalna zakonodavstva tako da se na istovetan način definiše terorizam, kao i da je potrebno uvesti jedinstven sistem kazni, kako bi se onemogućili počinitelji krivičnog dela terorizma da iskorišćavaju razlike nacionalnih zakonodavstava.

Za uspešnu borbu protiv terorizma posebno je važno sprečiti njegovo finansiranje. U tom pogledu je na nivou Evropske unije usvojen važan zakonodavni paket koji čine propisi koji omogućuju zamrzavanje finansijskih sredstava osoba osumnjičenih za finansiranje terorizma. Usvajanje tog paketa bilo je nužno kako bi se mogli blokirati računi fizičkih i pravnih lica za koja postoji sumnja da učestvuju u finansiranju terorističkih organizacija, odnosno za koje se sumnja da su terorističke organizacije.

Antiterorizam (protivterorizam) obuhvata posebne mere koje država preko svojih organa (vojske, policije, službi bezbednosti) primenjuje radi prevencije terorističkih pretnji. Prema Gaćinoviću, antiterorizam „predstavlja skup mera, aktivnosti i postupaka koje sprovode Organizacija UN i državne institucije na svojoj teritoriji u cilju pravovremenog prepoznavanja i iskorenjivanja savremenog terorizma, primenom strategije odvracanja i uzvracanja“ (Gaćinović, 2008: 34-35). Države i njihove institucije imaju najodgovorniji zadatak da zaštite sopstvene građane i institucije od svih vrsta nasilja, posebno savremenog terorizma koji je u proteklom periodu opasno zapretio civilizaciji.

Države se moraju pridržavati međunarodnih pravnih dokumenata, koje su same ratifikovale, a koje su donele OUN. Uvažavajući međunarodno pravo i sopstvene pravne propise države u borbi protiv savremenog terorizma moraju primenjivati preventivne, represivne i borbene mere (Gaćinović, 2008: 36).

Važnost međunarodnih konvencija o terorizmu isticana je na različitim konferencijama i skupovima na kojima se raspravljalo o političkim merama u cilju sprečavanja terorizma. Godine 1995. u Otavi, Kanada, održana je Ministarska konferencija o terorizmu na kojoj je usvojena Deklaracija o borbi protiv terorizma (*Ottawa Ministerial Declaration on Countering Terrorism: P8 Ministerial Conference on Terrorism, Ottawa, December 12, 1995*. Retrieved February 20, 2012 from: <http://www.publications.gc.ca/site/eng/57655/publication.html>) kojom se pozivaju sve zemlje da potpišu i ratifikuju postojeće međunarodne konvencije o borbi protiv terorizma i da sa njima usklade svoje nacionalno zakonodavstvo do 2000. godine. Deklaracija je istakla i potrebu nalaženja novih načina za jačanje postojećeg pravnog okvira kako bi se moglo suprotstaviti novim oblicima terorizma.⁴

4. Stav sudske prakse u Srbiji i svetu po pitanju naknade štete usled terorističkih akata

Odgovornost za prouzrokovanu štetu svodi se na obavezu naknade.

Prema članu 180. Zakona o obligacionim odnosima, „za štetu nastalu smrću, telesnom povredom ili oštećenjem, odnosno uništenjem imovine fizičkog lica usled akata nasilja ili terora, odgovara država čiji su organi po važećim propisima bili dužni da spreče takvu štetu“. Država putem svog imperijuma treba da obezbedi sigurnost građana i njihove imovine. Zato ako usled akata nasilja ili terora nastane šteta fizičkom licu, za tu štetu odgovara država po principu objektivne odgovornosti (Radovanov, 2009: 251).

Prema presudi Vrhovnog suda Srbije, Rev. 2187/86 od 13. 01. 1989. godine (Radovanov i Petrović, 2009: 176-177) društveno-političke zajednice dužne su da nadoknade ne samo štetu koju svojim nezakonitim i nepravilnim radom pričine njihovi organi, već i štetu nastalu usled akata nasilja ili terora, koje su njihovi organi bili dužni da spreče, bez obzira da li su oni krivi što je do takvih akata došlo, jer su akti nasilja i terora u prvom redu upereni protiv državnog i društvenog uređenja, pa su organi društveno-političke zajednice dužni da takve akte spreče, obzirom na ustavne i zakonske odredbe o položaju i ulozi čoveka u društvu i o pravima i dužnostima društveno-političkih zajednica koje se staraju i o bezbednosti zemlje i građana, društveno-političke zajednice su dužne da sprečavaju opasnosti uperene protiv građana i zato su dužne da im naknade štetu, ukoliko bude prouzrokovana aktima nasilja i terora.

Država odgovara za štetu od terorističkog akta samo ako je taj akt usmeren na podrivanje ustavnog uređenja (Radovanov i Petrović, 2009: 177).

Obaveza naknade štete jeste dužnost odgovornog lica da nadoknadi štetu oštećenom licu. Šteta se može nadoknaditi uspostavljanjem ranijeg stanja (naturalna restitucija) i u novcu (novčana naknada).

Nematerijalna šteta se prouzrokuje povredom ličnih prava i integriteta ličnosti, usled čega dolazi do poremećaja psihičke ravnoteže, odnosno fizičkog integriteta lica čije je stanje do tada

⁴ Misli se pre svega na biohemijski i nuklearni terorizam.

bilo normalno. Zbog toga, naknada nematerijalne štete ne predstavlja reparaciju već satisfakciju. Naknada u ovom slučaju predstavlja zadovoljenje kojim oštećeni ublažava i potiskuje svoju patnju i bol. Novčana naknada nematerijalne štete sastoji se u dosuđivanju oštećenom licu izvesne novčane sume za pretrpljene fizičke i duševne bolove odn. patnje, nezavisno od naknade materijalne štete, kako i u odsustvu materijalne štete. Tako, prema presudi Okružnog suda u Čačku, Gž. 341/03 od 31. 03. 2001. godine (Radovanov i Petrović, 2009: 179) tužilac, policajac MUP-a Republike Srbije, pretrpevši teške telesne povrede na poslovima bezbednosti u Peći, bez obzira na svoju profesionalnu dužnost, ima pravo na naknadu štete zbog pretrpljenog straha koju treba da plati tuženik – Republika Srbija, primenom odredbe člana 180. Zakona o obligacionim odnosima.

Dakle, lice koje pretrpi štetu u terorističkom napadu ima pravo na obeštećenje.

U slučaju smrti bliskog lica, naknadu nematerijalne štete treba dosuditi bliskim članovima porodice umrlog. Zakon o obligacionim odnosima taksativno nabroja lica koja imaju pravo na naknadu nematerijalne štete u slučaju smrti bliskog lica, a to su: bračni drug, deca i roditelji. Pored ovih lica pravo na naknadu imaju braća i sestre i vanbračni partner pod uslovom da je postojala trajnija zajednica života. Kod najbližih srodnika, smrt bliskog lica može izazvati veoma teške posledice kao što su stres ili teška fizička oboljenja. U takvim situacijama postoje dve žrtve i to lice koje je izgubilo život i lica koja zbog toga trpe duševne bolove (Radovanov, 2009: 292).

Ne može se uvek postići potpuno i pravedno obeštećenje žrtvama terorističkog akta, ali se može oštećenom pružiti bar delimična satisfakcija za pretrpljenu štetu. Visina isplaćenih novčanih iznosa na ime naknade štete zavisi od konkretnog slučaja, kao i procene suda koji posebno vodi računa o značaju povređenog dobra i cilja kome naknada služi. Iz fonda za isplatu odštete žrtvama terorističkog napada od 11. septembra 2001. godine, biće isplaćeno ukupno 7 milijardi dolara. Pravo na odštetu po američkim podacima ima 5.500 lica, među njima najviše članova porodica poginulih. Prosečna isplata po smrtnom slučaju biće 2 miliona dolara. Sa druge strane, Evropski sud za ljudska prava naložio je Rusiji da isplati 1 milion i 245 hiljada evra žrtvama terorističkog napada u pozorištu na Dubrovki, u Moskvi, 2002. godine gde je stradalo 130 talaca. Strazburški sud razmatrao je dve žalbe koju je uložilo ukupno 64 oštećena u slučaju. Svakom od njih, Evropski sud za ljudska prava odredio je da se isplati od 8 do 66 hiljada evra kompenzacije za moralnu štetu. Razlika u visini obeštećenja u ova dva primera je očigledna. Stiče se utisak da američko pravosuđe dosledno omogućava oštećenom da izdejstvuje efikasno i adekvatno obeštećenje, gde visina isplaćenih novčanih iznosa na ime naknade štete, poput ovde navedenog, svake godine premaši iznos ostvarenih profita najvećih američkih korporacija.

5. Zaključna razmatranja

Teroristička aktivnost u svetu predstavlja izvor velike zabrinutosti. Neminovno je da država treba da se organizovano i sistematski suprotstavi svakom obliku terorizma, kako bi osigurala bezbednost svojih građana i institucija. Napori državnih organa u borbi protiv savremenog terorizma usporeni su odsustvom adekvatnih zakonskih propisa. Iako je na međunarodnom nivou doneto nekoliko značajnih konvencija, primetno je da nedostaje jedinstvena globalna strategija sa usaglašenim stavovima po pitanju terorizma, kojom će se maksimalno uvećati kapaciteti država za otkrivanje, istraživanje i procesuiranje terorista. S obzirom na svirepost i posledice koje za sobom ostavlja svaki teroristički akt, bilo da je uperen protiv civilnog stanovništva, državnih institucija ili strane države, odnosno međunarodne organizacije, odgovornost države na čijoj je teritoriji izvršen ovaj akt se ne dovodi u sumnju.

Država je dužna da sprečava akte međunarodnog terorizma na svojoj teritoriji, dakle, odgovorna je zbog neispunjavanja svojih međunarodnih obaveza koje proističu iz ratifikovanih međunarodnih konvencija.

U cilju sprečavanja i suzbijanja terorizma svaka država treba da kriminalizuje finansiranje terorizma, terorističkih akata i terorističkih organizacija. Ključno je implementirati mere za neodložno zamrzavanje finansijskih sredstava terorista, onih koji finansiraju terorizam i organizacija za koje postoje nepobitni dokazi da su terorističke.

LITERATURA

- Council framework decision of 13. June 2002. on combating terrorism* (2002.), Official Journal of the European Communities, <http://www.eur-lex.europa.eu> (16. 02. 2012.).
- Dimitrijević, V. (1982). *Terorizam*. Beograd: Radnička štampa.
- Gaćinović, R. (2008). Pravno organizacioni aspekti antiterorističkog delovanja. *Strani pravni život*, 3, 27-52.
- Ignjatović, A., Kokolj, M., Đurić, A. (2009). *Međunarodno krivično pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
- Jazić, A. (2010). Teroristička propaganda i uloga medija. *Međunarodni problemi*, Vol. LXII, br. 1, 113-135.
- Krivični zakonik Republike Srbije. *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009 (integralni tekst).
- Ottawa Ministerial Declaration on Countering Terrorism* (1995), P8 Ministerial Conference on Terrorism, <http://www.publications.gc.ca/site/eng/57655/publication.html> (20. 02. 2012.).
- Radovanov A., Petrović, Z. (2009). *Naknada štete: zbornik sudske prakse*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
- Radovanov, A. (2009). *Obligaciono pravo - opšti deo*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
- Ranković, M. (2004). Savremeni/globalni terorizam: sociološki pristup. *Sociologija*, Vol. XLVI, br.4, 313-326.
- Vrhovšek, M. (2009). *Odgovornost pravnih lica za krivična dela, privredne presteupe i prekršaje*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
- Zakon o obligacionim odnosima. *Službeni list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 i 57/89 i *Službeni list SRJ*, br. 31/93.
- Zrilić, Z. (2004). Odgovornost za ratnu štetu i štetu nastalu uslijed terorističkog akta. *Hrvatska pravna revija*, br.3.

Aleksandar Petrov, M. A.

**STATE AND TERRORISM – A BRIEF OVERVIEW OF LIABILITY
FOR THE RESULTING DAMAGE**

Summary

This paper analyzes the problem of terrorism and terrorist acts, and role of government authorities to prevent and combat terrorism.

In the recent years we have witnessed numerous terrorist attacks which have taken hundreds of innocent human lives. In such conditions, many questions have risen to the surface about responsibility of the state, which is obligated to prevent such attacks, protect private property and above all, lives of its citizens. Particular attention is devoted to characteristics of antiterrorist activities as a safety instrument of any modern state. The person to whom damage is caused by terrorist attack has the right to file a claim for compensation of material and immaterial damage against the government. The views of the judicial authorities, for damage caused due to terrorist acts, are presented at the end of the paper.

Key words: terrorism, terrorist acts, state, government authorities, responsibility, compensation.

IDENTIFIKACIJA MOTORNIH VOZILA SA ASPEKTA PREVARA U OSIGURANJU MOTORNIH VOZILA

SAŽETAK: Najveća opasnost fondovima osiguranja prijete od zlonamjernog iskorišćavanja osiguranja, odnosno od prevara u osiguranju. U ovom radu biće riječi o mogućim prevarama u osiguranju, ali i o mjerama kojima se može preventivno djelovati i štete učiniti što podnošljivijim. Ukoliko se na vrijeme otkriju prevare i zloupotrebe u osiguranju, time će se značajno uticati na likvidnost osiguravajućih društava, a samim tim će se i omogućiti da premije s vremenom budu što povoljnije.

KLJUČNE RIJEČI: osiguranje, prevare, identifikacija vozila.

1. Pojam i značaj identifikacije vozila

Do 70-tih godina identifikacija vozila nije bila toliko interesantna, ali sa pojavom sve većeg broja proizvođača, a samim tim i broja različitih modela automobila, raznovrsnosti opreme, a posebno kriminala od 18. 12. 1975. na nivou Interpola, uvodi se jedinstvena nomenklatura za identifikaciju vozila.

Svaki proizvođač svoja vozila označava na sebi svojstven način, a to ukazuje na to da je problematika vezana za identifikaciju vozila poprimila globalni karakter. Na svim mjestima gdje egzistiraju vozila i njihovi propratni dokumenti (putevi, carina, policijska kontrola, tehnički pregled i slično), javlja se potreba za njihovom identifikacijom.

Podaci kojima se opisuje vozilo grubo se mogu podijeliti na [3]:

- tehničke podatke (krakteristike motora, godina proizvodnje, maseni podaci, broj sjedišta, oblik karoserije itd.) i
- identifikacione podatke – identifikatore (broj šasije, broj motora, tipska pločica, produkциони broj, itd.).

Potpuna identifikacija vozila podrazumijeva utvrđivanje svih tehničkih, ali i identifikacionih podataka. Iz tog razloga ovu podjelu treba shvatiti uslovno.

Identifikacija vozila na osnovu njegove dokumentacije, čak i uz pretpostavku da je dokument originalan i da podaci upisani u taj dokument odgovaraju podacima na vozilu, pruža mogućnost za niz grešaka. Iako se kod nas identifikacija vozila vrši putem uvida u saobraćajnu dozvolu, moramo istaći da je najsigurniji izvor podataka ipak samo vozilo. Pregledom vozila utvrđuju se stvarni podaci o vozilu i mogu se tek onda uporediti sa podacima u saobraćajnoj dozvoli ili drugim dokumentima, što bi predstavljalo validnu identifikaciju vozila.

S obzirom da su u praksi mogući brojni načini, što slučajni što namjerni, da se podaci u dokumentaciji i vozilu znatno razlikuju, to je uslovilo potrebu mnogobrojnih interesnih grupa (vlasnici vozila, osiguravajuće kuće, državni organi...) da raspolažu sa tačnim i provjerenim podacima o predmetnim vozilima. Jednom pogrešno unijeti podaci u dokumentaciju znaju godinama da se smatraju validnim.

* autosaobracaj@hotmail.com

Iz svega navedenom možemo zaključiti da sprovođenje potpune identifikacije vozila podrazumijeva: provjeru usaglašenosti podataka u dokumentima i na vozilu i provjeru vjerodostojnosti dokumenata i vozila.

Značaj identifikacije vozila je izuzetno bitan za poslovanje osiguravajućih društava, a naročito kod poslova naplate i likvidacije šteta nastalih usljed rizika u osiguranju – saobraćajne nezgode, požari, lomovi, havarije i slično. [3]

Prilikom otkrivene manipulacije sa identifikacionim brojem, vozilom i dokumentacijom, nastaje oduzimanje vozila i poništavanje registracije, ali i sljedeći problemi: pitanje vlasništva vozila; pitanje pretrpljene štete; pitanje naknade pretrpljene štete; pitanje zakonske odgovornosti u lancu: prodavac, kupac, lice na tehničkom pregledu, SUP koji registruje vozilo, prodavac polovnog vozila, kupac polovnog vozila.

Budući da ni jedan izvor ne pruža uvijek potpunu mogućnost identifikacije, neophodan je stalni rad na praćenju i ažuriranju sopstvene baze podataka. Rješavanje ovog problema zahtijeva dalji rad na sljedećim relacijama:

- Osiguravač–Policija;
- Osiguravač koji treba da koncentriše rad da organizuje periodične obuke zaposlenih, na specijalizaciji zaposlenih po markama proizvođača, na sačinjavanju posebne publikacije za praktičnu primjenu za identifikaciju vozila i za uvođenje automatske obrade podataka preko organizacione jedinice – odjeljenja ili službe koja stalno radi na prikupljanju i ažuriranju podataka;
- Upotrebom savremene tehnike i tehnologije veoma je lako moguće da osiguravač preko organizovanog odjeljenja za dokumentaciju identifikacije organizuje javnu /uz naknadu/ uvijek novu bazu podataka koja bi preko interneta bila dostupna širokom krugu zainteresovanih. Principi rada ovakvih servisa su dobro poznati /npr. Audatex baza/.

2. Ciljevi identifikacije motornog vozila

Važnost identifikacije motornog vozila ogleda se u sledećem: utvrđivanje identiteta vozila; utvrđivanje vlasništva; za potrebe osiguravajućih društava, odnosno: vrsta i namjena vozila; marka, tip i porijeklo vozila; bitni podaci o vozilu kao što su snaga, boja, stanje km sata, oprema...; opšte stanje vozila.

Identifikacija motornog vozila započinje upoređenjem podataka iz računa i iz saobraćajne dozvole.

Kod putničkog motornog vozila identifikacioni broj se sastoji od kombinacije 17 slova i cifara koje su utisnute na karoseriji, a ne na šasiji kako piše u našim propisima. Nalaze se na različitim mjestima koja su teško deformabilna u jednom redu, lučno ili izuzetno u više redova, koje određuje proizvođač, ali prema međunarodnim standardima. Odnosi se na motorna i priključna vozila, motorcikle i mopede.

Identifikacioni broj se sastoji od tri grupe oznaka:

- I GRUPA – WMI oznaka se sastoji od 3 znaka – porijeklo.
 1. znak označava Kontinent gdje je vozilo proizvedeno (slovo ili broj);
 2. znak označava državu gdje je proizvedeno vozilo;
 3. znak označava proizvođača vozila.

- II GRUPA – VDS oznaka se sastoji od 6 znakova/slova, brojevi i nula/– osnovne karakteristike vozila.
- III GRUPA – VIS oznaka se sastoji od 8 znakova/slova, brojevi i nula/ – gdje i kada je sastavljeno i serijski broj vozila.

Ovo su osnove za utvrđivanje identiteta vozila i važne su za državu, sudstvo, osiguravača i osiguranike, tehnički pregled i vještake, procjenitelje.

3. Učestalost prevara u osiguranju motornih vozila

Upoređujemo li stanje u osiguranju motornih vozila kod nas i u svijetu, uočićemo da su prevare u osiguranju aktuelne i na jednoj i na drugoj strani. Razlika između naših balkanskih zemalja i zapadnih zemalja je u tome što se motivima zbog kojih se pojavljuju prevare u osiguranju kod nas skoro niko ne bavi, dok se u zapadnim zemljama ovaj problem mnogo ozbiljnije izučava. Zapadne zemlje su u tom cilju organizovale stručne timove, a povremeno angažuju i institucije koje proučavaju problem i pronalaze načine da ih spriječe.

U cilju ispitivanja spremnosti naših vozača na prevare u osiguranju, postavili smo neka pitanja korisnicima na društvenoj mreži Facebook. Analizirali smo odgovore na sljedeća pitanja:

- Da li smatrate da se u slučaju kad se desi osigurani slučaj kod auto-odgovornosti može izmisliti ili povećati načinjena šteta?
- Da li smatrate da se u slučaju kad se desi osigurani slučaj kod kasko-osiguranja može izmisliti ili povećati načinjena šteta?

došlo se do zaključka da je spremnost na prevaru mnogo veća kod mlađih osiguranika, kod osiguranika koji u osiguranju vide način da zarade novac, kao i kod osiguranika koji na osiguranje gledaju kritički.

Od 43 ispitanika 24 % smatra da bi se u svakom slučaju trebala izmisliti ili povećati načinjena šteta, 45 % smatra da samo u izuzetnim slučajevima treba uticati na „veličinu štete“, dok 31 % smatra da to ne bi nikada učinilo.

Kada su u pitanju prevare u auto-odgovornosti, procenat spremnosti na prevare je oko 27 %, dok je kod kasko-osiguranja spremnost na prevare daleko veća, čak 45 %. Samo 28 % ispitanika ne bi bilo spremno na prevare u kasko-osiguranju.

4. Prevare kod preuzimanja u osiguranju

Prevare kod preuzimanju u osiguranju su brojne. Prostor za prevare se značajno proširio dodjeljivanjem bonusa dobrim vozačima za svaku godinu osiguranja bez štete. Radnici osiguranja i posrednici su dodjeljivali bonuse vlasnicima vozila koji nisu to pravo stekli u prethodnom periodu. Zbog raznih ustupaka ili novca, umanjivali su premiju osiguranja po jednom zaključenom osiguranju i do 60 %. Štete koje nanose osiguranju ovakvim postupcima su neprocjenjive.

Pored ovih prevara, moguće su i prevare prilikom pisanja polisa. Naime, radnici osiguranja ili posrednici su pisali prva dva primjerka polise (za vlasnika i SUP) za dato vozilo sa visokom premijom (teretno vozilo, autobus), dok ostala dva primjerka za razduženje koja su bila zaštićena, naknadno se ispisuju za vozilo sa niskom premijom (jugo). Razliku novca radnici osiguranja

ranja ili posrednici uzimaju za sebe. Ovo je gotovo nemoguće otkriti u redovnom postupku. Problem nastaje i otkriva se tek kada dođe do nastanka štete.

Razvijena štamparska tehnika dovela je do pojave velikog broja falsifikata polisa. Ovo je posebno bilo izraženo u vrijeme isključenja naše zemlje iz sistema međunarodne karte osiguranja, kada je po osnovu reciprociteta uvedeno takozvano „graničko osiguranje“ i gdje je premija naplaćivana u devizama. Takvi primjeri mogu se i danas sresti.

Ove kao i ostale polise su obrasci stroge evidencije i osiguravači vode njihovu tačnu evidenciju. Oni su pokušali da na razne načine doskoče falsifikatorima tako što su od serije do serije mijenjali detalje na polisama. Na primjer: mijenjan je oblik polise, boja podloge, mjesto postavljanja serijskog broja, namjerne tekstualne greške itd. Pored toga pojavljivali su se gotovo savršeni falsifikati, ali i oni koje je lako golim okom otkriti.

Kod uzimanja vozila u auto-kasko osiguranju, preuzimači rizika imaju obavezu da identifikuju vozilo. Jedina prava identifikacija vozila je broj šasije. Problem nastaje zbog toga što preuzimači rizika nisu obučeni niti imaju uputstva i opremu da izvrše pregled broja šasije (i motora), kao i da utvrde eventualne nepravilnosti. Provjera broja šasije uglavnom se obavlja sa lako izmjenjive pločice, tako se može desiti da se u auto-kasko osiguranje uzme kradeno vozilo, vozilo kojem je vršeno prekucavanje broja šasije, oštećeno vozilo umjesto vozila koje je pregledano itd. Da bi se to izbjeglo potrebno je obučiti radnike na izdavanju polisa, a i procjenitelje šteta. [3]

5. Prevare u osiguranju kroz namiještanje i izmišljanje osiguranog slučaja

Prevare kroz namiještanje i izmišljanje osiguranog slučaja su moguće kroz razne načine, a neki od njih su:

– Jedan od najtežih slučajeva prevare u osiguranju jeste simuliranje saobraćajne nezgode. Ovaj slučaj prevare je jako teško otkriti. Na saobraćajnoj policiji jeste da utvrdi ko je prekršio saobraćajne propise koji su doveli do saobraćajne nezgode, dok je otkrivanje da se radi o simuliranju saobraćajne nezgode jedan od teških kriminalističkih zadataka.

– U slučaju prijave da je automobil, koji je prodat u stranu državu uz falsifikovana dokumenta, ukraden. Za rješavanje ovih slučajeva mora se uključiti i međunarodna policijska saradnja, a što umnogome komplikuje otkrivanje djela i počinitelja.

– Češći, ali i bezazleniji način prevare u osiguranju jeste prikazivanje veće štete ili štete kada ona nije ni postojala. Ovaj vid prevare je moguć uz sudjelovanje radnika osiguranja ili vještaka koji se bave utvrđivanjem obima oštećenja na vozilima.

Mogućnosti policije da razotkriju prevare u osiguranju su minimalne. Da bi se otkrile ovakve prevare neophodna je saradnja službe za otkrivanje prevara u osiguranju i saobraćajno-tehničkih vještaka, koji mogu u velikom broju slučajeva da otkriju namještenu ili izmišljenu saobraćajnu situaciju iz koje se traži naplata štete.

Prevare u osiguranju su najčešće baš kod ovog vida osiguranja iz razloga što je učešće auto-osiguranja najveće u strukturi portfelja. Mogućnosti za ostvarivanje ovih prevara su vrlo različite, lako izvodljive i teško prepoznatljive.

6. Prevare u osiguranju prilikom likvidacije i naplate štete

Prevare u osiguranju na štetu fondova osiguranja često se dešavaju zbog nekvalifikovanosti radnika koji rade u procesu likvidacije štete. U procesu likvidacije štete zbog pogrešno donesenih odluka o pravu na naknadu štete dolazi do prevara na teret fonda osiguranja. Dakle, dolazi ili do uvećanja štete ili ona nepotrebno ide u spor, što takođe uvećava troškove. [5]

Jedan od razloga zašto u velikom broju slučajeva dolazi do sudskih sporova jeste i činjenica da se saobraćajnom vještačenju ne pridaje gotovo nikakav značaj, iako ono treba da rasvijetli okolnosti nastanka saobraćajne nezgode.

S obzirom na to da povećanje broja sudskih sporova nosi i drastično veće troškove po fond osiguranja, treba voditi računa da se što veći broj šteta kvalitetno riješe u mirnom postupku i na taj način utiče na smanjenje broja predmeta u sporu. Da bi se što više smanjio broj sporova neophodno je obezbijediti ekspertske timove za vještačenje, odgovarajući kadar u likvidaciji šteta, redovno praćenje sudske prakse i veća ovlašćenja radnika u procesu likvidacije.

Jedan od vidova malverzacija jeste i pojava da se često procjenitelji, oštećeni i pojedini servisi vozila udružuju na štetu fonda osiguranja. Procjenitelji oštećena vozila šalju u određene servise sa kojima imaju dogovor da nastale štete uvećaju, a kako bi oni i oštećeni ostvarili određenu dobit. Ova pojava bi se mogla spriječiti stalnim kontrolama, pregledom vozila i kontrolom datog radnog vremena.

Prilikom likvidacije i naplate šteta, može doći do neopravdanog trošenja fondova osiguranja od strane oštećenih lica kroz [4]: prijavljivanje oštećenja iz ranijeg perioda kao oštećenja iz prijavljenog slučaja; prikazivanje mnogo većih računa za dijelove nego što su zaista bili; premiještanje dijelova sa drugih havarisanih vozila; zaključivanje višestrukog osiguranja autoodgovornosti, zatim se u dogovoru ošteti skupo vozilo i šteta se naplaćuje kod više organizacija za osiguranje; namiještanje saobraćajne situacije okretanjem negativna fotografije i slično.

Da bi se ovaj vid prevare spriječio, treba vršiti upoređivanje fotodokumentacije sa uviđaja sa fotodokumentacijom koju je sačinila stručna služba osiguranja ili vještak procjenitelj.

7. Kako postupati prema osiguranicima kada postoji sumnja u postojanje prevare

Kada postoji sumnja da postoji neki od navedenih slučajeva prevare u osiguranju, veoma bitno je voditi izbalansiranu politiku kako ne bi došlo do odbijanja osiguranika. U vrijeme kada se osiguravajuće kuće bore za svakog osiguranika, bitno je ne naljutiti postojećeg osiguranika, ukoliko nije pokušao da napravi neku veliku prevaru. Nijedan osiguravač ne želi da plaši svoje osiguranike pretjeranom kontrolom i svakako se ne bi, na primjer, odrekao svih osiguranika autoodgovornosti na osnovu procijenjenog procenta prevara, već treba da radi na njihovom suzbijanju. Iz svega navedenog može se primijetiti da u suštini ne postoje osnove koje bi pojedinačnom osiguravaču omogućile efikasno suzbijanje malih prevara, a da time ne odbije svoje poštene osiguranike.

Veoma je bitno da prilikom nepriznavanja prava na naknadu štete osmišljeno formulisati klauzulu o odbijanju, kako ona kod osiguranika ne bi izazvala revolt i stvorila od njega potencijalnog varalicu.

Zaključna razmatranja

Prilikom nastanka saobraćajne nezgode, nastaju znatne materijalne štete koje idu na teret svih učesnika saobraćaja, a najčešće na teret osiguravajućih društava. U neuređenom društvu kao što je naše, osiguravajuće kuće koje uspiju da eliminišu prevare ili ih smanje na najmanju mjeru, uspjeće da se održe i opstanu na tržištu. Da bi se preventivno djelovalo, potrebno je svaku štetu prije isplate detaljno i stručno izanalizirati. Iz tog razloga je neophodno da osiguravajuća društva oforme stručne timove koji će sprovesti istraživanja u ovoj oblasti i dati odgovarajuće instrukcije i preporuke o sprečavanju prevara u osiguranju.

LITERATURA

- [1] Dvoršek, A. (2006). Ograničene mogućnosti policije u borbi protiv prevara u osiguranju. Zagreb, *Svijet osiguranja*, br. 3.
- [2] *Interne procedure pregleda vozila* (2006). Beograd: AMSS – Centar za motorna vozila.
- [3] Kelečević, S. (2001). *Identifikacija putničkih automobila, Priručnik*. Banja Luka.
- [4] Lipovac, K., Vujanić, M., Ristić, Ž., Arandelović, M. (2000). *Fotografisanje oštećenih vozila, Priručnik*. Kraljevo.
- [5] Marović, B. (2006). *Pravne i ekonomske implikacije prevara na tržištu osiguranja u SCG i svetu*. Sarajevo: SorS.

Željko Petrić, M. Sc.

IDENTIFICATION OF MOTOR VEHICLES WITH ASPECTS OF FRAUD IN INSURANCE OF MOTOR VEHICLES

Summary

The insurance funds are greatly jeopardised by bad intentions causing exploitation of insurance or insurance fraud. This paper will deal with the possibility of insurance fraud, as well as the measures that can help prevent the damage at work and make it more bearable. If the insurance fraud and abuse are to be discovered on time, it will have a significant impact on the liquidity of insurance companies. Therefore, it would also allow the premiums to become more favorable over time.

Key words: insurance, fraud, vehicle identification.

SIMULACIJA U ELEKTRONICI U NASTAVI TEHNIKE KORIŠĆENJEM PROGRAMA MULTISIM

SAŽETAK: Simulacija u elektronici koristi matematičke modele da prikaže ponašanje stvarnog elektronskog uređaja ili kola. Simulacioni softver omogućava modelovanje elektronskih kola i predstavlja neprocenjiv alat za analizu. Zbog svoje izuzetne preciznosti mnogi fakulteti i univerziteti koriste ovu vrstu softvera za nastavu za tehničara elektronike i elektronike inženjerskih programa. Ove vrste simulacija angažuju učenike da analiziraju, sintetizuju, organizuju i procenjuju sadržaj i rezultat simulacije. Zahvaljujući *MULTISIM* simulacionom paketu, u toku razvoja elektronskih kola, neće se napraviti nikakva materijalna i finansijska šteta, ako se slučajno napravi kratak spoj ili ako nisu upotrebljene odgovarajuće nazivne struje osigurača, ili je obrnut polaritet elektrolitskog kondenzatora ili izvora jednosmerne struje, ili je na ulaze skupog osciloskopa doveden enormno visok napon što bi uništilo skupoceni instrument ili ugrozilo zdravlje ili život. Većina ovih ekscenčnih situacija može biti izbegnuta ako se u početnoj fazi projektovanja uključe simulacione metode.

KLJUČNE REČI: simulacija, modelovanje, elektronika, softver.

1. Uvod

Elektronika kao nauka je deo fizike koja se bavi proučavanjem kontrole kretanja elektrona i drugih nosilaca naelektrisanja kroz slobodan prostor i poluprovodne materijale. Elektronika kao pojam često se upotrebljava da označi deo uređaja proizvedenog od elektronskih komponenti. Danas se već pouzdano može tvrditi da smo savremenici elektronske revolucije. Uvođenje pojma „elektronska revolucija“ ima i stvarni smisao, s obzirom da se kod nje mogu izdvojiti nekoliko faktora bitnih za svaku revoluciju. Prvi od njih je veličina i raspon promene: elektronska revolucija je iz osnova promenila društvo, zahvatajući pojedinca, njegov dom i radno mesto, obrazovanje, životni vek, pa čak i način rađanja i smrti. Druga osobina elektronske revolucije je brzina kojom je osvojen svet, iako vreme njenog najjačeg uticaja traje svega tridesetak godina. Najzad, posle pokretanja, elektronsku revoluciju ništa više nije moglo zaustaviti. Svake godine u elektronici nas impresionira sve veći broj tehnoloških inovacija, koje su, prvenstveno, posledica intenzivnog razvoja elektronskih komponentata. Ipak, s pravom se može reći da su ta tehnološka čuda veoma skromna u odnosu na ono što tek dolazi. Pogled na samo deo budućnosti tehnologije izrade elektronskih komponentata i elektronskih sprava fascinira, pa je, praktično, nezahvalno prognozirati šta će se sve i kako u budućnosti proizvoditi.

2. Modelovanje i simulacije

Modelovanje i simulaciju čini niz aktivnosti za pravljenje modela realnog sistema i njegovu simulaciju na računaru. Simulacija sistema je rad modela. Simulacija se koristi kada je preskupo ili neizvodljivo eksperimentisati sa realnim sistemom. Osnovni razlog zbog široko rasprostranjenog korišćenja simulacija je brz i napredan razvoj snage kompjutera. Simulacijom se može

* jeca25000@gmail.com

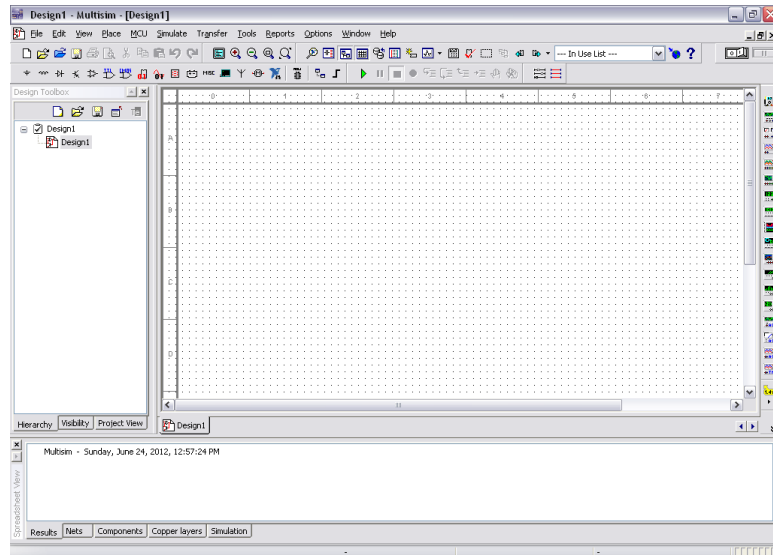
proučavati rad modela i doći do zaključaka o ponašanju stvarnog sistema ili njegovog podsistema. U najširem smislu, simulacija je alatka za procenu performanse sistema, postojećeg ili predloženog. Simulacija se koristi pre nego što se implementira sistem. Reč simulacija znači pretvaranje, odnosno oponašanje.

Simulacioni model predstavlja model u računaru, odnosno softver. Simulacija je određivanje ponašanja modela na osnovu vrednosti ulaza koja se sprovodi analitički, numerički, eksperimentom. Računarska simulacija predstavlja eksperimente na računaru, uključuje i izgradnju apstraktnog modela programiranjem. Računar se upotrebljava za formiranje modela (razvoj modela), numeričke proračune na osnovu modela. Simulacija u širem smislu objedinjava snimanje podataka na realnom sistemu, eksperimentisanje na realnom sistemu, izgradnju konceptijskog modela, programiranje, planiranje eksperimenta na računaru, eksperimentisanje sa programom na računaru i analizu rezultata eksperimenta. U užem smislu, simulacija je eksperimentisanje sa računarskim modelom.

Prednost simulacije je što ona omogućava veće i jednostavnije razumevanje teorije. Tokom simulacionog eksperimenta može se pratiti odvijanje simuliranog procesa. Studija simulacije se sastoji od više izvedenih simulacionih eksperimenata. Eksperimenti su ponovljivi – rezultati zavise od kontrolisano unetih promena parametara (na početku i tokom simulacije). Simulacija daje izlaz samo za neke vrednosti nezavisnih promenljivih i parametara. Ne dobija se proizvoljna funkcionalna međuzavisnost između izlaza i nezavisnih promenljivih i parametara. Simulacija u širem smislu obuhvata eksperimentisanje na realnom sistemu.

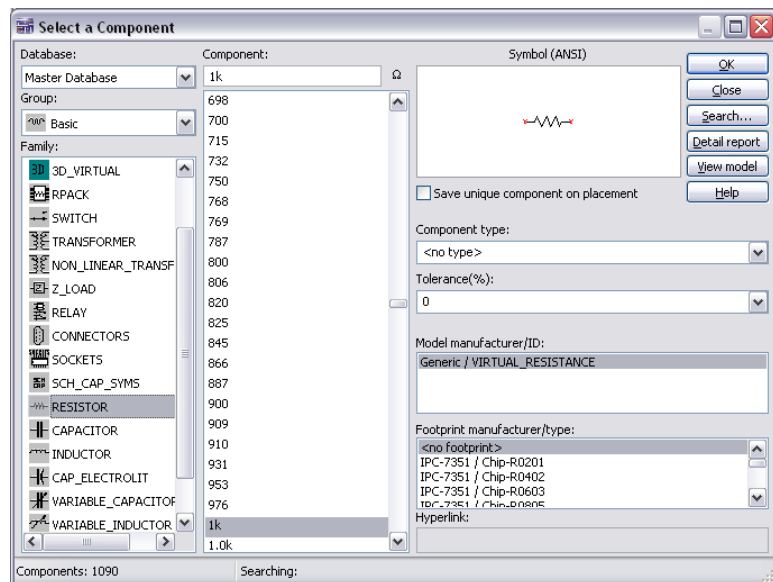
3. Electronics Workbench – Multisim

Electronics Workbench – MultiSim program je platforma za simulaciju strujnih kola, sličan drugim *SPICE (Simulation Program with Integrated Circuit Emphasis)* programima, uz čiju pomoć se mogu modelovati različita analogna i digitalna strujna kola. Program omogućava modelovanje bilo kog zamišljenog elektronskog kola, ispitivanje njegovog funkcionisanja za različite vrednosti komponenti. Sa ovim simulacionim paketom korisniku je dostupno na hiljade delova i komponenti, kojima se može pristupiti. Na slici 1. prikazana je radna površina programskog paketa za simulaciju elektronskih kola *MULTISIM*. Snaga ove vrste programa je u mogućnosti aktivnog projektovanja strujnih kola. To znači da je projektovano strujno kolo moguće „pustiti u rad“ i na njemu obaviti sva potrebna merenja kako bismo se uverili u njegovu ispravno i očekivano funkcionisanje, a da pri tome ne moramo isto kolo i fizički napraviti i priključiti na izvor električne energije. U fazi projektovanja komponentama moguće je menjati nominalne vrednosti, odnosno koristiti se scenarijom „šta ako“. Kada smo potpuno sigurni u ispravno funkcionisanje strujnog kola u fazi simuliranja, sledi faza njegove fizičke realizacije i ponovnog proveravanja ispravnosti funkcionisanja.

Slika 1. Radna površina paketa Multisim

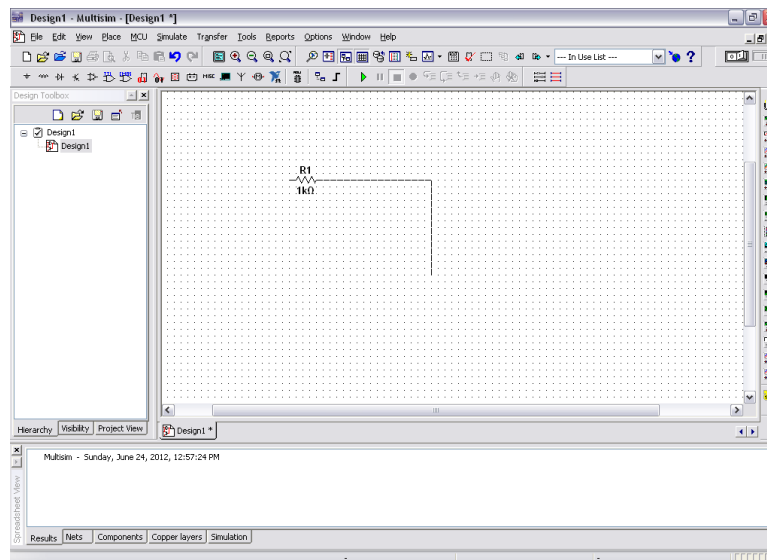
Za postavljanje komponenti na površinu radnog prostora izabere se *Place/Component* iz padajućeg menija. Ovde se mogu pronaći sve komponente potrebne za sastavljanje simulacije strujnog kola (Slika 2).

Slika 2. Odabir komponenti u Multisimu

U našem slučaju iz grupe *basic* izabran je otpornik (*resistor*) standardizovane vrednosti i tolerancije. Izabrana komponenta može da se postavi na proizvoljno mesto na radnoj površini. Postoji veliki broj grupa elemenata koji u sebi sadrže pasivne, aktivne komponente, indikatore, izvore napajanja, kao i mogućnost postavljanja virtuelnih komponenti čiji se parametri mogu proizvoljno birati. Nad svakom komponentom moguće je manipulisanje; pomeranje komponente, okretanje komponente u smeru kazaljke na satu ili obrnuto, prevrtanje komponente u odnosu na *x* ili *y* osu, brisanje komponente.

Ožičenje se obavlja tako što se određuje početno mesto žice kursorom, na taj način se fiksira početak, a zatim se povlači kursor do mesta gde žica treba da se završi (Slika 3). Ako u toku postavljanja žice postoji potreba da se ona lomi, na mestu preloma jednom treba da se klikne na tipku miša, a zatim se nastavlja ranije pomenutim postupkom. Ako se komponente međusobno povezuju žicom, pri postavljanju kursora na odgovarajući priključak i pri pojavi tačke, treba kliknuti mišem, a zatim slobodno vući kursor do željenog mesta. U *Multisimu* pored realnih, postoji opcija postavljanja virtuelnih komponenata. Jedina razlika je u tome što se parametri virtuelnih komponenti (*virtual components*) mogu proizvoljno birati.

Slika 3. Ožičenje u Multisimu

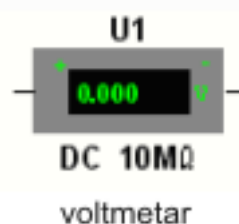
U Multisimu postoji veliki broj virtuelnih instrumenata. Multimetrom možemo meriti struju, napon, otpornost. Ovi instrumenti se postavljaju, koriste i očitavaju upravo kao ekvivalenti stvarnih instrumenata. Izgledaju kao instrumenti koji se viđaju i koriste u laboratorijama. Korišćenje virtuelnih instrumenata je najlakši put za ispitivanje karakteristika strujnog kola i prikaz rezultata simulacije. Multisim raspolaže i drugim multimetrima i osciloskopima koji su verna kopija stvarnih uređaja. Na primer, tu su generator funkcija, multimetar i osciloskop firme *Agilent* (slika 4) i osciloskop firme *Tektroniks*. Na taj način omogućena je familijarizacija sa realnim mernim instrumentima. Virtuelni instrument ima dva izgleda: *ikonu* koja se spaja u električno kolo i *lice* preko koga su dostupni kontrolni i upravljački delovi instrumenta. Lice instrumenta se pokaže ili sakrije dvostrukim klikom na ikonu instrumenta, a moguće ga je postaviti bilo gde na radnu površinu. Zatim se obavljaju sve potrebne postavke upravo kako bi se to činilo i sa stvarnim instrumentom. Postavke su različite za svaki instrument.

Slika 4. Virtuelni prikaz Agilentovog multimetra u Multisimu

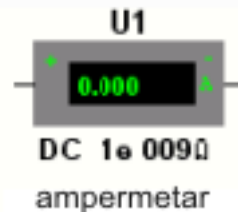
Vrlo je važno da izbor pozicija preklopnika i ulaza/izlaza za kontrolu instrumenta budu prilagođene vrsti i iznosu električnih veličina u kolu u kome će biti upotrebljen instrument. Ako su postavke neodgovarajuće, to može prouzrokovati pogrešne, netačne ili nerazumljive rezultate simulacionog procesa. Pri puštanju simulacije u rad (*Run/Stop simulation*), Multisim počinje simulirati karakteristike i signale kola i prikazivati rezultate merenja kao da se koristi stvarni instrument. Postavljanje kontrolnih elemenata instrumenata se može menjati u toku simuliranja rada kola. Međutim, u toku simulacije nije moguće menjati elemente kola promenom vrednosti komponenata (ovo se ne odnosi na komponente koje su konstruktivno izvedene tako da im se vrednost može menjati, npr. potenciometri) ili obavljanje aktivnosti kao što je obrtanje ili zame-na komponenti. U toku simulacije je moguće napraviti pauzu ili nastaviti njeno izvršavanje (*Simulate/Pause*).

Voltmetar se spaja paralelno potrošaču. Kada je kolo aktivirano i njegova karakteristika simulirana, voltmetar pokazuje napon između kontrolnih tačaka. Voltmetar može meriti *DC* (jednosmerne) ili *AC* (naizmjenične) napone. U jednosmernom režimu rada (Slika 5) sve naizmjenične komponente signala se eliminišu tako da se meri samo jednosmerna komponenta signala, isto tako se u naizmjeničnom režimu meri samo naizmjenična komponenta signala. Unutrašnja vrednost otpornosti voltmetra je postavljena na visoku vrednost i nema uticaj na kolo. Ako se testira kolo čija je otpornost vrlo visoka, potrebno je povećati unutrašnju otpornost voltmetra kako bi se dobila tačnija očitavanja. Voltmetar nudi izvesne prednosti u odnosu na multimeter. On zauzima manje prostora u električnom kolu, a izborom odgovarajućeg izgleda možemo ga primerenije postaviti na mesto u električnom kolu.

Slika 5. Voltmetar u jednosmernom režimu rada

I ampermetar nudi slične prednosti u odnosu na multimeter. Kao i svaki ampermetar i simulirani instrument mora se spojiti redno između čvorova gde se želi meriti struja. Ampermetar je unapred postavljen na jednosmerni način rada kada se meri samo jednosmerna komponenta signala (Slika 6). U naizmeničnom režimu rada ampermetar pokazuje efektivnu vrednost struje. Unutrašnja otpornost ampermetra je unapred postavljena na vrlo malu vrednost u električnom kolu. Ako se testira kolo male otpornosti potrebno je dodatno smanjiti unutrašnju otpornost ampermetra kako bi rezultati merenja bili precizniji.

Slika 6. Ampermetar u jednosmernom režimu rada

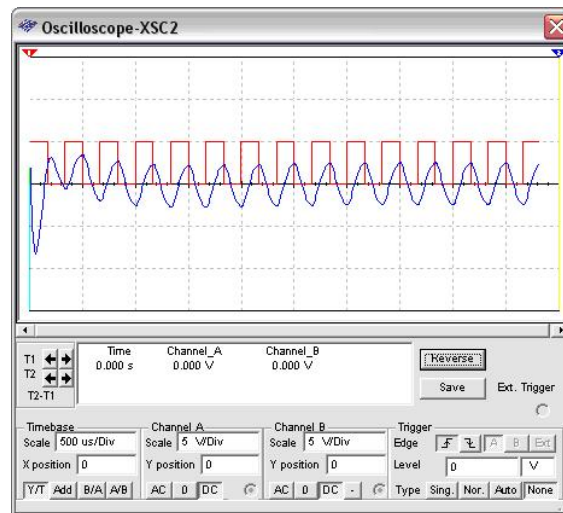
Multimeter je za razliku od ampermetra i voltmetra univerzalni merni instrument. Njime se mogu meriti i naizmenični napon i struja i otpor. Multimeter automatski vrši izbor mernog opsega, pa ga zato nije potrebno ručno birati. Unutrašnja otpornost je unapred postavljena na približno idealnu vrednost koja se po potrebi može menjati. Izbor merenja vrši se pritiskom na jednu od tipki na licu multimetra. Na slici 7. vidi se korišćenje multimetra kao voltmetra. Ommetar meri otpornost između dva čvora. Sve što leži između čvorova na koje je priključen ommetar definiše se kao mreža komponenti. Ommetar generiše struju od $10nA$, koja se u zavisnosti od potrebe može promeniti.

Slika 7. Prikaz multimetra koji radi kao voltmetar

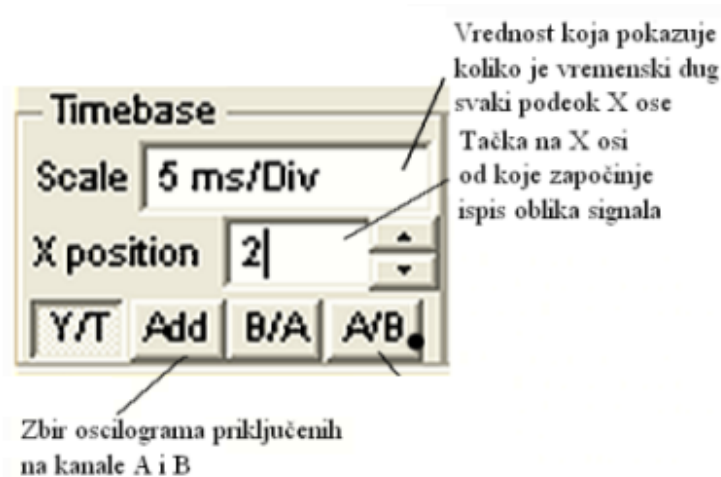
Osciloskop je još jedan virtuelni instrument koji prikazuje veličinu i frekvenciju različitih elektronskih signala. Dvokanalni osciloskop prikazuje oscilograme jednog ili dva signala u funkciji vremena čime je omogućeno međusobno poređenje talasnih oblika signala.

Na slici 8. prikazan je dvokanalni osciloskop.

Slika 8. Prikaz dvokanalnog osciloskopa

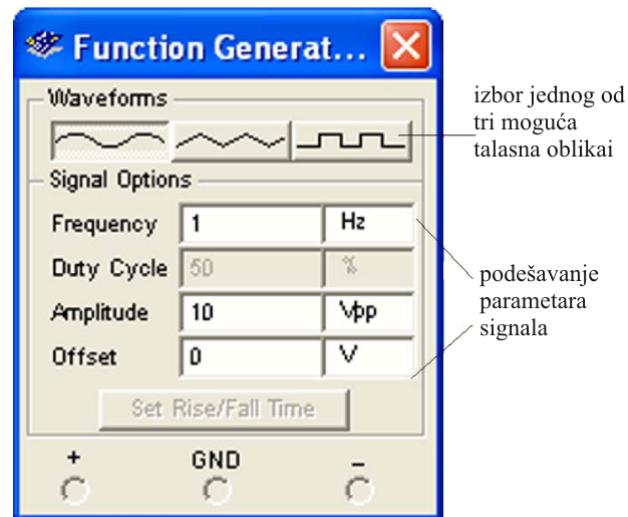
Osciloskop se priprema za merenje kalibracijom vremenske baze, odnosno kontrolom razmere horizontalne (vremenske ose). Na slici 9. prikazan je deo osciloskopa na kome se vrši podešavanje vremenske baze.

Slika 9. Podešavanje vremenske baze, momenta početka ispisivanja oscilograma

Da bi bilo moguće očitavanje, treba podesiti vremensku bazu u inverznoj proporciji u odnosu na frekvenciju koja se podešava na generatoru funkcija ili izvoru naizmjeničnog napona. Ose na osciloskopu mogu biti odabrane tako da prikažu zavisnost merene veličine u funkciji od vremena i da prikažu zavisnost jednog ulaznog signala od drugog. Osciloskop se ne mora uzemljiti ako je uzemljeno strujno kolo. Razmera (*scale*) određuje razmeru *y* ose. Da bi bilo moguće očitavati sa osciloskopa, treba podesiti razmeru prema očekivanom naponu na dotičnom kanalu. Na primer, jedan ulazni naizmjenični signal od $3V$ ispuni vertikalno ekran osciloskopa kada se *y* osa postavi na $1V/pod$. Ako se razmera poveća talasni oblik će biti manji, a ako se razmera smanji talasni oblik će biti odrezan. *Y pozicija* - ovim se odabira početna tačka *y* ose. Kada je *y* pozicija postavljena na nulu, početna tačka je na *x* osi. Povećanjem *Y* ose na 1, početna tačka se pomera na prvi podeok iznad *x* ose. Izborom *AC*, na ekranu osciloskopa biće prikazana samo *AC* komponenta signala. Izborom *DC* ulaznog signala, na ekranu biće prikazan zbir *AC* i *DC* signala.

Generator funkcija je izvor napona koji generiše signal sinusnog, trouglastog i pravougaonog talasnog oblika. On osigurava prikladan signal elektronskim kolima. Moguće je menjati i kontrolisati talasni oblik, frekvenciju, amplitudu. Opseg frekvencija generatora funkcija je dovoljno velik da proizvede uobičajene naizmenične signale zvučnih i radio frekvencija. Generator funkcija ima tri priključka preko kojih se talasni oblici mogu dovesti do strujnog kola. Pozitivni priključak obezbeđuje talasni oblik u pozitivnom smeru, a negativni priključak u negativnom smeru u odnosu na referentnu zajedničku tačku. Na slici 10. prikazano je podešavanje parametara generatora funkcija.

Slika 10. Podešavanje parametara generatora funkcija

4. Zaključak

U različitim metodama učenja u oblasti tehničkog obrazovanja i elektronike, koja se izučava kao deo tehničkog obrazovanja za osmi razred, jedan od sve češće primenjivanih metoda je korišćenje softverskih simulacionih alata. Prednosti simulacije su mnogobrojne. Simulacioni softver nudi jednostavan i efikasan način učenja đaka u školi ili kod kuće. Mogućnost da se uči putem eksperimentisanja sa virtuelnim, simuliranim sistemima, učenicima omogućava da bolje napreduju i da lakše usvoje i pokažu svoje znanje. Još jedan razlog u korist korišćenja softverske simulacije u realizaciji nastave je finansijske prirode. Naime, škole koje nemaju laboratoriju sa odgovarajućim instrumentima, veoma jednostavno mogu da pretvore računarsku opštenamensku laboratoriju u virtuelnu laboratoriju za tehničko obrazovanje, bez dodatnih ulaganja. Virtuelni eksperiment je u današnje doba postao nezaobilazan u procesu učenja i razumevanja funkcionisanja bilo kog sistema koji je dinamičke prirode.

LITERATURA

- Maria, A. (1997). *Introduction to modeling and simulation*. State University of New York at Binghamton. http://www.inf.utfsm.cl/~hallende/download/Simul-2-2002/Introduction_to_Modeling_and_Simulation.pdf (23. 02. 2013.).
- Ristić, S. (2011). *Elektronske komponente*. Niš: Elektronski fakultet.

- Sajfert, V., Tasić, I., Petrović, M. (2012). *Tehničko i informatičko obrazovanje za osmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Šakić, M. (2007). *Electronic workbench Multisim tutorijal*. Sarajevo.

Jelena Jankov, M. Sc.

USING MULTISIM PROGRAMME IN SIMULATION DURING ELECTRONICS TEACHING TECHNIQUES

Summary

In electronics simulation is used through mathematical models in order to show the actual behaviour of electronic devices or circuits. Simulation software allows the modeling of electronic circuits and an invaluable tool for analysis. Because of its accuracy, many colleges and universities use this type of software for teaching electronics and solving many engineering programmes. These types of simulations allow students to engage and analyze, summarize, organize and evaluate the content and the result of the simulation. Thanks to MULTISIM programme simulation package, during the development of electronic circuits, it will not make any material or financial damage if you accidentally make a short circuit or if you have not used the appropriate rated current fuse or reversed polarity electrolytic capacitor or source of direct current or to enter an expensive oscilloscope brought extremely high voltage which would destroy Lavish instrument or endanger the health or life. Most of these excesses can be avoided if you are in the initial stages of design where the simulation methods are involved.

Key words: simulation, modeling, electronics, software.

PREVENTIVNA ZAŠTITA KORISNIČKIH NALOGA

SAŽETAK: Danas gotovo da ne postoji korisnik računara koji ne poseduje korisnički nalog. Da li je u pitanju nalog za prijavljivanje na računar, e-banking, e-mail sistem, društvene mreže, čet sesije, internet telefoniranje, itd., identifikacija korisnika, pa nakon toga i autorizacija se realizuje pomoću određenog korisničkog naloga. Taj nalog omogućava pristup željenom servisu, kao i upotrebu obezbeđenih usluga. Međutim, većina vlasnika korisničkih naloga ne vodi računa o njihovoj bezbednosti. Zloupotrebom korisničkih naloga može se izvršiti krađa identiteta (npr. društvena mreža, e-uprava), može se naneti reputaciona šteta (npr. e-mail nalog), i ono najvažnije: materijalna šteta (npr. e-banking, krađa podataka). Počiniocce visokotehnološkog kriminala nije jednostavno identifikovati, te stoga vlasnici korisničkih naloga moraju biti maksimalno oprezni i preduzeti sve preventivne mere kako bi zaštitili svoje naloge.

KLJUČNE REČI: korisnički nalog, IT bezbednost, zaštita podataka, hakovanje.

Uvod

Svaki korisnik datih usluga u domenu informacionih tehnologija, mora biti identifikovan, a u određenim slučajevima i autorizovan. S jedne strane, autentifikacija računara koji je sredstvo komunikacije neophodna je da bi se sama komunikacija realizovala (određivanje po MAC adresi ili IP adresi), a sa druge strane za upotrebu, najčešće onlajn servisa, neophodna je identifikacija i samog korisnika računara. Identifikacija digitalnog korisnika, tj. korisnika računarskog sistema odvija se upotrebom korisničkih naloga. U želji upotrebe personalizovanih onlajn usluga, korisnik mora da se autentifikuje i uspešno prijavi na dati sistem pomoću prethodno definisanog korisničkog naloga. Bez toga, dostupne su samo nepersonalizovane usluge, kao npr. mašinsko prevođenje teksta sa jednog jezika na drugi, pretraga interneta po zadatim ključnim rečima, vesti i vremenska prognoza, itd. Ovde je važno napomenuti da se u nekim slučajevima, bez znanja korisnika, računar identifikuje od strane nekog web sajta u smislu da je korisnik tog računara ranije već posetio taj sajt i gledao određene stranice tog sajta – ovo se vrši pomoću tzv. „Cookies“-a, međutim, fokus ovog rada predstavlja bezbednu upotrebu i zaštitu korisničkih naloga korišćenih za identifikaciju samog korisnika.

1. Korisnički nalog

Digitalni identitet korisnika informacionih tehnologija (IT) oformljuje se preko korisničkih naloga. Korisnički nalog omogućava korisniku da se autentifikuje nad sistemskim uslugama i bude autorizovan da im pristupi. Treba naglasiti da autentifikacija ne podrazumeva i autorizaciju. Da bi se korisnik prijavio na svoj nalog, obično je neophodna autentifikacija parom korisnički nalog-lozinka. Pored navedenog, upotreba naloga omogućava logovanje događaja sa

* kanizsai.viktor@gmail.com

aspekta izvršilaca na određenom resursu, povećava bezbednost usluge i obezbeđuje mogućnost pozivanja na odgovornost.

1.1. Upotreba korisničkih naloga

Postoje različite vrste korisničkih naloga: e-mail, e-banking, internet telefonija, društvene mreže, skladištenje podataka onlajn, četovanje, itd. Različite vrste, pored obezbeđivanja upotrebe različitih tipova usluga, traže različiti nivo povezivanja stvarnog identiteta korisnika za datim korisničkim nalogom. Tako, npr. korisnički nalog za usluge četovanja ne zahteva bilo kakvu povezanost sa stvarnim identitetom vlasnika, na njemu je da odluči da li će koristiti svoje ime, nadimak ili nešto treće kao naziv svog naloga. Sa druge strane, nalog za e-banking je strogo vezan za stvarni identitet korisnika, što je i potpuno očekivano s obzirom da se radi o finansijskim transakcijama.

Na osnovu identifikacije, autentifikacije korisnika sistema, usluga, realizuje se i autorizacija. Različiti korisnički nalozi na istom sistemu mogu biti različito autorizovani. U pogledu prijavljivanja na računar, to znači da jedan korisnik može imati pristup određenim fajlovima i folderima, dok drugi korisnik istog računara neće imati pristup istim podacima, već nekim drugim. Administrator će uvek imati pristup svim podacima, u čemu nema ničeg spornog, jer uvek mora postojati tzv. „super korisnik“ koji će moći da u skladu sa potrebama izvršava zahtevane aktivnosti, bez ograničenja. U suprotnom, sistem ne bi bio održiv, već bi pri prvoj promeni ili incidentu „pao“, jer nema ko da upravlja tim sistemom u celini, a što je neophodno za nesmetan i ispravan rad.

Korisnički identifikator predstavlja digitalni identitet korisnika nekog sistema ili usluge, te je postao vrlo važan deo čovekovog života u eri kompjuterizacije. Upravo zbog velike značajnosti, ključno je da se ti nalozi adekvatno zaštite, a njihova upotreba da bude bezbedna.

2. Lozinka

Lozinka predstavlja tajni podatak koji je potrebno poznavati da bi se pristupilo određenim resursima, a preko njih se dolazi do određenih podataka ili usluga. Lozinka se čuva od onih koji tim resursima ne smeju da imaju pristup, a pri pokušaju pristupanja određenim resursima vrši se provera poznavanja lozinke, i na osnovu rezultata provere pristup resursima se dozvoljava ili odbija.

Lozinka se sastoji od kombinacije znakova (zavisno od datog sistema: slova, simbola, brojeva itd.) koje sistem pamti, i svaki put kada korisnik želi da se prijavi na svoj korisnički nalog, od njega se traži upisivanje te lozinke, vršeći autorizaciju na taj način.

3. Neovlašćen pristup

Autorizovan pristup preko para korisničko ime–lozinke, ne znači uvek i ovlašćen pristup. Naime, pristup nalogu se uspešno izvrši upisivanjem korisničkog imena i ispravne lozinke. Međutim, pristup se ne smatra ovlašćenim ako nije vlasnik naloga taj koji je pristup izvršio, ili lice koje je vlasnik ovlastio za pristup pod njegovim identifikatorom.

Mogućnosti neovlašćenog pristupa često su izvori vršenja krivičnih dela iz oblasti visokotehnološkog kriminala, kao i internih zloupotreba. Cilj izvršioca može biti protivpravno pribaljšvanje materijalne koristi za sebe ili drugog, kao i nematerijalne koristi, a takođe i osveta, pokazivanje moći ili hakerskog znanja, ucena, itd.

Rasprostranjeni ciljevi zloupotrebe korisničkih naloga mogu podrazumevati i šale. Na primer, radi ilustracije, muž i žena su postali roditelji, dobili su sina, i neka se on zove Petar Petrović. Prijatelji muža kreirali su sutradan korisnički nalog „petar.petrovic“ na jednom web-mail servisu, i kao vlasnika imenovali Petra Petrovića. Zatim su poslali e-mail roditeljima stvarnog, novorođenog Petra Petrovića sa sledećim tekstom: „Dragi Mama i Tata! Hvala vam što ste me doveli na ovaj svet. Trudiću se da vam budem dobar i uzoran sin. Puno pozdrava, vaš sin.“ Kada su roditelji primili ovaj e-mail bili su zaista šokirani. Da bi im posle zajednički prijatelj javio da se radi o šali, i da su oni bili ti koji su kreirali taj nalog i poslali e-mail, a zatim su roditeljima predali potrebne kredencijale. Šala je možda dobro smišljena, ali treba se postaviti u poziciju roditelja koji primaju e-mail u ime novorođenčeta...

3.1. Slabe lozinke

Vlasnici korisničkih naloga često biraju „slabe“ lozinke, i na taj način u mnogome pojednostavljaju napadaču neovlašćen pristup tom nalogu. Te lozinke su u većini slučajeva identične sa korisničkim nalogom, ili predstavljaju ime vlasnika, supružnika, roditelja, kućnih ljubimaca. Često se kao lozinka koristi godina rođenja vlasnika (ili supružnika, dece), broj lične karte, JMBG, itd. Poznavajući vlasnika korisničkog naloga u ovakvim slučajevima lako se može pogoditi lozinka i obezbediti pristup datom nalogu, a samim tim i podacima, resursima ili uslugama.

3.2. Inicijalne lozinke

Inicijalne (default) lozinke su one koje proizvođač datog resursa ili pružalac određenih usluga sam definiše i na taj način omogućava trenutnu upotrebu resursa ili usluge, a korisnika obavezuje da što pre promeni tu lozinku. Problem nastaje kada korisnik videći da „sve radi“ zaboravi da promeni tu inicijalnu lozinku, ili to ne učini iz neznanja. S obzirom da su u većini slučajeva sve inicijalne lozinke datih proizvođača iste, poznavajući jednom tu lozinku, napadač može da je iskoristi i za pristup za koji nije ovlašćen.

Tenutno postoji veliki broj internet stranica na kojima su ove inicijalne lozinke objavljene. Tako, na primer, na jednom od sajtova mogu se pronaći inicijalne lozinke od 473 proizvođača, i to u ukupnom broju od 1952 lozinki. I to je samo jedan od spiskova inicijalnih lozinki...

Autor ovog rada je uz odobrenje vlasnika resursa isprobao pristup jednom resursu sa inicijalnim korisničkim nalogom i lozinkom, i pristup je bio uspešno izvršen. Vlasnik resursa je potom odmah izvršio potrebne modifikacije.

3.3. Hakovanje naloga

Neovlašćen pristup korisničkom nalogu može se realizovati i tzv. „hakovanjem“. Sama reč hakovanje (eng. *Hack*) označava pojam vezan za zaobilaženje sistema zaštite računarskih ili telekomunikacionih sistema.

Hakovanje za pristup korisničkom nalogu može se izvršiti npr. zbog prisutnih ranjivosti datog sistema. Drugim rečima, napadač ustanovi da je sistem ranjiv na napade za privilegovan pristup i iskoristi, tj. eksploatiše tu ranjivost za dobijanje željenog, najčešće administratorskog pristupa. Autor ovog rada ne želi da navede primere takvih ranjivosti, kako rad ne bi bio potencijalni izvor zloupotreba, već će radi ilustracije opisati jedan takav slučaj, konkretno administratorski pristup web sajtu određene kompanije. Napadač prvo identifikuje operativni sistem web servera, zatim aplikaciju kojom je sama prezentacija na web sajtu napravljena. Ukoliko utvrdi da neki od ovih sistema ima ranjivost, preostaje mu „samo“ da tu ranjivost eksploatiše. To čak može da znači da će mu administratorski pristup biti omogućen u roku od 10 sekundi (!). Nakon izvršenog pristupa napadač može i da promeni lozinku i u potpunosti preuzme upravljanje web sajtom, sve dok vlasnik tog sajta fizički ne odvoji web server sa interneta i izvrši potrebne konfiguracije (ponekad i reinstalaciju) za ispravan rad.

Drugi vid hakerskog pristupa može se realizovati upisivanjem „ključnih reči“ na web sajtu, tamo gde sistem inicijalno ne treba da prima takve reči. Te ključne reči su komande za izvršavanje upisane, na primer, u polju za pretragu na web sajtu. Polje nije zaštićeno i sistem prihvata komandu i na taj način napadač ostvaruje pristup. I za ovakvu vrstu napada ne treba više od 10 sekundi ukoliko se naiđe na takav web sajt koji nije zaštićen od ovakvih napada.

Treći primer hakerskog pristupa je kada napadač, imajući pristup fajlovima na datom računaru, želi da ukrade lozinke drugih korisnika. Najčešće se za tu svrhu koriste tzv. keš fajlovi koji skladište lozinke u cilju autentifikacije korisnika. Napadač preuzme keš fajl i iz njega raznim alatima iščita lozinke.

Hakovanje se može izvršiti i pomoću tzv. „brute force“ alatima, koji imaju spisak mogućih lozinki, njihove kombinacije ili podešljiv skup karaktera za lozinku, a hakeri pokušavaju da izvrše pristup tako što pri svakom pokušaju koriste drugu potencijalnu lozinku sve dok se pristup uspešno ne ostvari.

3.4. Statistički primeri

U ovom radu neće se navesti sistemi koji su hakovani, niti imena hakovanih korisničkih naloga, već će se samo prikazati statistički podaci vezani za lozinke hakovanih naloga. Autor rada nije ni u jednom trenutku pokušao da izvrši neovlašćen pristup bilo kom korisničkom nalogu, a podatke o njima preuzeo je sa javno dostupnih sajtova.

3.4.1. Hakovano 442.773 korisničkih naloga

Hakeri su prisvojili 442.773 para korisnički nalog–lozinka određenog sistema u 2012. godini. Statističkom obradom lozinki zaključuje se:

- Jedinstvenih lozinki bilo je 342.478

- 10 najčešćih lozinki su („lozinka = broj takvih lozinki (procenat od ukupnog broja)“):
 - 123456 = 1666 (0.38 %)
 - password = 780 (0.18 %)
 - welcome = 436 (0.1 %)
 - ninja = 333 (0.08 %)
 - abc123 = 250 (0.06 %)
 - 123456789 = 222 (0.05 %)
 - 12345678 = 208 (0.05 %)
 - sunshine = 205 (0.05 %)
 - princess = 202 (0.05 %)
 - qwerty = 172 (0.04 %)
- Imena meseci kao lozinke:
 - january = 106 (0.02 %)
 - february = 30 (0.01 %)
 - march = 192 (0.04 %)
 - april = 284 (0.06 %)
 - may = 725 (0.16 %)
 - june = 386 (0.09 %)
 - july = 245 (0.06 %)
 - august = 238 (0.05 %)
 - september = 68 (0.02 %)
 - october = 182 (0.04 %)
 - november = 154 (0.03 %)
 - december = 130 (0.03 %)

3.4.2. Hakovano 37.058 korisničkih naloga

Hakeri su prisvojili 37.058 para korisnički nalog–lozinka određenog sistema. Statističkom obradom lozinki zaključuje se:

- Jedinstvenih lozinki bilo je 21.215
- 10 najčešćih lozinki su („lozinka = broj takvih lozinki (procenat od ukupnog broja)“):
 - 123456 = 688 (1.86 %)
 - 123456789 = 258 (0.7 %)
 - 102030 = 92 (0.25 %)
 - 123 = 86 (0.23 %)
 - 12345 = 74 (0.2 %)
 - 1234 = 67 (0.18 %)
 - 242424 = 41 (0.11 %)
 - 101010 = 40 (0.11 %)
 - 12345678 = 38 (0.1 %)
 - 010203 = 35 (0.09 %)
- Imena meseci kao lozinke:
 - march = 2 (0.01 %)

- april = 2 (0.01 %)
- may = 34 (0.09 %)
- august = 22 (0.06 %)

4. Zaštita korisničkih naloga

Kako bi se obezbedilo da neovlašćena lica nemaju pristup korisničkom nalogu, moraju se preduzeti sve preventivne mere zaštite i njihove bezbedne upotrebe.

Prvi i najvažniji vid zaštite jeste fizička zaštita datog resursa nad kojim se vrši pristup. Ako napadač dođe u posed resursa, bez obzira kakva je logička zaštita podataka, pre ili kasnije uspeće da dođe u posed podataka pohranjenih na tom resursu.

4.1. Zakonska regulativa

Krivični zakonik Republike Srbije (nadalje: KZRS) u članu 302. i 304. reguliše slučajeve neovlašćenih pristupa. Po članu 302. KZRS, ko se, kršeći mere zaštite, neovlašćeno uključi u računar ili računarsku mrežu, ili neovlašćeno pristupi elektronskoj obradi podataka, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do šest meseci. Ko upotrebi podatak dobijen na način predviđen u stavu 1. ovog člana, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do dve godine. Ako je usled dela iz stava 1. ovog člana došlo do zastoja ili ozbiljnog poremećaja funkcionisanja elektronske obrade i prenosa podataka ili mreže ili su nastupile druge teške posledice, učinilac će se kazniti zatvorom do tri godine. Po članu 304. KZRS, ko neovlašćeno koristi računarske usluge ili računarsku mrežu u nameri da sebi ili drugom pribavi protivpravnu imovinsku korist, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do tri meseca. Gonjenje za delo iz stava 1. ovog člana preduzima se po privatnoj tužbi.

4.2. Bezbednosna svest

Bezbednosna svest korisnika je od ključnog značaja za sprečavanje vršenja zloupotrebe korisničkih naloga. Ako sam korisnik nije svestan izvora pretnji i rizika koji postoje u ovom domenu, tada je sve jedno kakve će mere zaštite biti implementirane, jer je korisnik taj koji drži ključ u rukama. Ako nije pažljiv i ako on sam nije bezbednosno svestan, uvek će postojati način da se izvrši željena zloupotreba, a upravo se na ovu činjenicu i oslanjaju napadači.

4.3. Upotreba snažnih lozinki

Pod „snažnom“ lozinkom podrazumevaju se one koje se teško pogađaju, bilo manuelno ili automatizovano korišćenjem nekih od alata. U tom smislu snažnom lozinkom se smatraju one koje sadrže minimum 8 cifara, u kombinaciji velikih i malih slova, specijalnih karaktera (npr. tačka) i brojeva (0-9).

Da bi se pokazala opravdanost upotrebe lozinke od minimum 8 karaktera, sledi primer potrebnog vremena „probijanja“ lozinke u zavisnosti od njene dužine i složenosti – potrebno vreme, naravno, u mnogome zavisi i od procesorske i memorijske moći računara kojim se vrši

napad (<http://www.toplinestrategies.com/cloudhead/security/how-much-time-is-needed-to-crack-a-password-by-brute-force/>):

- Dužina: 4, kompleksnost: a-z ==> manje od 1 sekunde
- Dužina: 4, kompleksnost: a-zA-Z0-9 + simboli ==> 4.8 sekunde
- Dužina: 5, kompleksnost: a-zA-Z ==> 25 sekundi
- Dužina: 6, kompleksnost: a-zA-Z0-9 ==> 1 sat
- Dužina: 6, kompleksnost: a-zA-Z0-9 + simboli ==> 11 sati
- Dužina: 7, kompleksnost: a-zA-Z0-9 + simboli ==> 6 nedelja
- Dužina: 8, kompleksnost: a-zA-Z0-9 ==> 5 meseci
- Dužina: 8, kompleksnost: a-zA-Z0-9 + simboli ==> 10 godina
- Dužina: 9, kompleksnost: a-zA-Z0-9 + simboli ==> 1000 godina
- Dužina: 10, kompleksnost: a-zA-Z0-9 ==> 1700 godina
- Dužina: 10, kompleksnost: a-zA-Z0-9 + simboli ==> 91800 godina

Iz navedenog primera se jasno zaključuje da se lozinke manje od 5 karaktera mogu pogoditi u roku od 5 sekundi, a one manje od 7 karaktera u roku od jednog dana. Ako je dužina 8 karaktera i ako je lozinka sastavljena iz kombinacije velikih i malih slova, specijalnih karaktera i brojeva, tada je minimalno potrebno vreme za probijanje lozinke 10 godina.

Takođe, jedna vrlo ključna stavka u zaštiti lozinki je i periodična promena lozinke. Naime, ukoliko napadač na bilo koji način sazna lozinku, neće je moći dugo koristiti ako vlasnik korisničkog naloga redovno menja svoju lozinku. Najbolje je da se na svakih 45-60 dana menja lozinka.

Lozinku ni u kom slučaju ne treba zapisati na papir tako da taj papir bude nezaštićen, pogotovo u blizini datog računara. Najbolja praksa pokazuje da se dobre lozinke, pored pridržavanja napred navedenih uslova, kreiraju tako što se zamisli naziv omiljenog filma ili pesme, i početna slova tog naziva da se iskoriste za kreiranje lozinke. Na taj način vlasnik naloga sigurno neće zaboraviti lozinku, a napadač je neće lako pogoditi, jer će lozinka sasvim sigurno biti skup karaktera bez značenja. Na primer, dobra lozinka bi bila JJpomg.315 (naziv pesme: Još jedna pesma o maloj garavoj). S tim, što je ona upravo postala slaba činjenicom da je objavljena u ovom radu.

4.4. Testiranje na ranjivosti

U cilju sprečavanja neovlašćenog pristupa, neophodno je da se dati resurs ili usluga redovno testira na ranjivosti, a uočeni nedostaci u što kraćem roku da se otklone. Nepreduzi-manjem ovih mera, napadaču je olakšan „posao“, i biće mu jednostavnije da izvrši neovlašćen pristup datom resursu ili usluzi. Praksa pokazuje da se resursi dostupni na internetu moraju testirati na ranjivosti minimum jednom kvartalno, poželjno je jednom mesečno, a najbolje bi bilo jednom nedeljno.

4.5. Kriptovana komunikacija

Tamo gde je moguće, potrebno je koristiti kriptovanu komunikaciju pri autentifikaciji. Na pojedinim webmail nalozima, na primer, može se podesiti da se uvek koristi kriptovana komu-

nikacija (https) između korisnika i pružaoca usluge. Na taj način ako neko presretne komunikaciju, lozinku neće pribaviti u čitljivom obliku.

4.6. Dvofaktorska autentifikacija

Dvofaktorska autentifikacija predstavlja upotrebu dva identifikaciona faktora pri autentifikaciji – lozinka (tj. „nešto što znam“) + pin kod očitana sa posebnog uređaja (tj. „nešto što imam“) ili biometrija (npr. otisak prsta, tj. „nešto što jesam“). Na taj način, ako napadač pogodi lozinku, ona mu neće biti dovoljna da ostvari pristup, jer je pored lozinke neophodan i pin kod ili otisak prsta.

Pin kodovi za dvofaktorsku identifikaciju generišu se na posebnim uređajima. Ti kodovi se menjaju najčešće na svaki minut, i mogu se koristiti samo jednom. Kodovi su pseudonasumični. Uređaji ove namene mogu biti različiti, od USB tokena, preko običnog tokena u obliku priveska za ključeve, pa do jednostavne aplikacije na mobilnom telefonu. Takođe, kod nekih rešenja, pin kod se može dobiti i sms-om od pružaoca date usluge.

Slika 1. Token za dvofaktorsku identifikaciju

U praksi to znači da se prijava na dati korisnički nalog vrši tako što se upiše korisničko ime, a u polje za lozinku upisuje se lozinka zajedno sa pin kodom. Tako, ako neko i presretne komunikaciju koja u datom slučaju nije kriptovana, pribavljeni kredencijali se neće moći upotrebiti, jer se pin kod koji je sastavni deo lozinke menja na svaki minut, a jednom korišćen kod ne može se ponovo upotrebiti.

Pored generisanih kodova, postoje i rešenja sa proizvoljnim pin kodovima, kao što je, na primer, upotreba „smart kartica“ za prijavu na sistem: kartica je „nešto što imam“, a proizvoljno zadati pin kod je „nešto što znam“.

Zaključak

Identifikacija korisnika računarskog sistema ili usluga vrši se pomoću korisničkog naloga. Naglom ekspanzijom informacionih tehnologija i onlajn usluga, spektar upotrebe korisničkih naloga eksponencijalno raste. Međutim, razvojem ovih mogućnosti rastu i mehanizmi njihove zloupotrebe. Upravo zbog toga neophodno je voditi računa o bezbednoj upotrebi korisničkih naloga i njihovoj adekvatnoj zaštiti, kako bi se broj vršenja krivičnih dela i zloupotreba iz oblasti visokotehnološkog kriminala što više približio nuli.

Postoji više metoda preventivnih mera zaštite korisničkih naloga, a najbolji rezultat postiže se kombinacijom svih metoda.

LITERATURA

- [1] Krivični zakonik Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009 i 111/2009.
- [2] <http://www.toplinestrategies.com/cloudhead/security/how-much-time-is-needed-to-crack-a-password-by-brute-force/>, poslednji put pristupano 20. 02. 2013.
- [3] Internet pretrage, <http://www.google.com>, poslednji put pristupano 20. 02. 2013.
- [4] Najčešće korišćene lozinke na hakovanim sajtovima, <http://www.24sata.rs/specijal/it/vest/pogledajte-najcesce-koriscene-lozinke-na-hakovanim-sajtovima/47564.phtml>, poslednji put pristupano 23. 02. 2013.
- [5] PASTEBIN #1 paste tool since 2002, <http://pastebin.com>, poslednji put pristupano 05. 02. 2013.
- [6] Wikipedia, Slobodna enciklopedija, <http://www.wikipedia.org>, poslednji put pristupano 19. 02. 2013.

Viktor Kanižai, M. A.

PREVENTIVE AND PROTECTIVE MEASURES FOR USER ACCOUNTS

Summary

Today, there is almost no computer user who does not have a user account whether it is an account used to log on to the computer, e-banking, e-mail systems, social networks, chat sessions, Internet telephony, user identification, etc. Afterwards, even the authorization is realised with a given user account. The account allows access to desired service, and the use of the services provided. However, the majority of the user account owners do not take into account the safety of their accounts. Abuse of user accounts can be carried out to execute identity theft (e.g. social network, e-government), to produce reputational damage (e.g. e-mail account), and what is most important material damage (e.g. e-banking, data theft). It is not trivial to identify perpetrators of cybercrime, that is why the owners of user accounts must be very careful and take all measures possible to protect their account.

Key words: user account, IT security, data protection, hacking.

Mr Vladimir Prebiračević*

„Elektrovojvodina“, Novi Sad

Mr Mirjana Đilas

„Zavod za socijalni rad“, Bačka Palanka

Nataša Vasić, master

„Vojvođanski antimobing centar“, Novi Sad

Republika Srbija

UDK 658.310.42 : 364.63

Stručni članak

Primljen 19. III 2013.

MOBING KAO NEGATIVNA MOTIVACIJA

SAŽETAK: Zlostavljanje na radnom mestu nije novonastala pojava. Maltretiranje zaposlenih je socijalno-društveni fenomen, koji se protezao kroz istoriju sa raznim oblicima mučenja i rušenja ljudskog dostojanstva i osnovnih prava čoveka. U modernom dobu, kada su čovekova svest i saznanja u konstantnoj ekspanziji, ovaj fenomen dobija novo ime i svoja međunarodno priznata obličja. Konstruisan je termin mobing, koji opisuje psihološko maltretiranje zaposlenih u radnom ambijentu i prostoru. Države se trude da zakonskim uređenjima i visokim kaznama za mobere štite žrtve terora, međutim, potrebno je više edukovati i informisati ljude na svim hijerarhijskim nivoima poslovnog sveta, kako bi reagovali pravovremeno i sprečili posledice koju mobing ostavlja za sobom. Ova bolest modernog doba uništava čoveka kao ličnost, degradira njegove sposobnosti i veštine, ali i negativno utiče na njegov porodični život i socijalne potrebe. Potrebno je zaposlene motivisati kako bi se povećala produktivnost, ali i zadovoljstvo samog zaposlenog.

KLJUČNE REČI: mobing, motivacija, stres, nasilnik, žrtva mobinga.

1. Uvod

Nasilje kao oblik ponašanja društveno je neprihvatljivo. Iako se suštinski razdvaja fizičko ugrožavanje drugog bića od psihološkog šikaniranja, činjenica jeste da zlostavljanje drugih nema nikakvo opravdanje. U današnje vreme kada su međuljudski odnosi osiromašeni i kada prijateljstvo više nema gotovo nikakvih vredosti, uobičajeno je da se iz zlobe i zavisti povređuju drugi ljudi. Tragično je što su ljudi toliko dubinski nesrećni, da jedini način kako da ublaže svoje stanje jeste unesrećivanje drugih.

Od kada je pre par decenija zlostavljanje u radnom okruženju definisano kao mobing, mnogo više pažnje se posvećuje ovom problemu. Prvenstveno se to odnosi na zakonsku regulativu svetskih organizacija, kao i zakonskih akata svake zemlje pojedinačno. Svakako da treba pozdraviti ovaj vid prevencije, međutim, potrebno je takođe i obezbediti zaposlenima dovoljno podataka i informacija o tome šta, u stvari, podrazumeva fenomen mobinga. Važno je da potencijalne žrtve znaju da će imati podršku i da nisu same u borbi sa napasnikom, potrebno ih je ubediti da će zlostavljač biti propisno kažnjen.

Mobing prevashodno počinje u sferi komunikacije, tek kasnije poprima realne oblike psihoterora. Omalovažavanje i vređanje su prvi znaci šikaniranja, da bi se kasnije razvilo u opasnu igru moći. Cilj ovakvog mučenja jeste eliminacija zaposlenog, koji je po genetskim predispozicijama uvek kvalitetniji čovek i vredniji radnik od svog zlostavljača. Upravo su te osobine one koje žrtve prvo istaknu, a kasnije isprovociraju mobera da ih odabere i krene sa mučenjem.

U vreme velike krize, izostanka motivacije, besparice i nepotizma, zaposleni teško sebi obezbeđuju osnovna sredstva za egzistenciju. Plata više ne može da bude motivator, jer je po pri-

* vamc021@gmail.com

rodi stvari u državi i svetu krajnje niska, bez naznaka za boljitkom. Stoga je barem potrebno da okruženje bude korektno i pošteno, jer vreme koje čovek provede na poslu čini veći deo dana. Ako su tu međuljudski odnosi poremećeni i ako vlada anarhija, zlostavljanje i mučenje, pojedinac apsolutno gubi borbu sa današnjicom i verom u bolje sutra.

2. Strah kao oruđe

Svaki vid maltretiranja drugih u sebi krije pritajeni strah zlostavljača. Naime, mober je takođe biće koje oseća, jedino što on pati od nedostatka apatije, pa ono šta takva osoba oseća podstaknuto je zavišću i ljubomorom. Takođe, jedinka koja uživa mučeći druge, u stvari, pati od nedostatka samopouzdanja zato što je svesna svojih (ne)sposobnosti. Uglavnom su to sociopate, ali neretko i psihopate.

Stremljenje mobera je isto za sve, drugome usaditi strah. A izazivanje osećanja straha u drugima je moćno oružje. Upravo je to bilo javna tajna visoke produktivnosti mnogih organizacija. Uterivanje straha u kosti jedan je od načina manipulacije radnim osobljem. Nekada je bio veoma popularan, a danas je za svaku osudu.

Na radnom mestu je praktično kao i u životu. Postavlja se veliko pitanje da li su uspešniji oni koji podmeću, manipulišu istinom i šire dezinformacije, zarad ostvarenja sopstvenih ciljeva, ili pak ljudi koji vredno, u tišini, rade svoj posao, bez namere da nekome naškode na tom putu. Ipak, u praksi i primerima koje beleži istorija, najbolje su prolazili siledžije i manipulatori. Agresivnim pristupom i impulsivnošću uspevali su u svemu šta su želeli. Da stvar bude gora, sistem je taj koji ih je štitio.

2.1. Pasivna agresija sinonim za izazivanje straha

Prema psiholozima strah je osećanje koje se javlja usled neke pretnje, bespomoćnosti i/ili neimanja rešenja. Opasnost koja vreba je često stvarna, ali događa se i da je zamišljena ili namerno projektovana. Moberi se služe upravo ovom tajnom, veštački stvarati situacije i izazivati osećanje straha kod svojih saradnika, kako bi se strahom njima manipuliralo. Takva vrsta psihičke torture je vid pasivne agresije, koja iako ne eskalira fizičkim obračunom, ostavlja tragove na duši i razara psihu pojedinca. Posledice su negativne i pogubne po zdravlje zaposlenih, pogotovo na psihološko-emotivnom stanju.

Strah je veliki neprijatelj za žrtve mobinga. Sprečava ih da blagovremeno reaguju na pretnje, utiče na njihovo samopouzdanje koje vremenom jenjava, osećaju telesne tegobe kao što su bolovi u želucu, srčane smetnje, povišen ili snižen krvni pritisak, disajni problemi i slično. Na duge staze može da dovede do raznih bolesti, a pojedinac postaje emotivno iscrpljen.

Agresor, usled obeshrabrenosti žrtve da mu se suprotstavi, ponaša se nadmeno, sarkastično i veruje da ima moć. Odlikuje ga vispren um, umeće retorike i majstorstvo u izvrtanju stvari u sopstvenu korist. Međutim, taj šaroliki paravan je samo privid. Ironijom sakriva svoje slabosti i iza lažnog samopouzdanja krije se kukavica i slabić. Sopstvenu autodestruktivnost leči time što oseća satisfakciju jedino kada vidi strah u očima svojih podanika. Negativan je, lenj i neinovativan, a dubinski emotivno neispunjen i nesrećan.

2.2. Socijalne interakcije i međuljudski odnosi

Mober vrlo pažljivo bira svoje žrtve, a kasnije ih suptilno zlostavlja „milosrdnim“ aktivnostima i „dušebrižničkim“ izjavama. Lični stav zlostavljača da ga drugi zaposleni ugrožava, ili u budućnosti može da ugrozi njegovo mesto u timu, ekonomski ili profesionalni status, dovodi do neetičke komunikacije, egoističnog ponašanja i nedopuštenih postavljanja prema tim istim kolegama. Shodno tome, pošto je ustanovljeno da mober pati od nekog poremećaja ličnosti, sasvim je jasno da će patologija njegovog ponašanja, osim na pojedinca kojeg uspešno šikanira, uticati negativno i na celokupnu radnu okolinu i atmosferu. Učestale su blokade i smetnje u komunikaciji na svim nivoima, što dovodi do smanjenja produktivnosti, negativne motivacije radnika i sličnih štetnih uticaja i posledica.

2.3. Uzajamno-posledična veza mobinga sa stresom

Ovaj društveno-socijalni fenomen koji počinje u sferi komunikacija u početku deluje bezazleno, i ne sluti na negativne posledice. Prvi od njih je stres, koji možda i najviše utiče na zdravlje radnika.

Moderan život, neophodna brzina u obavljanju zadataka i poslova, donošenje brzih rešenja, gde je sve sad za sad, uzrokuje život prepun napetosti i uznemirenosti. Ubrzan tempo života uvodi stres u mikro i makro svet svakog pojedinca. To je reakcija čoveka na štetne faktore što vrebaju sa svih strana. Ali, količina svakodnevnog stresa se neizostavno povećava usled poremećenog balansa na poslu i neadekvatnih međuljudskih odnosa u radnom prostoru.

Bitno je istaći da nivo stresa i reagovanje na uznemirujuće stvari iz okruženja zavise od čoveka do čoveka. Nečije karakterne osobine i snaga ličnosti mogu pomoći/odmoći pojedincu u borbi sa svakodnevnicom. Moralne vrednosti, lične preferencije, potrebe i nivo samopouzdanja umnogome utiču na osobu pod pritiskom.

Međutim, žrtve mobinga pored unutrašnje borbe sa stresom, pate i od spoljašnjih faktora stresa, gde spadaju organizacija rada u firmi, međuljudski odnosi na radnom mestu i radna atmosfera kompanije. Žrtve su pod konstantnom prismotrom napasnika, izložene neprekidnim pritiscima sa minimalnim izgledima za konfrontaciju i podršku za zaustavljanje agonije. Nevolja je što ovako oslabljena osoba dolazi kući, gde više ne vlada oaza mira i mesto odmora, jer stres i uznemirenost prenosi na okolinu i porodicu.

Pošto je mobing teror koji traje, intenzitet stresa se konstantno uvećava, a psihoteror nastavlja da se odvija u etapama, isplanirano i podmuklo od strane mobera. Na kraju krajeva, zaposleni u današnje vreme je osuđen na stanje trpljenja, jer mora da radi kako bi zaradio za svoju egzistenciju. U želji da opstane i sačuva posao, tortura je nešto što se danas retko zaobilazi. Zaposlenog više niko ni ne pita da li postoji zadovoljstvo na poslu koji obavlja. Motivisanost je stanje koje danas običan radnik ne može sebi da priušti.

S tim u vezi, mobing se i trpi zbog straha od gubitka posla i nestajanja i to malo primanja koje radnik dobija na kraju meseca. Svestan da je zamenjiv jer je konkurencija ogromna, usled visoke stope nezaposleni, radnici bez podrške rukovodstva teško postižu da obave sve radne zadatke. Pate od konstantnog premora i nedostatka sna, rokovi su svakim danom sve kraći, a pretrpanost poslom rapidno se uvećava. Monotonija, suzbijena inovativnost i kreativnost, nevre-

dnovan radni učinak, samo su neki od pokazatelja nezadovoljstva zaposlenih i osećanja preterane eksploataisanosti od strane otuđenog menadžmenta firme.

3. Mobing i njegova manifestacija

Mobing najčešće nastaje usled poremećenih odnosa na radu. U firmama koje poštuju zaposlene i cene potencijal svakog čoveka ponaosob, manja je verovatnoća da će se suočavati sa ovim problemom. Dok, sa druge strane, u firmama gde vladaju „strah i trepet“ među zaposlenima, gde zlostavljanje radnika varira od suptilnih metoda i „inspiracije i kreativnosti“ menadžmenta ili pretpostavljenih, mobing je neizostavna stavka.

Sama bit psihološkog terora na radu jeste degradiranje i povređivanje osnovnih ljudskih vrednosti, kao što su ugled i čast. Udar na ljudsko dostojanstvo vrsta je zločina od strane napasnika, i treba ga sankcionisati što oštrije. Maltretiranje započinje u okviru komunikacije, sa „nevinim i naivnim“ primedbama i zluradim komentarima, pa preko vike i najave agresije, do apsolutnog ignorisanja zaposlenog. Pored toga, sa ostatkom radnog osoblja pokreće se negativna kampanja protiv žrtve, u vidu kreiranja intriga, zatim, širenja laži ili otkrivanja stvari iz ličnog života pojedinca samo kako bi mu se napakostilo. Tad započinje i degradiranje, sa ironijom, sarkazmom i ismevanjem, čime se dovodi u pitanje radnikova sposobnost za obavljanje posla i radnih zadataka. Sve do razaranja samopouzdanja, radne motivisanosti i gubitka želje za dolaskom na posao. Cilj je eliminacija radnika sa radnog mesta.

3.1. Ko su žrtve mobinga

Možda bi se očekivalo da postoji tip ličnosti podoban da bude žrtva, ili napasnik; međutim, niko nije predodređen rođenjem da bude ili postane žrtva mobinga. Sudeći po statistici, ali i po primerima iz prakse, žrtve napasnika su najčešće poštteni radnici, koji vredno rade svoj posao, potkovani iskustvom i radnim navikama, sa potrebnim diplomama i obrazovanjem za mesto na kojem su zaposleni. Upravo zbog svojih sposobnosti i zalaganja postaju odabrani da budu mobingovani.

Utvrđeno je da ne postoji međuzavisnost pola sa žrtvama mobinga. Žrtve mogu biti svi, muškarci, žene, stariji radnici, pripravnici, crnci, belci i melezi. Pored pola, ne gleda se ni socijalni status, broj godina, konto u banci, rasa, veroispovest, nivo obrazovanja, niti spoljašnje karakteristike. Jedino šta žrtve načini žrtvom jeste moberovo oko i lični odabir. Bira sofisticirano, i to uvek one koji su vredniji i sposobniji od njega, zbog personalnog straha od ugroženosti i što i sam uviđa da nema toliko znanja i iskustva kao njegova žrtva.

3.2. Uticaj i posledice mobinga na žrtvu

Posledice mobinga na osobu najviše zavise od dužine trajanja terora, ali i karakteristika ličnosti žrtve. Nesretna okolnost je što da bi se ustanovilo postojanje mobinga i detektovalo zlostavljanje, potrebno je da prođe određeno vreme, a takođe i da napadi imaju vremensku učestalost. Po svetskim standardima, mobing treba da traje šest meseci i da se događa konstantno više puta nedeljno, ili dnevno, kako bi žrtva mogla da pokrene proces protiv zlostavljača.

Za to vreme žrtva postaje pasivana i oseća enormnu usamljenost, jer tokom preispitivanja počne sama sebe da ubeđuje da je kriv/a za situaciju u kojoj se nalazi, jer ne postoje logična objašnjenja zašto je napadan/a. Osećaju se obeshrabreno, bez podrške i kao da niko na svetu ne zna kroz šta prolaze. Psihički slabe, osećaju ugroženost i beznađe, a samopouzdanje je krajnje narušeno.

Pored uzdrmane emotivno-psihološke raznoteže, praćene depresijom, socijalnom izolacijom i emocionalnom apatijom, žrtva najčešće pati i od telesno-fizičkih smetnji, kao što su poremećaji sna, česte glavobolje, problemi sa varenjem, disajne smetnje, srčane smetnje, promene na koži i slično. A primećeno je i da se više odaju porocima, kao što su droga, alkohol i prekomerna upotreba medikamenata i antidepresiva.

Može se zaključiti da posledice mobinga neosporno imaju uticaja na (ne)efikasnost poslovanja. Zaposleni koji je u početku na posao išao zadovoljan u želji da se što bolje pokaže, nakon dužeg mučenja i mobinga gubi volju i energiju, više ni ne vidi smisao ustajanja ujutru, a kamoli dolaska na posao. Više ne ulaže napor u obavljanje svojih dužnosti, već samo obavlja zadatke proforme radi, bez elana i želje za realizacijom. U potpunosti gubi motivaciju, koja bi trebala da bude sila koja ga pokreće na rad i motiviše na kreativnost i zalaganje. Nezdravo okruženje u čoveku budi odbojnost i gasi želju za radom.

Promer lošeg uticaja mobinga, žrtva oseti i u novčaniku. Naime, usled želje da izbegne napade i mučenje, nekad se odlučuje na radikalne poteze. Prvo ide odsustvovanje sa posla i česta bolovanja, što utiče negativno na iznos mesečne zarade. Zatim prevremene penzije ili čak davanje otkaza bez prethodno pronađenog drugog posla. Finansijski troškovi i ekonomski gubici su ogromni.

3.3. Moberi – kako prepoznati nasilnika

Prema definicijama psihologa, moberi mora da su u detinjstvu patili od nedostaka pažnje ili izostanka roditeljske ljubavi. To su ljudi sa određenim poremećajima ličnosti, poremećenoj zbog izmenjenog težišta pronalaska satisfakcije u životu. Čudno je što oni uživaju u patnji drugih, a da realno ne uviđaju da drugima pričinjavaju toliko zla. Opravdanje traže u lažno modelovanom osećaju ugroženosti, stvorenog zbog sopstvene lenjosti da se više školuju i napreduju. Šikaniranjem drugih, uzdižu sebe u očima drugih saradnika, a generalno sve ljude u kolektivu posmatraju kako da ih iskoriste i na koji način, zarad sopstvene dobiti, napredovanja u karijeri ili, čak, puke koristi.

Patološki su ljubomorni i zavidni. Nisu u stanju da osete saosećajnost i apatiju. Ne umeju da budu korektni članovi tima, niti imaju poriv da pomognu saradniku u nevolji. Baš naprotiv, učiniće sve da ih skrenu s pravog puta, davajući im lažne informacije ili ne dajući ih uopšte. U svakome vide konkurenciju i ponašaju se prema svima u okolini kao da su im smrtni neprijatelji. Time sebi škode i gajeći netrpeljivost prema drugima, u stvari, ekspresuju nezadovoljstvo sopstvenim životom i dostignućima. Sa izraženo niskom emocionalnom i socijalnom inteligencijom, napadajući druge, u stvari, leče svoje komplekse.

Moberi su produkt modernog društva, gde su oslabljeni međuljudski odnosi i gde ne postoji želja za zdravim kolektivom u kojem vladaju sloga i ravnopravnost. Danas se ljudi vaspitaju tako da jedni u drugima gledaju konkurenciju, i u toj borbi često zastrane do mere da zlostavljaju

nedužne ljude iz svoje okoline. Ali, sudeći po istraživanjima, u nekim stranim zemljama došlo je do razvoja nove profesije. Radi se o radionicama gde se stvaraju i kreiraju moberi, lideri moći koji sejući strah među zaposlenima stvaraju radnu atmosferu gde radnici čute i trpe, rade kao u vreme robovlasničkog doba, bez prava na pauzu, topli obrok ili godišnji odmor. Ako i pokušaju da se suprotstave bivaju kažnjeni sindromom praznog ili punog stola (u prvom slučaju oduzimaju im se sredstva za rad i bivaju izopšteni iz kolektiva, a često ih poslovi namerno zaobilaze, dok u drugom slučaju pretrpavaju se poslom, sa nenormalno kratkim rokom za završetak, ili neverovatnim obimom da su u startu u nemogućnosti da obave radne zadatke).

Postoji klasifikacija mobera na četiri osnovna tipa, iako ima više vrsta i podvrsta. Najpoznatiji je:

- *Mober željan pažnje* – ovde se radi o osobi duboko nesigurnoj i emocionalno nezreloj. Na dovitljive načine se trudi da ucenama ili pravljjenjem scena izazove pažnju. Kada nešto želi nastoji da se ulaguje i postaje preterano slatkorečiv i ljubazan, a u cilju da mu drugi rade posao. Obožava da izaziva sažaljenje kod drugih, praveći od sebe žrtvu i jadnika, a nakon što ostvari svoja htenja, okreće se protiv osobe koja mu je pomogla i kreće sa napadima i pakostima.

- *Imitator* – sam pojam objašnjava situaciju. Reč je o moberu koji nema sposobnosti, znanja verifikovana diplomom ili profesionalne kvalifikacije neophodne za posao koji radi. Glumac koji se lažno predstavlja da se razume u posao, glasnim nastupom od sebe pravi „hodajuću enciklopediju“ samo kako bi od sebe kreirao profesionalaca i znalca svog zanata. Kada ga otkriju, kreće da provocira, šikanira i preti, dok nadređenima glumi odanost i tužaka saradnike.

- *Guru* – slično imitatoru, ali u ovom slučaju mober poseduje umeća za koja se izdaje. Ali, opet, radi se o uskom polju stručnosti. Za svoj rad jeste priznat, ali kako zbog lenjosti ili nesposobnosti da se dalje razvija, ne želi da se više edukuje i razvija. Emocionalno je hladan i odbojan. Ne ume da prenese iskustva na druge, a od svih oseća ugroženost i teži da zaustavi njihov razvoj.

- *Psihopata i/ili sociopata* – klasičan i najčešći tip mobera u praksi. Arogantan i ljutit prema svima. Služi se ironijom i sarkazmom, a krajnje je proračunat i u svemu ima neku računicu. Ponaša se kao da za njega ne važe nikakvi zakoni, nema samilosti i osećanja prema drugima. Zlobna osoba, prepuna negativizma i kivna na svačiji uspeh. Sve gleda kako da upropasti ili uništi.

4. Manipulacijom do uspeha

Interesantan detalj u moberskom ponašanju je upravo svest o tome kad, kako i prema kome treba kako da se ponaša. Za zlostavljača na višem mestu u hijerarhijskoj lestvici neke firme, krajnje je logično da se neće isto ponašati prema zaposlenima i prema poslovnim partnerima. Kada bi grubost i agresiju inicirao na poslovnim sastancima sigurno je da sa tim komitentima ne bi došlo do saradnje. Njih iako posmatra superiorno, svakako da to neće isticati, jer su oni na kraju krajeva samo piuni na njegovoj šahovskoj tabli. Motiv može biti novac, napredovanje u karijeri ili pak divljenje ionih zaposlenih koje zlostavlja. To su ujedno i razlozi zašto će se ulagivati klijentima, jer racionalno shvata da od njih može imati koristi.

Bilo da ga se zaposleni boje, ili zbog ucena i sažaljenja slepo ga prate i slušaju; zlostavljač je uspeo u svojim nastojanjima da izmanipuliše celokupan kolektiv da radi upravo ono

što on želi. Manipulacija se tako može i okarakterisati kao veština ovladavanja drugima da čine radnje zarad ciljeva manipulatora.

Nasilnik lukavo uspostavlja kontrolu nad zaposlenima. Paleta njegovih aktivnosti je široka, od podsticanja straha do uništavanja samopouzdanja. Svoju žrtvu prvo zbuni i omalovaži, kako bi izazvao osećaj bespomoćnosti, a onda zadao konačan udarac, uspostavljanje kontrole i nametanje lažne moći i nadmoći. S druge strane, ako mu je potencijalna žrtva velika, onda igru započinje ulagivanjem i prenaglašenom ljubaznošću i to prijateljskim tonom. Kada ga ubedi u „dobre namere“, put mu je otvoren i vršenje manipulacije tada postaje jednostavno.

5. Antimotivacija i mobing

Moberi su poslednjih godina okarakterisani kao ljudi moći i predstavnici liderskih pozicija u mnogim firmama. Ta pozicija im daje priliku kao i svakom lideru da motiše druge ljude, međutim, kada je mobing u pitanju tada motivacija jeste sve samo ne pozitivna. Osobine pravog lidera sigurno da nisu ucene, manipulacija i zlostavljanje, niti su to aktivnosti kojima se on bavi. Pravi lider se ne služi surovostima i naređivačkim tehnikama, već treba da motiviše i stimuliše ljude da rade i vole posao koji obavljaju.

Lider koji vodi računa o svojim ljudima, u poslovnom ambijentu to su zaposleni, treba da kreira osećanje kolektivismu i poverenja među zaposlenima, kao i da se ne služi manipulativnim radnjama kako bi ih ubeđivao da ono šta predlaže i nudi je najbolje za zaposlene. Radnici će svakako prepoznati dobre namere, i lider koji nije nasilan i agresivan može da računa na njihovu lojalnost, ekspeditivnost i produktivnost.

Poslednjih godina počela je više da se obraća pažnja na motivaciju, pogotovo u sektoru menadžmenta ljudskih resursa. Plata i novac su nekada bili jedini motivatori, dovoljni da zaposlene pokrenu na akciju. Međutim, istraživanja su pokazala da međuljudski odnosi mogu biti neverovatan jak argument i iznad svega moćan motivator radnika. Želja za ostvarivanjem rezultata je veća kada je kolektiv zdrav i postoji duh timskog rada u kompanijama. Tada je produktivnost radnika neizmerno veća, čak i ako su kapitalna ulaganja manja, pa čak i plata. U uslovima gde vlada strah i mobing, sigurno je da ljudi, čak i sa povišicama i unapređenjima, neće postizati rokove i sve radne zadatke, jer nema motivacije. Za menadžere je došlo vreme da moraju da shvate i uvide koliko je motivacija zaposlenih važna za celokupni uspeh poslovanja, a mobing sigurno nije način za postizanje vrhunskih rezultata.

Kada je zaposleni motivisan, on osim što voli posao koji radi, dolazi na posao pun elana, ulaže više napora i trudi se da obavi što više zadataka. Zadovoljan je i sobom i poslom na koji dolazi svaki dan, teži što više da nauči i profesionalno se razvija. Novac, iako je neophodan za život, nije jedino šta ga pokreće. Veći motiv jeste ljudska potreba za druženjem i kolektivizmom. Na kraju krajeva čovek je ipak socijalno biće, koje voli da bude deo tima, da radi sa nekim, da uživa poštovanje, uvažavanje i prima priznanja. Gotovo poistovećeno sa željama svakog deteta da ga roditelji tako vide i tretiraju.

Ipak, opšte je poznato da moć promeni i najpoštenijeg čoveka. Sasvim je prirodno da svako ima težnju i želju za napredovanjem, problemi nastaju kada neko izgubi ljudskost i postane osoba bez skrupula, diktator koji juri sopstvene ciljeve i koristi. U organizacijama gde su zaposleni loše tretirani, bez osećaja vrednosti, sa uskraćenim osnovnim pravima, vlada anarhija i

nema poštovanja na svim nivoima. Lider je suviše fokusiran na sebe i orijentisan na samoaktuelizaciju pateći od ego-motivacije u radu. Tada to više nije lider, već mober koji mora biti zastavljen.

6. Zaključna razmatranja

Jedan od osnovnih ciljeva svakog društva i kompanije trebalo bi da bude borba protiv mobinga. Društveno-socijalni fenomen koji, pored depresije i stresa, ima neverovatno mnogo negativnih posledica i dejstva, mora biti suzbijen i zastavljen. Psiha čoveka ne može da se obnavlja i treba je čuvati. Čovek narušenog zdravlja nije dobar ni za sebe, ni za društvo, ali ni za sopstvenu porodicu. I što pre to menadžeri shvate, može se očekivati boljitak i povećanje produktivnosti u vremenima krize.

Sputavanjem mobinga i javnim kažnjavanjem mobera, postigla bi se bolja radna klima, ali i efikasnije poslovanje. Istina jeste da je mobing produkt savremenog društva, a sada isto to društvo mora da uloži napor i mogućnosti kako bi se ovaj problem rešio. Usled loše uređenih međuljudskih odnosa, potenciranja moći pojedinaca, slabe organizacije rada u kolektivima, došlo je do ekspanzije mobinga. Vreme je pokazalo da firme koje više pažnje usmeravaju na razvoj zaposlenih, gde ih podstiču na rad i kreativnost, uvažavaju kao ličnosti i posvećuju se unutrašnjoj komunikaciji na svim nivoima, zaposleni su motivisaniji za rad, više se trude i osećaju zadovoljstvo i samopouzdanje i na ličnom planu.

Borba protiv mobinga nije laka i ne treba je tako ni shvatiti. Međutim, potrebno je pozabaviti se zaposlenima, neophodno ih je dobro informisati o samom pojmu mobinga, šta on sve podrazumeva, zatim, predložiti im koje opcije imaju, i ono najvažnije, uliti im sigurnost da nisu sami u toj borbi i da mogu da računaju na podršku.

Zakon mora biti isti za sve i mora se poštovati. Svaka zemlja ima jasno definisan Zakon o zabrani zlostavljanja na radu, međutim, nije dovoljno da takvi zakoni samo postoje u teoriji, oni se moraju sprovoditi i u praksi. Takođe, bilo bi dobro iskoristiti jačinu medija. Agresivna kampanja koja bi ljude informisala i podigla svest o mobingu, učinila bi da se smanji broj zlostavljanja i zloupotrebljavanja položaja. Ideja je ipak zaštititi ljudska prava, integritet i slobode.

LITERATURA

- Ajduković, M., Ajduković, D. (1996). *Pomoć i samopomoć u skrbi za mentalno zdravlje pomagačima*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Bokun, P. Psihološka manipulacija <http://petarbokun.com/bokunpedija/index/P110.html> (22. 01. 2013.).
- Bullying in the Workplace <http://www.ccohs.ca/oshanswers/psychosocial/bullying.html> (20. 12. 2012.).
- Kostelić-Martić, A. (2005). *Mobing: psihološko maltretiranje na radnome mjestu (kako prepoznati mobing, kako se odbraniti i kako ga sprečiti)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Leymann: The Mobbing Encyclopedia <http://www.leymann.se/English/frame.html> (22. 01. 2013.).
- Psychological harassment Information Association <http://www.psychologicalharassment.com> (20. 11. 2012.).
- Quine, Lyn: Workplace bullying in NHS community trust: staff questionnaire survey <http://www.bmj.com/content/318/7178/228.abstract?sid=bc157e6f-ab30-44bd-97bb-8ae7678357f3> (27. 01. 2013.).

- Rebić, M. Manipulacija – laskanje, vredenje i druge metode <http://www.psiholoskikutak.com/manipulacija-laskanje-vredenje-i-druge-metode/> (20. 12. 2012.).
- Simon, K., G. Dealing With Manipulative People <http://www.rickross.com/reference/brainwashing/brainwashing11.html> (20. 12. 2012.).
- Tomić, S. (2008). *Bullying and Efficiency*. Subotica: Faculty of Economics.
Ujedinjeni granski sindikat – Mobing i kako ga sprečiti http://www.gsputnezavisnost.org.rs/nuke/materijali/ISCOD_V_-_Mobing_i_kako_ga_spreciti_-_Prirucnik.pdf (22. 01. 2013.).
- Workplace Bullying Institute <http://www.workplacebullying.org> (22. 01. 2013.).

Vladimir Prebiračević, M. Sc.

Mirjana Đilas, M. Sc.

Nataša Vasić, M. A.

MOBBING AND ITS NEGATIVE MOTIVATION

Summary

Workplace harassment is nothing new. It is a well-known and widespread social phenomenon through the history and has appeared in various forms of torture with the aim of destroying human dignity and hurting fundamental human rights. Nowadays, while human consciousness and knowledge are constantly expanding, this phenomenon is becoming widely known. Mobbing is a new coined term, which describes the psychological abuse of employees in the working environment. Countries are trying to protect the victims of terror by legally establishing high penalties against mob. However, it is necessary to both educate and inform people at all levels in business world in order to avoid serious consequences that (workplace) abusing leaves behind. This disease of modern times not only destroys a man as a person, degrades his working ability and skills, but also affects his family life and social status. It is necessary to motivate employees to increase general productivity and their own contentment.

Key words: mobbing, motivation, stress, abuser, mobbing victim.

Edisa Puška, prof.*

IX osnovna škola Maoča, Brčko distrikt BiH

Mr. Adis Puška

Visoka škola računarstva

i poslovnih komunikacija eMPIRICA,

Brčko distrikt BiH

UDK 376.1-056.36

Pregledni članak

Primljen 13. IV 2013.

ULOGE UČITELJA U INKLUZIVNOM OBRAZOVANJU

SAŽETAK: Inkluzija predstavlja ogroman zadatak koji se stavlja kako pred učitelje, tako i pred nastavnike. Od savremene škole se očekuje da pruži jednake uslove za svu djecu. Inkluzija kao proces obrazovanja pokušava da stavi djecu sa poteškoća u „normalan“ razred i da se svojoj djeci pruži ista šansa i prilika.

Inkluzivno obrazovanje od nastavnika, odnosno učitelja, traži da prilagode svoje stavove, da radi, organizuje, da bude racionalan da bi ostvario više, da bude istraživač, programer i da ima razne druge uloge kako bi na što bolji način ostvario cilj inkluzivnog obrazovanja, tj. da pruži iste uslove svojoj djeci u nastavnom procesu.

Upravo u ovom radu će se predstaviti kakvu ulogu ima učitelj u inkluzivnom obrazovanju i koje sve izazove donosi inkluzivno obrazovanje za svakog učitelja, odnosno nastavnika.

KLJUČNE RIJEČI: inkluzija, inkluzivno obrazovanje, učitelj.

Uvod

Inkluzija je fenomen društva. Sva djeca imaju pravo na obrazovanje i mogućnost da kao i drugi đaci pohađaju nastavu sa svojim vršnjacima. Upravo ova mogućnost predstavlja i cilj inkluzije, odnosno svih učenika u nastavnom procesu.

Vodeći princip u inkluzivnom obrazovanju je obrazovanje za sve. Trebalo bi povesti računa da se sva djeca tretiraju isto, a pogotovo što se tiče pružanja obrazovanja. Inkluzivno obrazovanje mora biti opšta politika i praksa, uvrštena u obrazovanje, a ne posebna intervencija koja je namijenjena različitim grupama sa socijalnim rizikom. Itekako se prave razlike koje postoje između djece.

Osim velikog broja djece koja nisu obuhvaćena obrazovanjem, u praksi se javlja problem i sa obrazovanjem djece koja su „formalno“ upisana u redovne škole. Ovi učenici se vode kao kategorisani, pa njima pojedini nastavnici na osnovu ovog uvjerenja jednostavno na kraju godine daju prolaznu ocjenu.

Prilikom uvođenja djece sa teškoćama u nastavu postoje dva oprečna stava, a to su: da se organizuju posebni razredi za ove učenike ili da se ovi učenici uključe u redovni proces izvođenja nastave. Problem inkluzivnog obrazovanja je taj što je naš obrazovni sistem nefleksibilan, što znači da su nastavni programi i metode rada napravljeni naspram modalnog djeteta, tj. dominantne većine, ne vodeći računa o radu sa ovom djecom.

Učitelji moraju nastavne sadržaje prilagođavati svakom djetetu, ali u praksi to nije slučaj. Obično se nastava prilagođava nekom „prosječnom“ učeniku. Sva djeca koja se ne uklapaju u takve nastavne programe i metode rada jednostavno ne dobijaju obrazovanje koje bi bilo u skladu sa njihovim razvojnim i obrazovnim potrebama. To znači da su u postojećem obrazovnom

* edisapuska@yahoo.com

sistemu ugrožena, ne samo djeca koja su isključena iz škola, već i mnoga djeca koja pohađaju redovne škole, bilo da su to učenici koji imaju određene poteškoće, ili su to čak nadareni učenici koji ne mogu napredovati u skladu sa svojim mogućnostima.

Brojne poteškoće postoje, ali se zajedničkim radom mogu ublažiti ako ne i potpuno ukloniti. Rad sa takvom djecom je itekako otežan, ali nije neizvodljiv. To za svakog učitelja predstavlja izazov, ali upornošću se mogu postići jako dobri rezultati. Važno je ne odustajati.

1. Osnove inkluzije

Pojam inkluzija ima porijeklo u latinskom jeziku, a predstavlja izvedenicu koja znači uključivanje, uključenost, obuhvatanje i podrazumijevanje. Izvorno značenje možemo tražiti u dvije latinske riječi. Prva je *inclūdo* što znači zaključati, zatvoriti, začeptiti, priječiti, uokviriti, okovati, oviti, ubilježiti, zaključiti. Druga je *inclūsio*, a znači zatvor, zatvaranje (Žepić, 1961: 170). Izveden iz ovih značenja, pojam inkluzija podrazumijevao bi integraciju, ovijanje, uokvirivanje, a u socijalnom smislu uključivanje pojedinca u određenu zajednicu koja je manje ili više zatvorena ili otvorena cjelina. „Njegovo opšte značenje je uključivanje, obuhvatanje svih, sadržavanje. Ipak, nepotpuno je i preusko poimanje inkluzije samo kao uključivanje svakog odraslog djeteta u institucionalno obrazovanje, jer pored obrazovne inkluzije postoji i društvena (šira) inkluzija, itd.“ (Ilić, 2009: 11). Dakle, u osnovi inkluzije nalazimo značenja koja ukazuju na njen simedonijski karakter.

Inkluzivno vaspitanje i obrazovanje podrazumijeva aktivnosti individue i društva kao proces učenja i poučavanja u kome dolazi do relativno trajnih i progresivnih promjena pojedinca u uslovima simedonijske podrške i socijalne uključenosti. Ovaj proces ne treba shvatiti isključivo kao školski, nego kao intencionalno vaspitanje i obrazovanje, ali i kao spontano učenje, samoo-brazovanje.

U suštini, inkluzija je veoma širok pojam koji se može definisati na brojne načine i u nedogled ispitivati.

Postoje različite kategorije djece sa ometenošću u razvoju i ne mogu se sve isto definisati. Djeca sa nekim ometenostima u razvoju čak se ponekad i teško razlikuju od druge djece, a ponekad je to jako vidljivo. U svakom slučaju djeca ne treba da se razdvajaju, jer ipak sve su to djeca. „Djeca sa smetnjama u ponašanju često ispoljavaju jedno od tri tipa ekstremnog ponašanja: povlačenje, agresija i hiperaktivnost. Svaki od ovih tipova ponašanja zahtijeva drugačiji pristup i drugačije stavove i sam rad sa tom djecom.“ (Grupa autora, 2006: 22).

Inkluzija je termin kojim se izražava spremnost da se svako dijete obrazuje što je moguće optimalnije u vrtiću ili školi koju bi inače pohađalo (Cerić, 2004: 89). Svakome djetetu treba pružiti odgoj i obrazovanje bez obzira na njegove sklonosti i sposobnosti. U ovom širem smislu, inkluzija je proces povećanja učešća i smanjenja isključenosti, gdje učešće znači priznavanje, prihvatanje i poštovanje, uključivanje u proces učenja i društvene aktivnosti na način koji omogućava pojedincu da razvije osjećaj pripadnosti društvu.

2. Inkluzivno obrazovanje

Sama inkluzija se oslanja na princip poštovanja prava na obrazovanje, jer svako ima pravo na obrazovanje.

Brojni istraživači vjeruju da su socijalne interakcije s vršnjacima osnova za razvoj i socijalizaciju djeteta (Karapuš, 2006: 9). Oni doprinose najvišim postignućima djeteta, te njegovom socijalnom i mentalnom razvoju. Socijalni faktori imaju veliku ulogu u razvoju djeteta i najviše se odraze na dječiji razvoj u ranim godinama djetinjstva.

2.1. Elementi uspješnog inkluzivnog obrazovanja

Predviđanje i uticaj na buduće mentalno zdravlje djeteta (djeca koja imaju slabe odnose s vršnjacima i ostaju socijalno izolirana, sklona su psihičkim problemima kad odrastu). To se svakodnevno dešava u brojnim školama, jer najčešće izolirana djeca prave problem jer se žele nečim istaknuti i makar na taj način pokušavaju privući pažnju. (www.roda.hr).

Grupa vršnjaka pruža okruženje u kojem se uče i vježbaju socijalne vještine i svako dijete treba da se socijalizuje još u ranim godinama djetinjstva. Porodica je ta koja se prva nalazi u procesu sazrijevanja, a vršnjaci utiču na bolju socijalizaciju. Djeca najčešće nalaze uzore u svojim prijateljima i žele biti kao oni, da li bili dobri ili loši.

Obrazovna inkluzija predstavlja jednu veliku šansu za kvalitetan pristup u reformi obrazovanja. To je prije svega pedagoški, a ne defektološki izazov i toliko je širok da je neophodno uključenje velikog broja stručnjaka iz različitih oblasti koji su neophodni kao podrška djetetu kako bi dostiglo svoje maksimalne mogućnosti u odgoju i obrazovanju (Grupa autora, 2006: 44). Škola kao socijalna sredina mora postati otvorena u zajednici i na taj način doprinijeti osjećaju životnog ambijenta pogodnog za učenje i život, u kojoj je učenje sastavni dio života.

Škola mora ne samo da podržava inkluziju nego da individualizam izdiže iznad kolektivismu, oslobađa ljudske kapacitete tako neophodne u izgradnji demokratskog društva. Škola treba da je mjesto za sve. Obrazovanje ima veliku snagu i veliku moć, treba ga iskoristiti za dobrobit društva. Inkluziju u obrazovanju posmatramo u kontekstu etike i morala, a ono što želimo jeste i moralno i etičko društvo. To je moguće postići ako se zadovolje svi segmenti djece sa ometenošću u razvoju.

2.2. Inkluzivno obrazovanje danas

U reformskim procesima obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini značajno mjesto zauzima uključenje djece sa posebnim potrebama u redovne osnovne škole. „Djeca i mladi sa posebnim obrazovnim potrebama stižu obrazovanje u redovnim školama i prema programima prilagođenim njihovim individualnim potrebama.“ (Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, *Službeni glasnik BiH*, br. 18/03, član 19.). Zakon, dakle, jasno definiše uključenje sve djece u redovno školovanje. Takav je slučaj kod nas u školi. Inkluzivno obrazovanje se razvilo kao pokret koji je trebalo da bude izazov dosadašnjoj teoriji i praksi, a postao je favorizirani usvojeni pristup koji se odnosi na učenje svih učenika u redovnim školama i učionicama.

Inkluzivno obrazovanje u našoj zemlji nailazi na određene poteškoće u primjeni. „Početna je nedostatak edukacije iz oblasti inkluzivnog obrazovanja u inicijalnom osposobljavanju nastavnika. Nedostatak potrebnih znanja, razumijevanja, kompetencija, postaju izvorište novih, različitih profesionalno-razvojnih potreba nastavnika u stvaranju inkluzivne prakse.“ (Dautović, 2011: 2). Pojavile su se mnoge dileme i nesuglasice oko uključivanja djece s posebnim potrebama, predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta, u redovne odgojno-obrazovne ustanove. Međutim, djeca sa posebnim potrebama pohađaju redovna odjeljenja, ali se drugačije tretiraju i za njih se pripremaju drugačiji planovi i programi i načini rada. Treba naglasiti da ipak samo djeca sa blažim oblicima poremećaja u ponašanju pohađaju redovnu nastavu, a za druge se oforme posebna odjeljenja.

Cilj inkluzije nije da se svako dijete uključi u redovne škole, bez obzira na vrstu posebnih potreba, nego, kao što je već pomenuto, da se svakom djetetu omogući učestvovanje u aktivnostima i iskustvima koje dijete dobiva kroz redovno školovanje.

Djeca sa posebnim potrebama se uključuju u redovna odjeljenja i sa njima se radi u onoj mjeri koliko je to moguće. Zamislite da ste u „redovnom odjeljenju“ i da svi učenici pričaju jezikom koji ne razumijete. I nastavnik govori jezikom koji ne možete razumjeti. Međutim, znate da postoji druga škola, ne toliko daleko, u kojoj i nastavnik i drugi učenici pričaju jezikom koji razumijete. Koja škola je više inkluzivna? Ista stvar se dešava sa djecom koja su gluha. Nekada je više inkluzivno da pohađaju školu za gluhe ili školu u kojoj većina učenika zna Brajevo pismo. (Suzić, 2008: 13).

Inkluzivno vaspitanje i obrazovanje zahtijevaju i promjene sredine, promjenu stava učesnika u odgojno-obrazovnom procesu od realizacije posebnih odgojno-obrazovnih potreba djece, do oblikovanja takvog odgojno-obrazovnog sistema gdje se otklanjaju prepreke koje onemogućavaju optimalni razvoj potencijala sve djece, pa i onih sa posebnim odgojno-obrazovnim potrebama (Kavkler, 2003: 2).

Problematika inkluzivnog obrazovanja je posljednjih godina vrlo aktuelna u Bosni i Hercegovini. Potrebno je naglasiti da sintagma djeca s posebnim potrebama ne predstavlja sinonim za sintagmu djeca s teškoćama u razvoju, baš kao što ni inkluzija nije sinonim za integraciju. Ključni subjekt u provedbi inkluzivnog obrazovanja jeste nastavnik. Nastavnici imaju mogućnost stvoriti učionice u kojima će se različitost prihvatati i cijeniti. Međutim, postavlja se pitanje koliko su nastavnici pripremljeni i obučeni za rad u inkluzivnim odjelima? Nastavnici imaju potrebu za dodatnom edukacijom u području inkluzivnog obrazovanja i snalaze se kako znaju samo da bi sadržaje prilagodili svoj djeci.

3. Uloga učitelja u inkluzivnom obrazovanju

Učitelj je ključni akter izvođenja nastave u razrednoj nastavi. Od ključne je važnosti upravo uloga koju učitelj ima jer se svako dijete u obrazovanju prvo susreće sa učiteljem. Učitelj je prva osoba koja učenike uključuje u nastavni proces. Kod neke djece se uopšte i ne prepoznaje da li je to dijete sa posebnim potrebama, pa uloga učitelja je u tome da učitelj prepozna to dijete i da zajedno sa stručnim osobljem u školi utvrdi mogućnosti toga djeteta. U izvođenju inkluzivne nastave se javljaju različiti stavovi učitelja u vezi sa djecom sa poteškoćama u razvoju.

3.1. Stavovi učitelja u vezi djece sa poteškoćama u razvoju

Da bi se razmotrili stavovi koje imaju učitelji, polazi se od toga da je učitelj ključni akter ovog procesa i da bitno utiče na kvalitet uključivanja djece sa teškoćama u razvoju u redovne osnovne škole, a naročito u razrednoj nastavi gdje su učitelji nosioci toga procesa. Polazeći od toga da su pozitivni stavovi učitelja prema djeci sa teškoćama u razvoju neophodan uslov za realizaciju inkluzivnog obrazovanja, mišljenja i stavovi učitelja o djeci sa teškoćama u razvoju su veoma važna za kvalitet uključivanja ove djece u redovne škole.

Kada učitelji koji rade u redovnim školama imaju u odjeljenju dijete sa teškoćama u razvoju, pred njima se otvaraju brojna pitanja: kako pristupiti ovom djetetu, kako će ostala djeca reagovati, a kako njihovi roditelji, da li je učitelj dovoljno spreman i dovoljno obrazovan da sam sa tim izazovom izađe na kraj i mnoga druga pitanja. Naravno, svi se boje hoće li sve to biti dobro i kako će samo dijete reagovati na sve to. Navedena pitanja su normalna reakcija učitelja na nešto što mu je novo i nepoznato.

Neophodan uslov za uvođenje inkluzivnog obrazovanja jeste mijenjanje odnosa društva prema djeci sa teškoćama u razvoju. U tom smislu, neophodno je mijenjati postojeće negativne stavove prema djeci sa teškoćama u razvoju i njihovom zajedničkom školovanju sa vršnjacima u redovnoj školi. (www.inkluzija.org). Djeci treba pružiti normalan rast i razvoj i zdravu sredinu.

„Stav se sastoji iz tri komponente: saznajne, afektivne i konativne komponente. Stav može biti pozitivan ili negativan. Ukoliko su saznanja i emocije pozitivni, pojedinac će se truditi da učini dobre, pozitivne aktivnosti u odnosu na objekat.“ (Vujačić, 2011: 385). Veoma važna činjenica u vezi sa stavovima jeste da su stavovi stečeni, odnosno naučeni i formirani u socijalnoj komunikaciji i interakciji. Stavove po potrebi treba i promijeniti. Mijenjanje stavova prema djeci sa teškoćama u razvoju prvi je preduslov koji bi trebalo ispuniti i prva barijera koju treba otkloniti da bi proces inkluzivnog obrazovanja otpočeo.

Najvažniji razlog teškoći u mijenjanju stavova je njihov funkcionalni karakter, jer služe kao ustaljeni standardi koji omogućavaju da ocjenjujemo različite i brojne situacije (Borić, Tomić, 2012: 79).

Na stavove učitelja prema inkluziji utiču i uslovi u školama. Bolja opremljenost škola, servisi podrške nastavnicima i manji broj djece u odjeljenju su oni školski uslovi koji utiču na pozitivnije stavove nastavnika prema djeci sa teškoćama u razvoju. U takvim okolnostima je puno lakše raditi. Tada se učitelj može lakše prilagoditi djeci.

Učitelji trebaju da imaju pozitivne stavove prema djeci sa teškoćama u razvoju. Ali to nije dovoljan uslov da u radu sa djetetom postignu zadovoljavajuće rezultate. Prilagođeni nastavni programi, prilagođeni udžbenici i priručnici, dodatna nastavna sredstva, i sve što je posebno važno, podrška učitelju od strane školskog kolektiva i partnerski odnos sa roditeljima, nužni su uslovi da učitelj prvobitni pozitivan stav i zadrži. Kada je sve ovo ispunjeno onda je i rad sa djecom sa potrebama u većoj mjeri olakšan.

3.2. Uključenje djece sa poteškoćama u razvoju u redovna odjeljenja

Kada se govori o inkluziji obično se misli uglavnom na uključivanje djece sa smetnjama u razvoju u redovnu nastavu. Međutim, pod inkluzivnim obrazovanjem treba podrazumijevati

obrazovni sistem koji je otvoren za svu djecu. Ovdje se prije svega misli za onu koja su, zbog svog marginalizovanog društvenog položaja ili isključena iz sistema obrazovanja ili im taj sistem ne pruža adekvatnu podršku kao što su: djeca sa smetnjama u razvoju, djeca koja pripadaju različitim nacionalnim manjinama, raseljena djeca, djeca bez roditeljskog staranja i djeca iz socijalno ugroženih porodica.

Nastavnici su najvažniji činilac uključivanja djece sa teškoćama u razvoju u redovne škole. Ove nalaze potvrđuju i istraživanja N. Suzića (2008), koja su pokazala da su nastavnici koji imaju viši nivo uvjerenja u samoefikasnosti, jače opredijeljeni za inkluziju. Ipak, inkluzija zahtijeva više pažnje, vremena i znanja.

Inkluzija ne podrazumijeva samo smještanje djece sa teškoćama u razvoju u redovne škole, već podrazumijeva mijenjanje škola i pripremu učitelja za ovaj proces kako bi se ovoj djeci bilo obezbjeđeno kvalitetno obrazovanje. Uključenje djece u redovan proces nastave zadaje brojne probleme jer je najlakše uključiti dijete, ali je potrebno dijete socijalizovati te ga naučiti nečemu. Samo uključivanje djeteta sa posebnim potrebama u redovnu školu nije garancija da će ono od tog procesa imati koristi. Ne prihvate sva djeca promjenu sredine na isti način.

Inkluzivna škola je ona u kojoj su prihvaćena sva djeca. Inkluzija u obrazovanju se odnosi na pohađanje redovnih razreda, uz podršku i službe potrebne da se uspješno realizira i sa uključenom djecom sa posebnim potrebama.

Inkluzivna škola je mjesto gdje svako pripada, svako je prihvaćen, podržava i biva podržavan od strane svojih vršnjaka i drugih članova školske zajednice kako bi se izašlo u susret njegovim obrazovnim potrebama (Stainback & Stainback, 1990: 25).

Inkluzivno obrazovanje usmjereno je na obezbjeđivanje pristupa svoj djeci odgovarajućem, relevantnom, dostupnom i efikasnom obrazovanju u okviru zajednice. Ovo obrazovanje počinje prvenstveno u porodici i uključuje formalne, neformalne i sve oblike obrazovnih inicijativa u zajednici. Rijedak je problem taj da porodica, odnosno roditelji ne prihvaćaju da je njihovo dijete sa posebnim potrebama. Prilikom toga učitelj treba da odigra veliku ulogu, da bi porodica, odnosno roditelji spoznali da je njihovo dijete sa posebnim potrebama. Rješavanjem ovoga problema uveliko pomaže u procesu socijalizacije ove djece.

Samo uključenje djece u redovna odjeljenja nosi sa sobom brojne promjene na koje svaki učitelj treba da bude spreman. U svakom slučaju većina djece bi trebala da budu sretnija kada se nalaze u odjeljenjima gdje su njihovi vršnjaci. Najčešće takva djeca budu prihvaćena i oko njih se drugi posebno brinu i ne prave im probleme nego se samo razmišlja kako će im pomoći.

3.3. Odnos učitelja i druge djece prema djeci sa poteškoćama u razvoju

Kod svakog učitelja mora da postoji svijest o tome da učenici sa teškoćama u razvoju mogu da uče i da se razvijaju u skladu sa svojim sposobnostima i da se bez primjene individualizovanog pristupa u radu ne može postići kvalitetno vaspitanje i obrazovanje, da je pored toga šta se uči važno i kako, čime i u kakvom ambijentu se odvija proces učenja. Učitelj se mora prilagoditi djetetu isto kako se dijete prilagodi novoj sredini. S obzirom na to da je prihvaćenost djece sa posebnim potrebama od strane vršnjaka jedna od osnovnih pretpostavki za uključivanje ove djece u redovne škole, od nastavnika se očekuje da različitim aktivnostima omogući interakcije

među djecom i podstakne njihovu komunikaciju. Ta komunikacija se brzo uspostavi u zdravoj sredini i skladnoj atmosferi.

U načine komunikacije inicirane od strane učitelja koji mogu dovesti do njenog zastoja ubrajaju se naredbe, prijetnje, moralisanje, gotova rješenja, osude, kritike, postidivanja, etiketiranja, ruganja, interpretiranja. Učitelj sve to treba izbjeći i nastojati razvijati zdravu sredinu punu ljubavi, pažnje i samo lijepih riječi i djela (Vujačić, 2011: 390).

Okruženje za učenje, odnosno sredina za učenje, predstavlja moćno sredstvo za realizaciju nastavnih aktivnosti i ostvarivanje odgojno-obrazovnih ciljeva. U inkluzivnom obrazovanju poseban značaj pridaje se radu nastavnika u timu, zajedno sa roditeljima, stručnim saradnicima i drugim profesionalcima. Stoga je važno da nastavnik izgradi vještine i sposobnosti koje su potrebne za timski rad kao što su: odgovornost, vještine komunikacije, saradničke sposobnosti, razmjena mišljenja, uvažavanje i slično.

3.4. Rad učitelja sa djecom koja imaju poteškoće u razvoju

Uspješnost obrazovnih postignuća historijski se povezivalo sa kvalitetom učitelja. Svi učitelji se ne mogu isto tretirati. Sve više se uviđa da učitelji trebaju da budu bolje pripremljeni da prepoznaju rad sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama. Mnogi učitelji suočeni su s novim profesionalnim izazovom. Svakodnevno nam dolaze djeca sa posebnim potrebama u redovna odjeljenja kojima treba posvetiti posebnu pažnju.

Profesionalni razvoj predstavlja neophodni pokretač za sve škole u podržavanju profesionalnog kadra u njihovom neprestanom stjecanju vještina i strategija koje im omogućuju da dobro podučavaju u ovim promjenjivim okolnostima i da se prilagođavaju novonastaloj situaciji (Grupa autora, 2006: 44).

Učitelj treba da stvara uslove za maksimalni razvoj djeteta, kako odgojne tako i obrazovne. Stvaranje nove škole koja pruža iste mogućnosti svakom učeniku, u kojoj se provodi inkluzivna nastava, traži od učitelja da usvoji nova znanja, sposobnosti i vještine i postavlja ga u jednu novu i drugačiju ulogu. Ako učitelji ne doživljavaju zadovoljstvo i radost u svom radu ili ako nisu dovoljno osposobljeni za svoj poziv, neće im mnogo pomoći dobro razrađeni ciljevi i zadaci svakog predmeta, dobro urađeni programi i udžbenici, opremljeni kabineti, itd.

Učitelj mora voljeti djecu da bi znao raditi sa djecom. Svaki učitelj treba poznavati sebe i biti svjestan, ne samo svojih vrijednosti, već i nedostataka. Pred svakog učitelja se stavlja cijeli njegov život da uči i stiče nova znanja, javlja se „potreba za kontinuiranim doživotnim učenjem“ (Klemenović, 2011: 14).

Učitelj koji radi s djecom s posebnim potrebama potrebno je da posjeduje niz subjektivnih uslova. Najprije treba biti emotivno uravnotežena osoba koja je sposobna za uspostavljanje uspješnog emotivnog kontakta sa učenicima, a isto tako i sa kolegama. Treba posjedovati ljubav prema djeci kojoj se posvećuje, a potrebno je da ima i ljudski humanizam. Treba biti ispitivač, istraživač, zbog čega mu je potrebno uspješno uspostavljanje i stalno održavanje kontakta s roditeljima djeteta i socijalnom sredinom u kojoj ono živi.

Između učitelja i učenika stvara se čvrsta veza koja se svakodnevno treba još više da učvršćuje. Ona podrazumijeva: razumijevanje, tolerantnost, strpljenje, poštovanje, uvažavanje ličnosti, pružanje pomoći i uzajamno povjerenje. Učitelj treba raditi na način da u radu s učeni-

cima sa posebnim potrebama tako da se prilagođava nastavno gradivo sposobnostima i mogućnostima svakog djeteta, te da stvara uslove za maksimalan razvoj svakog učenika.

3.5. Izazovi koje inkluzivno obrazovanje djece sa ometenošću postavlja pred nastavnike u redovnim školama

Kao što smo već naveli, vaspitači i nastavnici značajan su faktor u procesu vaspitanja i obrazovanja sve djece, pa tako i djece sa ometenošću. Od savremenog nastavnika se zahtijeva da radi osmišljenije, organizovanije, racionalnije, da ostvari više, da bude istraživač, programer, organizator rada, savjetodavac, pedagoški dijagnostičar, terapeut, vaspitač, metodičar (Randelović, 2008: 44).

Između vaspitača/učitelja i djeteta/učenika stvara se čvrsta veza koja podrazumijeva razumijevanje, uzajamno povjerenje i poštovanje. To treba da postane veza koja će se sve više učvršćivati do ostvarenja željenog cilja.

Nemoguće je dati univerzalne „recepte“ za vaspitanje i obrazovanje djece sa ometenošću koji bi imali opšte važenje. Oni se jednostavno obrazuju, a rezultat je individualan. Važno je istaći da djetetu treba pomoći, jer bez pomoći neće biti ni rezultata. Vaspitači i nastavnici treba da cijene i raduju se i najmanjem napretku djeteta. Svaki korak je dobar rezultat, jer za njih treba malo više vremena a i strpljenja. Ukoliko je dijete neuspješno, ne treba ga kriviti već potražiti strategiju ili metod koji će dati rezultat. Moramo dijete motivisati i podstaći da dođe do nekog rezultata (Hrnjica 2004: 22).

Za uspjeh inkluzivnog obrazovanja značajan je i timski rad kao i saradnja sa roditeljima, drugim stručnjacima i lokalnom zajednicom. Kod učitelja mora da postoji svijest da su svi učenici, pa i učenici sa posebnim potrebama prije svega djeca, da sva djeca imaju pravo i mogu da se vaspitaju i obrazuju u skladu sa svojim mogućnostima i da je pored toga šta se uči važno i kako, čime i u kakvom ambijentu se odvija proces učenja.

Djeca predškolskog i mlađeg školskog uzrasta sklona su prihvatanju stavova autoriteta. U školskom uzrastu djeci je važno samo šta kaže učitelj i sve je onako kako učitelj kaže bez obzira da li ima i bolje. Za dijete na ovom uzrastu, vaspitač ili učitelj veoma je snažan autoritet i ako oni izraze negativan stav prema djetetu sa ometenošću, taj stav se prenosi i na vršnjake djeteta. Posebno treba pažljivo posmatrati i bilježiti reakcije djeteta na uspjeh i neuspjeh. U iskustvu djece sa ometenošću često je iskustvo neuspjeha. Posmatranjem treba zabilježiti koje situacije dijete nerado ili neuspješno obavlja i kad god je moguće naći za njih zamjenu. Djeca sa posebnim potrebama imaju izraženu potrebu za pohvalom od strane učitelja, ali u primjeni ovog motivacionog sredstva treba biti oprezan.

4. Zaključak

Sadašnja razmatranja o unapređenju kvalitete podučavanja i učenja su pojačano usmjerena na profesionalni razvoj kao na ključnu strategiju unapređenja škola. Mnogi učitelji su suočeni sa novim profesionalnim izazovima s obzirom na to da sve više dolaze u dodir sa različitom populacijom učenika. To nimalo nije jednostavan posao, ali isto tako nije neizvodljiv. Sve se može kada postoji jaka volja i kada se uloži potreban trud.

Profesionalni razvoj predstavlja neophodni pokretač za škole u podržavanju profesionalnog kadra u njihovom neprestanom sticanju vještina i strategija koje im omogućavaju da dobro podučavaju u ovim promjenjivim okolnostima. Teško je govoriti o profesionalnosti nastavnog kadra, jer su svi učitelji, a i nastavnici u nekoj mjeri pripremani za rad sa različitom djecom, ali sreća je da u školama postoje stručni timovi koju tu itekako pomažu i bez kojih ne bi sve to moglo funkcionisati.

Što više škola naginje ka inkluziji učenika sa posebnim potrebama u redovne učionice, tim više treba uzeti u obzir svaki aspekt pojma efektivnog školovanja. Učitelji trebaju vrijeme za planiranje, stalnu podršku i kontinuirani profesionalni razvoj. Svaki učitelj mora dobro da poznaje sebe i svoju implicitnu pedagogiju.

Uključenje djece sa posebnim potrebama u redovna odjeljenja je itekako važno, ali uz svačiju podršku. To se u svakom slučaju pozitivno odrazi na tu djecu, jer odrastaju sa svojim vršnjacima. Svaka škola će biti u nekoj mjeri dobra ili loša, u istoj mjeri koliko su dobri ili loši njihni učitelji, jer sve se ogleda u zajedničkom radu, dogovoru, razumijevanju, toleranciji i sticanju znanja.

LITERATURA

- Borić, S., Tomić, R. (2012). Stavovi nastavnika osnovnih škola o inkluziji. *Metodički obzori*. Vol. 7. No. 3., 75-86.
- Cerić, H. (2004). Definiranje inkluzivnog obrazovanja. *Naša škola*. Vol. 5. No. 29., 87-95.
- Dautović, N. (2011). Stručno usavršavanje nastavnika i inkluzija u obrazovanju, *Okrugli stol: Inkluzija – nedoumice i perspektive*. Sarajevo.
- Grupa autora (2006). *Vodič kroz inkluziju u obrazovanju*. Sarajevo: Društvo ujedinjenih građanskih akcija „DUGA“.
- Hrnjica, S. (2004). *Škola po meri deteta – Priručnik za rad sa učenicima redovne škole ometenim u razvoju*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Save the Children UK.
- Ilić, M. (2009). *Inkluzivna nastava*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Istočnom Sarajevu.
- Kavkler, M. (2005). *Odgoj i obrazovanje djece sa posebnim potrebama*. Ljubljana, izvor: <http://www.see-educoop.net>
- Klemenović, J. (2011). Rekonceptualizacija nastavničke/vaspitačke profesije u kontekstu društva znanja. *Zbornik VŠSSOV*. Kikinda: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača. 2/2011, 11-23.
- Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, *Službeni glasnik BiH*, br. 18/03.
- Randelović, O. (2008). Motivisanost nastavnika za samoobrazovanje i profesionalni razvoj. *Pedagoška stvarnost*. Vol. 54., No. 1-2, 36-48.
- Stainback, W., Stainback, S. (1990). *Support Networks for Inclusive Schooling: Interdependent Integrated Education*. Baltimore: Brookes Publishing.
- Suzić, N. (2008). *Uvod u inkluziju*. Banja Luka: XBS.
- Vujačić, M. (2011). Uloge nastavnika u inkluzivnom obrazovanju. *Pedagogija*. Vol. 66., No. 3, 384-394.
- Žepić, M. (1961). *Latinsko-hrvatskosrpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- www.roda.hr/article/read/inkluzija-djece-s-teskocama-u-razvoju-u-redovan-sustav-odgoja-i-obrazovanja (27. 03. 2013.).
- www.inkluzija.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=46&Itemid=47 (28. 03. 2013.).

Edisa Puška, B. A.

Adis Puška, M. Sc.

ROLE OF TEACHERS IN AN INCLUSIVE CLASSROOM

Summary

Inclusivity is an enormous task teachers are faced with. The process of inclusion attempts to put children with difficulties in a 'normal' classroom and to provide the same chances and opportunities to every child.

Inclusive education demands that educators set various goals and establish best practices to work toward inclusive education that would provide equal opportunities to every child in the education system. This paper will examine the role of educators in inclusive education and the challenges that they face.

Key words: inclusion, inclusive education, teacher.

ULOGA I ZNAČAJ RAČUNOVODSTVA U PREDUZEĆIMA U TRANZICIJI

SAŽETAK: Tranzicija kao pojam je danas u masovnoj upotrebi, tako što ona označava prelaz iz jednog društva u neko drugo, na našim prostorima iz planske, netržišne, ekonomski neracionalne u tržišnu privredu, ekonomski racionalnu i demokratsku.

Računovodstvo, kao izvor svih relevantnih informacija, pre svega finansijskih, treba da olakša donošenje dugoročnih finansijskih odluka, putem istinitih i objektivnih finansijskih izveštaja. U tranzicionom prelaznom periodu, najveću korist od istinitih i objektivnih izveštaja imaće sama preduzeća, a indirektno država i građani. To znači da je računovodstvo zapravo, jezik poslovnog sporazumevanja.

KLJUČNE REČI: tranzicija, tržišna privreda, preduzeća, računovodstvo, finansijski izveštaji.

1. Uvod

Globalizacija i tranzicija predstavljaju, bez sumnje, najznačajnije procese savremenog sveta. Reč je dakle, o nezaobilaznim procesima koji se ne mogu izbeći, jer bi to vodilo u sve veću izolaciju i zaostajanje u razvoju, sa svim negativnim posledicama, koje takav tip razvoja podrazumeva. Svetska privreda je, po svojoj suštini globalnog karaktera, te je pravilnije reći globalizacija privrede, pošto globalizacija svetske privrede zvuči kao pleonazam.

Pod ekonomskom globalizacijom podrazumevamo rastuću međuzavisnost nacionalnih ekonomija i trend povećane integracije tržišta robe, rada i kapitala. Globalizacija je učinila da nacionalne ekonomije i strategije upravljanja nacionalnim ekonomijama postanu irelevantne, budući da svetom dominiraju nekontrolisane tržišne snage i transnacionalne korporacije koje je nemoguće kontrolisati (Jones, 1997: 40).

Poslednja decenija dvadesetog veka ostaće upamćena kao vreme dubokih reformi i multiplikovanih transformacija u društveno-ekonomskom i socijalnom biću bivših socijalističkih zemalja. Te promene, kao kretanje ka tržišnoj privredi i demokratskom društvu, opšte su prihvaćene, nazvane su tranzicijom.

Brzi privredni razvoj, razvoj transportnih sredstava i sredstava masovnog komuniciranja u XX veku, usloveli su potrebu boljeg sagledavanja značaja globalnog svetskog tržišta. Stremljenje ka tehnološkom liderstvu je u savremenom svetu preduslov za konkurentsku premoć na tržištima.

U uslovima globalizacije privrede, velikih promena u privrednom sistemu, odnosi i procesi u ekonomskom okruženju postaju sve složeniji, a donošenje poslovnih odluka sa sobom nosi sve veće izazove, pa se postavlja pitanje uloge i značaja računovodstva u preduzećima u tranziciji. Sa aspekta preduzeća poslovno odlučivanje mora biti zasnovano na kvalitetnim informacijama. Jedan od osnovnih izvora podataka i informacija za donošenje racionalnih investicionih i razvojnih odluka je računovodstvo.

* stojadin62@gmail.com

Računovodstvo kao glavna informaciona osnova stoji u službi svih ostalih funkcija u preduzeću. Ono služi ne samo kao objektivni istoričar stvarnih poslovno-finansijskih transakcija, već kao projektant očekivanih efekata planiranih ciljeva i aktivnosti.

Računovodstvo je potrebno postaviti tako, da uz primenu savremenih metoda i tehnika finansijskog izveštavanja, obezbedi pouzdanu informativnu osnovu upravljačkoj strukturi preduzeća za potrebe finansijskog odlučivanja.

2. Aktuelna zakonska regulativa

Posebno važno mesto u kreiranju transparentnosti privrednog i društvenog sistema imaju finansijsko-računovodstvene informacije, koje predstavljaju osnov za ekonomsko rasuđivanje i donošenje odluka.

Uvažavajući neophodnost usklađivanja zakonske regulative u oblasti privrede sa direktivama EU, donet je novi Zakon o računovodstvu i reviziji¹ i na taj način poboljšano je funkcionisanje međunarodne robne razmene sa inostranstvom.

Računovodstvo ima zadatak da identifikuje interese korisnika (eksternih i internih) i da po tom osnovu obezbedi korisnicima prilagođene, adekvatne sadržaje računovodstvenih informacija, što se ostvaruje putem finansijskih izveštaja.

Računovodstvo prezentuje finansijske izveštaje u skladu sa Standardima i Zakonom o računovodstvu i reviziji koji propisuju obavezu finansijskog izveštavanja shodno zakonskoj, profesionalnoj i internoj regulativi.

Pod zakonskom regulativom podrazumevaju se zakoni i podzakonski propisi koji se odnose za izvršavanje zakona.

Pod profesionalnom regulativom podrazumevaju se:

- okvir za pripremanje i prikazivanje finansijskih izveštaja,
- međunarodni računovodstveni standardi – MRS (International Accounting Standards – IAS, odnosno međunarodni standardi finansijskog izveštavanja – MSFI – International Financial Reporting Standards – IFRS),
- međunarodni standardi revizije (International Standards of Auditing – ISA),
- kodeks etike za profesionalne računovođe (Code of Etics for Profesional Accountants).

Kvalitet finansijskog izveštavanja u pogledu MRS predstavlja ključnu komponentu u minimiziranju investicionog rizika.

3. Kvalitet finansijskih izveštaja

Kvalitet finansijskih izveštaja predstavlja složenu kategoriju koja je prvenstveno pod uticajem mišljenja korisnika finansijskih izveštaja. Brojni su faktori koji su uslovlili rast važnosti finansijskih izveštaja, a među njima se izdvajaju: razdvajanje vlasničke i upravljačke funkcije u korporativnim poslovnim entitetima, razvoj finansijskih tržišta i rast društvene odgovornosti preduzeća. Navedeni faktori su doveli ne samo do povećanja broja korisnika finansijskih izveštaja, već su promenili i zahteve koje ti korisnici postavljaju pred finansijsko izveštavanje.

¹ Zakon o računovodstvu i reviziji (2006) *Službeni glasnik RS*, broj 46/2006.

Menadžment je jedan od osnovnih nosilaca zakonske odgovornosti za istinito i objektivno prikazivane finansijske pozicije, rezultata poslovanja i prema finansijskoj poziciji poslovnih subjekata o kom se izveštava. Menadžeri snose odgovornost kako za njihovu upotrebu, tako i za ostvarene rezultate, a u finansijskim izveštajima je prikazano kako menadžeri ispunjavaju provedene odgovornosti. Na ovaj način informacije iz finansijskih izveštaja mogu imati direktne ekonomske posledice kako na menadžere, tako i na dalji tok poslovanja. Menadžeri su svesni ovih posledica, pa prilikom sastavljanja finansijskih izveštaja mogu uticati na krajnju sliku koju će finansijski izveštaji pružiti korisnicima.

Kvalitet finansijskih izveštaja predstavlja uslov za uspostavljanje fer konkurencije na finansijskim tržištima i obezbeđenje potrebne sigurnosti investitora i poverilaca. Kvalitet finansijskih izveštaja, uslovljen je pre svega stručnošću i etičnošću ne samo profesionalnih računovođa, već i menadžera.

4. Istinito prezentovanje finansijskih izveštaja

Opšte je poznato da mnoga preduzeća prilagođavaju svoje finansijske izveštaje da bi izgledali jače ili uspešnije u korišćenju svojih tržišnih mogućnosti. Kompleksnost poslovnih transakcija i neetičko ponašanje učesnika u procesu izveštavanja imaju za posledicu da u praksi informacije u finansijskim izveštajima odstupaju od ekonomske realnosti. Moguće posledice takvog izveštavanja po preduzeće, investitore, finansijska tržišta i računovodstvenu profesiju nalažu veoma ozbiljno bavljenje ovim problemima i na institucionalnom nivou, u smislu obezbeđenja potrebnog kvaliteta, ali i na nivou pronalaženja načina za što pouzdaniju analizu kvaliteta pojedinačnih finansijskih izveštaja.

Između performansi preduzeća i njegove tržišne vrednosti postoji logična povezanost, u smislu da je realno očekivati da se dobra i loša ostvarenja pretoče u njima odgovarajuće tržišne vrednosti. Tržište je verovalo dobrim ostvarenjima u finansijskim izveštajima i na tome utemeljenim očekivanjima, a tržišne vrednosti kompanija su beležile rast. Problem nije u tome da li će tržište reagovati na dobre ili loše vesti koje donose finansijski izveštaji, problem nastaje kada tržište ne prepozna na vreme skrivene gubitke u finansijskim izveštajima i na pogrešnim informacijama gradi tržišne vrednosti preduzeća.

Pitanja o objektivnosti i istinitosti finansijskih izveštaja oduvek su aktuelna. Ona su povezana sa stvaranjem materijalnog blagostanja, na način da sa jedne strane imamo postojanje znanja, stručnosti i sposobnosti da se stvori materijalno blagostanje, a sa druge, privlačenja vrednosti na osnovu nameštenih brojeva i datuma. U takvim okolnostima utvrditi realno stanje imovine, obaveza, potraživanja i kapitala preduzeća predstavlja ograničeni proces prikupljanja informacija na osnovu kojih se proceduralnim tehnikama moraju potvrditi ili osporiti obelodanjene finansijske informacije.

Prevara je definisana kao nameran propust u finansijskom izveštavanju. Do ulepšavanja podataka može doći bilo kada, mada se ovo najčešće događa na kraju fiskalne godine i na kraju kvartala. S obzirom na različitost radnji koje dovode do prevare, pomenućemo neke od njih.

Moguće je iskazivanje imovine kojom preduzeće raspolaže u vidu iskazivanja fiktivnog prihoda u poslovnim knjigama koji realno ne postoji. Kao primer možemo navesti prevaru u finansijskim izveštajima kompanije World.com koja je kapitalizovala imovinu vrednosti od

nekoliko milijardi dolara, a koja zapravo predstavlja čist rashod tekućeg perioda. Ovakva vrsta propusta predstavlja računovodstveni šok koji nema opravdanje. U takvim okolnostima nameće se jednostavno pitanje: gde su testovi, kontrole, procedure kojima se služe revizori kako bi utvrdili ovakve negativne efekte poslovanja kompanija.

Analizom je utvrđeno da približno 20 % registrovanih slučajeva prevara zauzimaju pozicije troškova i obaveza. Ono što je analizom obuhvaćeno jeste položaj lica u kompanijama koje su sprovele takve transakcije. U četiri petine slučajeva realizacija ovih operacija urađena je od strane rukovodioca i lica koja imaju direktan pristup informacijama i bazama podataka.

U razvijenim ekonomijama ovakva delovanja imaju za cilj da se putem finansijskih izveštaja, kompanije koje se kotiraju na nacionalnim ili svetskim berzama, okarakterišu kao snažne i sposobne da napreduju i na taj način spekulišu visokim cenama na berzama. Motiv za ovakvo delovanje je materijalna strana hartija od vrednosti, naročito u slučajevima kada osobe koje počine finansijski zločin imaju u svom ličnom portfoliju hartija od vrednosti značajno učešće kompanije.

Podešeno računovodstvo može dovesti do velike štete za investitore i celokupnu efikasnost finansijskog tržišta. Zato regulatorna tela, kao što su revizori, ili Komisije za hartije od vrednosti, moraju nastojati da pronađu adekvatno rešenje i dokažu da finansijski izveštaji često sadrže pogrešne podatke.

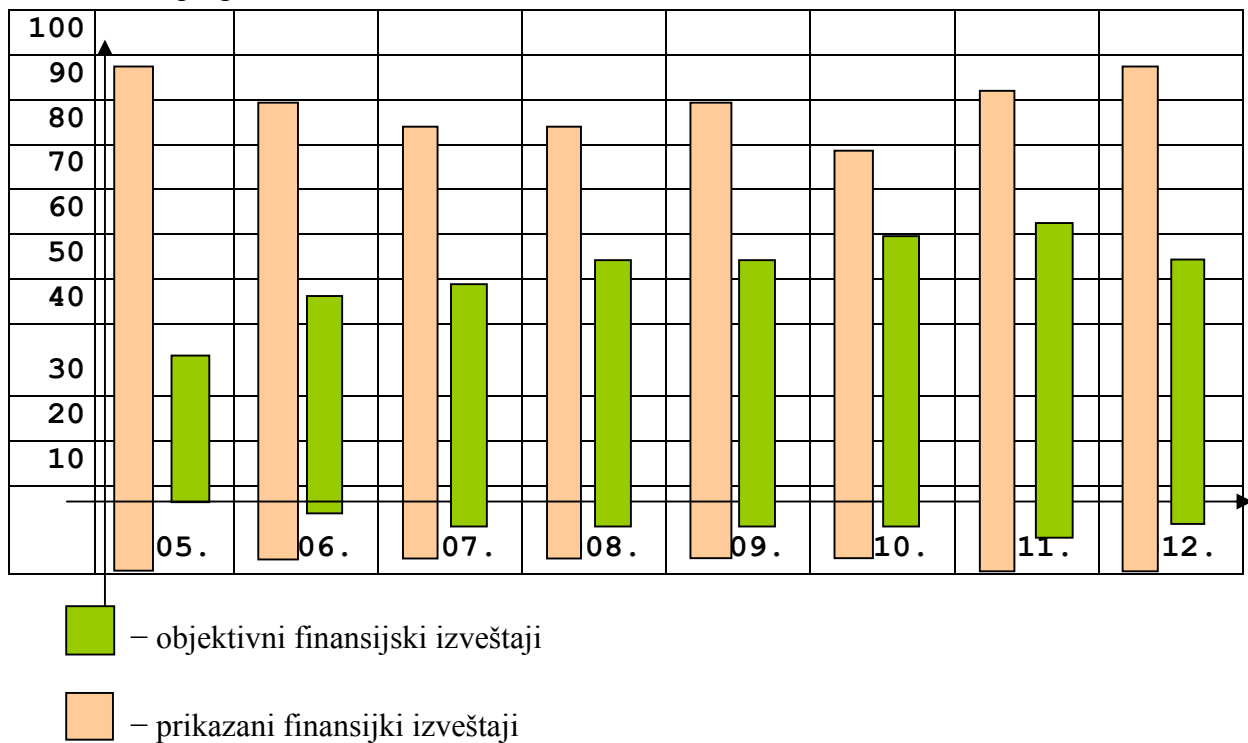
Pogrešno je mišljenje da samo nerazvijene ili zemlje u razvoju spekulišu sa finansijskim izveštajima, događa se da i najrazvijenije zemlje radi privlačenja stranih direktnih investicija, ili oživljavanja nekih preduzeća ili delova preduzeća, čiji interes je država prepoznala kao opšti interes građana ili regiona, prikazuju finansijske, takozvane frizirane izveštaje. Takvi izveštaji, iza kojih stoje velike interesne grupe i lobisti, nažalost i ako se prepoznaju kao lažni, veoma retko se otkriju ili se ne otkriju. Nažalost, da se to desilo nekom preduzeću iz države koja je u tranziciji, gde se vrše detaljne revizorske provere, ti finansijski izveštaji ne bi dospeli u javnost, a protiv menadžmenta bile bi preduzete sve moguće mere.

5. Objektivnost finansijskih izveštaja u Srbiji u periodu od 2005-2012. godine

Analizom prikupljenih podataka dobijenih od pojedinih privrednih komora u Srbiji, vidimo drastičan napredak ostvaren u periodu od 2005. godine do danas u pogledu objektivnosti finansijskih izveštaja. Interesanto je napomenuti da što je zemlja na nižem stupnju razvoja, a da bi privukla strane direktne investicije, strana ulaganja služi se raznim računovodstvenim trikovima i prilično montiranim finansijskim izveštajima. Ako napravimo komparativnu analizu finansijskih izveštaja po regionima, daleko objektivnije izveštaje prikazuju razvijeniji regioni, ali i njihovi izveštaji nisu privlačni za strane investitore. Poražavajući podaci dolaze iz SIEPE u vezi sa finansijskim izveštajima koji su dobijeni od menadžera pojedinih preduzeća iz Srbije (grafikon 1).²

² SIEPA (2012) Godišnji izveštaj. Beograd.

Grafikon 1. Grafikon objektivnosti finansijskih izveštaja u Republici Srbiji po godinama 2005-2012.

Analizom dobijenih podataka po godinama vidimo iz grafikona sledeće:

U 2005. godini od 98 finansijskih izveštaja, posle revizorske provere 25 % izveštaja dobilo je zeleno svetlo u Evropskoj uniji kao objektivno tačna. U tom periodu Republika Srbija je ostvarivala najvišu stopu rasta od 5,4 %.

U 2006. godini od 80 finansijskih izveštaja, posle revizorske provere samo 37 % izveštaja dobilo je zeleno svetlo u Evropskoj uniji kao objektivno tačni. U tom periodu Republika Srbija je ostvarivala stopu rasta od 5,1 %.

U 2007. godini od 76 finansijskih izveštaja, posle revizorske provere samo 41 % izveštaja dobilo je zeleno svetlo u Evropskoj uniji kao objektivno tačan. U tom periodu Republika Srbija je ostvarivala stopu rasta od 4,8 %.

U 2008. godini od 75 finansijskih izveštaja, posle revizorske provere samo 46 % izveštaja dobilo je zeleno svetlo u Evropskoj uniji kao objektivno tačni. U tom periodu Republika Srbija je ostvarivala stopu rasta od 4,1 %.

U 2009. godini od 80 finansijskih izveštaja, posle revizorske provere samo 46 % izveštaja dobilo je zeleno svetlo u Evropskoj uniji kao objektivno tačni. U tom periodu Republika Srbija je ostvarivala stopu rasta od 3,9 %.

U 2010. godini od 72 finansijskog izveštaja, posle revizorske provere samo 50 % izveštaja dobilo je zeleno svetlo u Evropskoj uniji kao objektivno tačni. U tom periodu Republika Srbija je ostvarivala stopu rasta od 2,8 %.

U 2011. godini od 84 finansijska izveštaja, posle revizorske provere samo 53 % izveštaja dobilo je zeleno svetlo u Evropskoj uniji kao objektivno tačna. U tom periodu Republika Srbija je ostvarivala stopu rasta od 2,3 %.

U 2012. godini od 88 finansijskih izveštaja, posle revizorske provere samo 47 % izveštaja dobilo je zeleno svetlo u Evropskoj uniji kao objektivno tačni. U tom periodu Republika Srbija je ostvarivala negativnu stopu rasta od - 0,5%.

Interesantno je napomenuti da su podaci dobijeni od privredne komore Grčke za 2011. godinu još više poražavajući, naime, od 240 finansijskih izveštaja, analizom finansijskih eksperata i revizora, utvrđeno je da je samo 33 % objektivno prikazano, iako je Grčka članica Evropske unije.

Definitivno, sve zemlje u okruženju trpe posledice neobjektivnih finansijskih izveštaja, bez obzira da li su u EU ili su na putu ka EU. Naime, sa lažnim prikazivanjem finansijskih izveštaja, a zna se ekonomska moć svih država, očigledno je da najviše gube same države koje prikazuju lažne finansijske izveštaje, jer na taj način žele da prikažu njihova preduzeća u što boljem izdanju, ali na žalost, primetna je tendencija opadanja stranih direktnih investicija u svim zemljama, što je posledica ne samo svetske finansijske krize, već i nesposobnosti menadžmenta da promeni kurs vođenja preduzeća ka realnim finansijskim pokazateljima u službi inovativnosti i veće konkurentnosti. U tim zemljama je usporen privredni rast i razvoj, pa je u interesu, ne samo zbog rizika poslovanja, već i zbog pokretanja investicionog ciklusa, da svoje finansijske izveštaje prikazuju realno u skladu sa MRS-ima i zahtevima finansijskih organizacija razvijenih zemalja. Na taj način se stvara realna slika o tim zemljama, stvara se ozbiljan imidž investicione politike i poboljšava objektivnost finansijskih ulaganja u narednom periodu.

6. Zaključak

Novi milenijum donosi posebne karakteristike svetskog okruženja: globalizacija, informatizacija, brzo tehnološko zastarevanje, promenljivost tržišta, povećanje sofisticiranosti kupca, visoka konkurentnost proizvoda, izraženi diskontinuiteti i ogromna ponuda. Globalizacija ruši sve granice, a prisutnost sofisticiranih tehnologija menja pojmove udaljenosti i vremena. Novi menadžment se nalazi pred novim izazovima, kako organizovati proces poslovanja, integrisati sve aktivnosti na različitim nivoima, povećati konkurentnost svojih proizvoda i razvijati strategiju poslovanja u dugom roku.

Rizik nikada nije moguće potpuno izbeći, ali je moguće svesti ga na najmanju moguću meru i to zahvaljujući kvalitetnim postupcima upravljanja rizikom. Rizik u poslovanju možemo svesti na minimum ukoliko na pravi način iskoristimo računovodstvene podatke i na osnovu njih sačinimo objektivne izveštaje, koji će privući strane investitore u onoj meri u kojoj zaista ostvarujemo visoku inovativnost i konkurentnost. Realni računovodstveni izveštaji, ne odmažu preduzećima, već naprotiv, oni daju jednu sigurnost menadžmentu u poslovnom odlučivanju i komunikaciji sa poslovnim partnerima.

Obzirom da se globalizacija ekonomije sve više povećava i širi finansijske transakcije, (skoro da nema zemlje koja nije zahvaćena globalizacijom) te zahteva podršku na polju međunarodno uporedivog računovodstva, što automatski iziskuje od profesionalnih računovođa, da svoje finansijske izveštaje prilagode za potrebe transnacionalnih kompanija, u suprotnom, zaoštavanje za njima, može biti kobno po preduzeća na duži rok. To znači da je računovodstvo za pravo jezik poslovnog sporazumevanja, pogotovo za zemlje u tranziciji, koje svoju ekonomiju

treba da grade na principima ekonomskog poverenja. Ekonomsko poverenje se ne gradi na lažiranim, odnosno friziranim finansijskim izveštajima.

LITERATURA

Greece Chamber of Commerce, (2012). Athena.

Jeremić, Z. (2009). *Finansijska tržišta i instrumenti*. Beograd: Univerzitet Singidunum.

Jones, R. J. B. (1997). Globalisation versus Community. *New Political Economy*, Vol. 2, NO. 1. Privredna Komora Srbije (2011). *Statistički bilten*. Beograd.

Regionalna privredna komora Raškog okruga (2010). Statistički bilten Raškog okruga, Kraljevo: RPKRO.

Stefanović, V. (2005). *Preduzetnički Menadžment*. Zaječar: Fakultet za menadžment.

Vidaković, S. (2002). *Računovodstvo jezik poslovnog sporazumevanja*. Sremska Kamenica: Univerzitet Edukons.

Zakon o računovodstvu i reviziji br. 46. (2006). *Službeni glasnik RS*. Beograd.

Živković, B., Šoškić, D. (2007). *Finansijska tržišta*. Beograd: Ekonomski fakultet.

Stojadin Nešić, M. Sc.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF ACCOUNTING IN ENTERPRISES IN TRANSITION

Summary

Transition as a term is very much in use today in such a way that it denotes conversion from one society to the other, and in this area it defines conversion from a planned, non-market, irrational economy to a market, democratic, and rational one.

Accounting as a source of all relevant information, primarily financial ones, should facilitate long-term decision making within a mentioned field through objective and truthful financial statements. During transition period the companies and indirectly the state and citizens will have the greatest benefit of truthful and objective reports. It means that the accounting in fact is the language of business communication.

Key words: transition, market economy, enterprises, accounting, financial statements.

POSLOVNA ETIKA U SISTEMU ORGANIZACIONE KOMUNIKACIJE KAO TEMELJ SAVREMENOG NAČINA POSLOVANJA

SAŽETAK: Predmet istraživanja ovog rada je poslovna komunikacija u funkciji bolje organizacije kompanija kroz pravilniju preraspodelu i razgraničenje funkcija i zadataka, preduzimanje odgovarajućih akcija, provera efikasnosti akcija, standardizacija rešenja i daljeg razvoja procesa radi formiranja organizacija u čijoj osnovi su kontinualna unapređenja.

Stručnjaci ocenjuju da su se u poslednjih nekoliko godina dogodile nezamislive promene u marketingu i menadžmentu na svetskom nivou. Između kompanija dolazi do naglog povećanja konkurencije na domaćim i internacionalnim tržištima. Spajanje i kupovine kompanija postale su gotovo obična stvar, a u isto vreme kompanije su se rešile poslova koji nisu njihova osnovna delatnost, koncentrišući se na izazove budućnosti. Orijehtacija na internacionalna tržišta i globalizacija poslovnih aktivnosti nameću potrebu za širim i osmišljenim uključivanjem kompanija u internacionalne tokove. Multikulturalni aspekt internacionalnog okruženja zahteva precizno definisanje i implementaciju odgovarajućih menadžment i marketing strategija. Takođe, internacionalno poslovanje se suočava sa velikim izazovima, uslovljenim obavljanjem poslovne aktivnosti u kulturalno različitim područjima tako da kultura, kao indirektni faktor poslovanja, svakog dana dobija sve više na značaju.

U ovom radu biće prikazan način kako uspostaviti dobru komunikaciju u kompaniji i koliko je ona značajna za uspešno poslovanje. Prvi utisak o jednoj firmi ili osobi ima veoma veliki značaj u daljoj poslovnoj saradnji kao i načinu poslovanja. Ta poslovna etika i kontakt stvara imidž firme, bez obzira na to da li se uspostavlja putem telefona, pismenim putem ili ličnim kontaktom.

KLJUČNE REČI: komunikacija, poslovna etika, savremeno poslovanje, primarne veze.

1. Uvod

Današnji uslovi poslovanja karakterišu se izuzetnom dinamičnošću, promenljivošću, nestabilnošću. Tržište je postalo jako konkurentno, stvaraju se različite strateške alijanse i kooperacije koje zaoštavaju tržišnu utakmicu i ruše barijere nacionalnih granica. Sa druge strane, kupci su postali zahtevni, stalno očekujući nove proizvode i usluge koji u potpunosti odgovaraju njihovim potrebama, od boje, oblika, funkcije, pakovanja, servisa, itd. U velikoj paleti ponude, teško je izdvojiti se i ostvariti veći uspeh. Mala preduzeća, ograničenog obima poslovanja i finansijskih sredstava, nalaze se u teškoj situaciji. Opstati i uspeti na tržištu može se samo određenim kvalitetom, a on se ostvaruje stalnim poboljšanjima i unapređivanjem svih aspekata poslovanja, odnosa sa stekholderima, proizvoda i usluga, procesa i metoda rada, kadrova i menadžmenta. Česte promene, ma koliko minorne bile, postale su deo svakodnevnice i obaveza svih preduzeća koja žele da opstanu na tržištu. Ova surova borba nametnula je uslov preduzećima da se potreba za stalnim promenama shvati na drugačiji način, da se podigne na viši nivo razmatranja i da postane jedan od primarnih zadataka taktičkog menadžmenta.

Savremene okolnosti poslovanja, koje karakteriše globalizacija, intenzivna konkurencija, turbulentno okruženje i zahtevno tržište, nametnule su preduzećima obavezu za stalnim inoviranjem, praćenjem tendencija, tehnološkim i kadrovskim usavršavanjem, uvođenjem različitih

* bojanaostojic2002@yahoo.com

promena u procese, proizvode, usluge i unapređivanjem poslovanja. Promena je postala uslov opstanka svih tržišnih učesnika. Te promene u okruženju dovele su do promena u organizaciji, u strukturi, u načinu poslovanja. Od nekada krute, centralizovane, hijerarhijski strogo određene organizacione strukture, sa jednosmernom komunikacijom i vertikalnim lancem komande, nastao je inovativni model, koji propagira plitku, ili ravnu, organizacionu strukturu i podrazumeva dvo-smernu komunikaciju i participaciju svih zaposlenih u donošenju relevantnih odluka. Zaposleni su od jednostavnih izvršioaca zadataka postali nosioci ideja, inicijatori promena i stub razvoja svakog preduzeća. Preduzimljivo, proaktivno, kreativno ponašanje postalo je prednost i srž uspeha svakog preduzeća. Takve okolnosti dovele su do potrebe uspostavljanja sveobuhvatnog i celovitog pristupa upravljanja promenama, kao jedinstvenog alata koji pomaže preduzeću da kreira za sopstvenu budućnost i za nju preduzme odgovornost. Proces promena i inoviranja je kontinuiran i neprekidan proces, koji se nikad ne završava, tako da je i potreba za usavršavanjem načina upravljanja promenom stalna.

1.1. Problem i predmet istraživanja

Predmet istraživanja ovog rada jeste prikazivanje uticaja izmene strategije poslovne etike kao element uspešnog poslovanja nove organizacije ili izmene strategije već postojeće organizacije.

Sa etičke tačke gledišta postupci u naučnoistraživačkom radu mogu se oceniti kao dobri ili loši. Nauka je utvrdila kriterijume po kojima se o tome može suditi. Ti kriterijumi ispoljavaju se u obliku normi ili pravila koja predstavljaju modele i oblike ponašanja preduzeća. Sva preduzeća treba da su svesna da ih uviđaju, osećaju, uvažavaju i da ih se pridržavaju. Međutim, u samoj naučnoj praksi etičke norme se uvek ne uvažavaju u dovoljnoj meri. Iz tog razloga na praktičnom nivou, tj. u okruženju, definisani su standardi, regulative i kodeksi koji se koriste za procenu ponašanja subjekta. Etičke norme važe za sva preduzeća bez obzira na pripadnost različitim delatnostima i na njihovo geografsko, etnografsko, nacionalno ili neko drugo obeležje. Moralna saznanja i moralna uverenja u okviru nekog preduzeća utiču na njegovo sveobuhvatno moralno ponašanje i delovanje u okviru sveukupnog poslovanja.

1.2. Svrha i ciljevi istraživanja

Svrha i cilj sprovedenog istraživanja jeste utvrditi teoretske osnove etike poslovanja i poslovne komunikacije u savremenom okruženju. Opisivanjem načina primene savremene komunikacije u skladu sa etičkim kodeksima i propisanim standardima, pojašniće se detalji i prikazati način funkcionisanja poslovne komunikacije. Kao cilj nameće se pojašnjenje svih pomenutih pojmova koji će dalje imati svrhu i cilj da se nadograđuju, proširuju i pružaju osnovu drugim istraživačima iz ove oblasti.

1.3. Naučne metode

Sledeće naučne metode korišćene su u sklopu pisanja ovoga rada: induktivna i deduktivna metoda, metoda analize i sinteze, statistička metoda i istorijska metoda.

2. Poslovna etika i komunikacija – osnovni pojmovi

Komuniciranje je oblik sporazumevanja između živih bića, dakle, prenos poruka između komunikacijskih partnera. Proces komuniciranja, prema knjizi *Demokratsko komuniciranje* Franca Vrega (1991), pretpostavlja komunikacijsko delovanje (najmanje dva) partnera u komunikaciji koji pokušavaju u svojoj komunikativnoj interakciji postići (spo)razumevanje. Komunikacija predstavlja određeno stanje gde se vrši razmena i slanje informacija sebi ili drugima, najčešće putem jezika. Prema Miroviću i Stanojloviću (2006) najvažnija su dva aspekta komunikacije: komunikacija je proces saopštavanja i prenosa informacija, kako bismo ih učinili zajedničkim i uticali na druge, komunikacija je preduslov za uspešno funkcionisanje pojedinca u užim i širim društvenim zajednicama (porodici, školi, radnoj sredini...)¹

U vezi s ovakvim shvatanjem procesa komunikacije, dolazimo do ključnih elemenata tog procesa, kao što su pošiljalac, poruka i primalac poruke.²

Pošiljalac (komunikator ili izvor) je osoba koja želi nešto da saopšti i pokušava da se (spo)razume. Dakle, to je osoba koja šalje poruku drugoj strani. Poruka je informacija ili više informacija, činjenica ili mišljenje i može biti verbalna i neverbalna. Dakle, poruka je reč, slovo, pokret, govor tela, pogled ili bilo koji drugi signal čiji se smisao može protumačiti. Komunikacijska poruka utiče na kognitivna (spoznajna) i afektivna (emotivna) stanja primatelja komunikacijske poruke. Primalac ili recipijent je ona osoba koja želi nešto da sazna. Primalac poruke je implicitno nazočan u činu komunikacije od samog početka procesa enkodiranja poruke.

Retorika ili govorništvo, opšte je umeće ili tehnika govorne komunikacije s praktičnom svrhom uveravanja sagovornika. Takvo slikovito, uverljivo izražavanje može biti usmeno (javni govori) i pismeno (različiti politički i književni spisi). Umeće pripreme i izlaganja govora pred publikom ima pet etapa: prikupljanje, raspoređivanje, sastavljanje, učenje govora i kodiranje.

U usmenom komuniciranju kod organizacionih promena, veoma je bitno da govornik vodi računa o reagovanju sagovornika, odnosno o zaposlenima. Reagovanje sagovornika može biti verbalno i neverbalno. Posebno je bitno neverbalno reagovanje, jer reagovanje sagovornika počinje od prvog kontakta i traje do kraja razgovora. Reagovanje sagovornika se manifestuje za vreme celokupnog toka razgovora.

Moderno komuniciranje pretpostavlja dvosmernu interakciju putem koje osoba koja prezentuje poruku mora uključiti slušaoca (primaoca poruke) u svoju poruku (Mijatović, Marić-Antićević, 2012).

3. Poslovna etika u sistemu organizacione komunikacije kao temelj savremenog načina poslovanja u Hotelu Grand Management Durmitor

Crna Gora je relativno mali ekonomski sistem koji ima dosta ograničene resurse i mogućnosti razvoja. Jedino gde se stvarno može ostvariti konkurentna prednost je oblast turizma.

¹ Komunikacija je suština moderne nauke. O osnovnim komunikološkim pojmovima više videti u: Mandić, 2003: 18-33.

O različitim definicijama komunikacije više videti u: Tomić, 2003: 27-39.

² Većina modela komunikacije obuhvata pet osnovnih elemenata, a to su pošiljalac/izvor (enkoder), poruka, kanal i primalac (dekoder). Peti element je povratna sprega od primaoca do pošiljaoca (Pavlović, 2003).

Tome pogoduje i činjenica da je to zemlja jedinstvene prirode, prepune savršenih kontrasta. Geografski i teritorijalno je zaista mali prostor, ali fascinantno pre svega zbog gostoprimstva i dobre komunikacije. Skoro da ne postoji zemlja gde se u jednom danu možete okupati u moru i skijati na planini.

HM Durmitor – Žabljak u svom posedu ima dva hotela, jedan restoran, centralni magacin, samoposlug u centru grada i poljoprivredno dobro. Sve što preduzeće poseduje nalazilo se u vlasništvu preduzeća Ski Centar Durmitor u koje je uveden stečaj zbog nagomilanih dugova i nerentabilnog poslovanja (*Durmitor: Njegove lepote i prirodno bogatstvo*, 1935). Durmitorski kraj ima ogromne turističke potencijale. Retko se gde u svetu na tako malom prostoru može naći toliko privlačnih mesta za turiste koji godišnji odmor žele da provedu u prirodi. Poslednjih godina interesovanje i domaćih i stranih gostiju za taj deo sve više raste.

Na tenderu je HM Durmitor kupio dva hotela (Žabljak i Jezera), restoran na Štuocu (Momčilov grad). Odmah nakon preuzimanja ovih objekata, preduzeće je započelo sa radom zbog toga što je to već bio april mesec i morali su se pripremiti za predstojeću letnju sezonu.

Prirodni resursi ipak nisu iskorišćeni na način kakav bi mogao biti. Kada ovo kažemo, mislimo pre svega na kvalitetan sistem organizacione komunikacije u hotelskom poslovanju kao temelj savremenog poslovanja (Lazić i Subotić, 2003). Preduzeće Hotela Grand Menagment – Žabljak pokušava da se izbori sa surovom tržišnom privredom i svetskom ekonomskom krizom, te je jedan od načina uspešnosti pridržavanje i implementiranje pravila poslovne etike u organizacionoj strukturi hotela.

Koncept etičkog kvaliteta predstavlja novu filozofiju poslovanja koja omogućuje dugoročan opstanak i razvoj na tržištu. Upravo kriterijum poslovne etike u sistemu organizacione komunikacije je bazna osnova da se razlikuju uspešna preduzeća od neuspešnih. Pojam etičkog kvaliteta treba prihvatiti sa aspekta gosta, jer je gost za hotelsko preduzeće uvek na prvom mestu. Potrošač mora da bude polazište i ishodište svake idejne organizacione komunikacije i svake poslovne operacije hotelskog preduzeća.

Etički kvalitet je jednostavno izlaženje u susret zahtevima potrošača. Gosti hotela dobro znaju šta žele, koji kvalitet očekuju, a ako nisu zadovoljni, traže drugu opciju sve dok ne pronađu ono što im odgovara ili im je potrebno. Srdačan doček, gostoprimstvo, besprekorna usluga i pažnja posvećena zahtevima potrošača, sinonimi su za kvalitet jednog hotela i siguran recept da će se gosti vraćati.

Primena etičke odgovornosti u organizacionoj komunikaciji predstavlja savremeni način poslovanja i ono mora imati obavezan pravni i moralni kodeks, regulisan od strane ponašanja i odgovornosti svih nosilaca interesa, tj. postizanje balansa između korporativnog, pojedinačnog i društvenog interesa, kao i odnos prema zaposlenima. Da bi se to postiglo i da bi svi u preduzeću bili uigrani, organizaciono komunikativni i sinhronizovani sistem, mora postojati podrška rukovodećih struktura, timski rad i komunikacija svih zaposlenih kao i interni i eksterni forumi kao neka vrsta povratnog efekta (Marić, 2006). Sa druge strane, korporativna društvena odgovornost predstavlja posvećenost preduzeća da doprinese održivosti privrednog razvoja saradujući sa zaposlenima, njihovim porodicama, lokalnom zajednicom i društvom uopšte u cilju poboljšanja kvaliteta njihovog života (Karnegi, 1994). Ono što je ključ uspešnog poslovanja svakog preduzeća jeste brisanje granica, formiranje tima u preduzeću koji je spreman da pruži sve za njegovu dobrobit i prosperitet. Potrebno je steći poverenje javnosti i pozicionirati se u svesti ko-

risnika kao preduzeće koje brine o svojim potrošačima i radi sve za njihovo potpuno zadovoljstvo i užitak.

Strategija odnosa s javnošću hotela usmerava se ka grupama sa sličnim zajedničkim karakteristikama, a segmentacija javnosti najčešće se vrši prema: geografskim, demografskim, psihografskim i bihejviorističkim karakteristikama odakle gosti dolaze. Segmentacijom potencijalnih klijenata u srodne grupe i analizom njihovih zajedničkih karakteristika, značajno se olakšava proces stvaranja programa komunikacije za svaki pojedinačni segment.

3.1. Hotelska propaganda

Kako se za savremenu poslovnu komunikaciju vezuju i savremene tehnologije, hotelska preduzeća, pa i novootvoreni ugostiteljski objekti u zavisnosti od načina plasmana i prijema poruke, za efektivnu propagandu najčešće se koriste sledeće grupe sredstava:

1. grafička sredstva bazirana su na primeni grafičke tehnike (štampane, grafičke ili crtačke – crtež, slike ili kombinacije teksta i slike). U okviru ove grupe sredstava turističke propagande kao najznačajnija se pojavljuju u obliku: fotografija – razglednica, plakata, prospekta, turističkih vodiča, turističkih karata, turističkih publikacija (revije, monografije, putopisi), poštanskih markica i sl. Ova sredstva se koriste samostalno bez posredovanja štampe i televizije kao i drugih masovnih medija;

2. audio-vizuelna (oglasna) sredstva: radio, TV, oglasi, kompakt diskovi, internet (TV reklame, spotovi, filmovi, internet prezentacije, CD rom itd.). Ova propagandna sredstva koriste usluge raznih vrsta medija za prenošenje propagandnih poruka potencijalnim turistima. Ona mogu istovremeno da deluju i kao vizuelno i kao auditivno sredstvo ili kombinovano. Njihova osnovna karakteristika je u tome što se veoma elastično prilagođavaju zahtevima savremenog tržišta. Posebno značajnu ulogu u promotivno-propagandnim aktivnostima u poslednje vreme imaju internet prezentacije, koje postaju nezaobilazni instrument poslovne politike u svim porama privrede, a naročito u hotelskoj industriji;

3. prostorno-plastična sredstva – na osnovu njih se kroz razne predmete izražavaju propagandni efekti ili se određeni prostor uređuje u cilju propagandnog delovanja. Ovde se prvenstveno misli na razne makete pojedinih turistički atraktivnih objekata i područja, predmeta na bazi folklornih motiva, predmeta za svakodnevnu upotrebu itd. Ti predmeti se koriste kroz izlaganja na određenim mestima, gde ih može videti široka publika (izložbe, sajmovi, uređeni izlozi, poslovni prostori turističkih agencija, recepcije hotela itd.), ili putem prodaje u vidu suvenira, amblema, turističko-propagandnih poklona i sl. Ova grupa sredstava danas ima daleko manji značaj u odnosu na grafička i audio-vizuelna sredstva;

4. lična sredstva obuhvataju raznovrsne lične aktivnosti osoblja zaposlenog u propagandno-informativnoj delatnosti, koje su sračunate da izazovu što povoljniji utisak na potencijalne turiste. Ovde se ne misli na lični utisak turista koji su prethodno posetili destinaciju ili hotel, već na osoblje koje radi na poslovima propagandno-informativne delatnosti i njihov odnos prema destinaciji izražen kroz održavanje predavanja, prezentacija, press konferencija, brifinga i sl.

Svako od ovih sredstava propagande može se koristiti samostalno ili u kombinaciji, s tim što je najbitnije utvrditi segment tražnje kojima je upućena poruka, kako bi se odredilo sredstvo promocije, vreme, učestalost poruke, medij i iznos sredstava (budžet). Osnovni cilj svih ovih in-

strumenata, uključujući i kanale prodaje, jeste da se kriva tražnje pomeri u korist date turističke zemlje, turističke destinacije ili hotela. Svi oblici promocije moraju biti koordinirani kako bi se obezbedila neophodna realizacija utvrđenih ciljeva preduzeća. Uloga promocije, kao instrumenta marketing miksa, uvek treba da bude polazna osnova kod donošenja odluka strategijskog karaktera. Za promociju kao značajnu poslovnu aktivnost svaka razvijena turistička zemlja izdvaja značajna sredstva, jer bez ovog instrumenta poslovne politike nema ni rezultata (Srića, 2004). Najrazvijene turističke zemlje za ovu namenu izdvajaju oko 3 % sredstava od ostvarenog deviznog priliva. Shodno tome i hotelska preduzeća sopstvenom poslovnom politikom usmeravaju značajna sredstva za ove namene. Svakako da u savremenim tržišnim uslovima poslovanja bez ofanzivne promocije nema ni rezultata na turističkom tržištu, posebno međunarodnom. Neosporno, hotelska propaganda u Beogradu, odnosno izdvajanje sredstava za hotelsku propagandu beogradskih hotela su vrlo skromna, sa izvesnim izuzecima, i to u kratkim vremenskim periodima.

Ekonomski interes nosilaca turističke propagande je osnova za održavanje njihovog kvalitativnog i kvantitativnog učešća u vođenju politike i finansiranja turističke propagande. Ulaganja u turističku propagandu treba posmatrati u kontekstu ukupnih investicija namenjenih turističkom razvoju. U tom smislu, treba razlikovati minimalan procenat sredstava za turističku propagandu u odnosu na investicije za turistički razvoj. Turistička propaganda mora biti ključni instrument turističke politike. To znači da proističe i prati ukupno investiciono, organizaciono, i kadrovsko-operativno kretanje. U protivnom, ne mogu se očekivati zadovoljavajući efekti od propagandnih aktivnosti. Visoko razvijene zemlje sa malim potencijalnim mogućnostima razvoja, imaju po pravilu izvanredno razvijenu i bogatu turističku propagandu. To je posledica ukupnog ekonomskog i kulturnog razvoja tih zemalja, određene turističke politike i stepena organizovanosti. Po podacima Svetske turističke organizacije, u države sa najvećim ulaganjima u turističku propagandu spadaju Australija, Velika Britanija, Španija i Francuska. Ukupno gledano, po ocenama eksperata WTO, ulaganja u turističku propagandu su još uvek nedovoljna, zbog čega mnoge države ne mogu izdržati sve oštriju borbu na turističkom tržištu radi animiranja turističke klijentele. S obzirom na ograničenost državnih budžeta, neophodno je da privatni sektor u većoj meri nego ranije ulaže u turističku propagandu.

Kao element politike turistička propaganda mora da prethodi i prati investicionu izgradnju i bude kreirana za prethodno proučena tržišta. Programi propagandnih akcija treba da budu posebno prilagođeni za potencijalna, a posebno za afirmisana tržišta, posebno za bliska, a posebno za udaljena područja tražnje. Kao element politike, propagandne aktivnosti moraju biti prosto i funkcionalno usaglašene. To znači da turistička politika jedne zemlje mora u potpunosti da se uvažava na prostoru te zemlje, što treba da se manifestuje u propagandnim akcijama, naročito kada je reč o usklađivanju pojedinih funkcionalnih komponenata u turističkoj operativi.

Organizovanje i planiranje propagandnih aktivnosti je složen i zahtevan posao, i predstavlja veoma važnu delatnost u vođenju efikasne turističke politike. Organizovanje propagandnih aktivnosti novootvorenog ugostiteljskog objekta na nivou Beograda, na primer, kao kompleksne destinacije, podrazumeva nekoliko faza:

1. Analiza tržišta i izbor ciljnog auditorijuma;
2. Određivanje ciljeva propagande;
3. Utvrđivanje troškova turističke propagande, tj. budžeta za realizaciju propagandnih aktivnosti.

3.1.1. Izbor sredstava i medija turističke propagande

Uglavnom, investicije koje se ulažu u turističku propagandu, zapravo predstavljaju novac koji je uložen u cilju razvoja turizma. Shodno tome, potrebno je razlikovati minimalan procenat sredstava za turističku propagandu i investicije za turistički razvoj. Određivanje minimuma sredstava namenjenih turističkoj propagandi može se vršiti na više načina, ali u praksi su ustaljena dva metoda: metod poređenja sa konkurencijom i metod cilja i zadatka.

Metod poređenja sa konkurencijom podrazumeva definisanje troškova propagande na osnovu analognih troškova najvećih konkurenata na datom turističkom tržištu. Međutim, efektivnost ove metode je diskutabilna, jer ona polazi od toga da konkurenti primenjuju uspešnu strategiju propagande. Ciljevi i sredstva turističke propagande konkurenata veoma su različiti, pa karakteristike propagandnog budžeta, npr. jednog turističkog mesta, nisu pogodan obrazac za primenu u drugim mestima.

Metod cilja i zadatka je najpouzdaniji način za određivanje minimuma sredstava namenjenih turističkoj propagandi. Zasniva se na tome što je prvo potrebno odrediti specifične ciljeve propagande u datom slučaju, zatim se definišu zadaci koje treba obaviti da bi se pomenuti ciljevi realizovali i na kraju je potrebno izvršiti procenu troškova izvršenja postavljenih zadataka. Pored toga, za organizovanje efikasne poslovne politike turističke propagande potrebno je utvrditi sadržaj propagandne poruke, odrediti period u kom će se odvijati određena propagandna aktivnost. Takođe, potrebno je kontrolisati efekte turističke propagande kako bi se utvrdila njena efikasnost i kako bi ona mogla da se koriguje i poboljša, ako je to potrebno. Dakle, ekonomski interes nosilaca turističke propagande je osnova za održavanje njihovog kvalitativnog i kvantitativnog učešća u vođenju politike i finansiranju turističke propagande. Propagandne akcije i tehnike trebalo bi dizajnirati na način da ciljni segmenti turističke tražnje prime adekvatne poruke i uspostave pozitivan odnos prema određenom turističkom mestu ili području i tipovima ponude u datoj prostornoj celini. To podrazumeva da turistička propaganda mora biti prilagođena duhu i mentalitetu klijentele i specifičnostima tržišnog prostora prema kojem se usmerava. Pre svega, misli se na jezik, dominantan medij, tradiciju, običaje... To je jedini način da propaganda rezultuje pozitivnim ekonomskim efektima. Na organizovanje propagandnih aktivnosti i izbor adekvatnih tehnika/sredstava turističke propagande utiče veći broj faktora: karakteristike turista, informativne potrebe ciljnih segmenata tržišta, karakteristike određenog tipa turističke ponude, obim i vrsta materijalnih i ljudskih resursa datog područja, komunikacione osobenosti svake propagandne tehnike, pozicioniranost turističkog mesta/područja u odnosu na najvažnije konkurente.

Planiranje propagandnih aktivnosti u ovom konkretnom slučaju je kompleksan posao koji uključuje više faza. Prva faza se sastoji u izboru ciljnih auditorijuma/publike kojoj se obraćamo, odnosno upućujemo poruke. Posle identifikacije ciljne publike, neophodno je odrediti ciljeve i zadatke turističke propagande. Ciljevi treba jasno da označe ono što se propagandom želi postići, uključujući željene reakcije i odgovore turističke tražnje, dok zadaci obuhvataju aktivnosti koje treba obaviti da bi se ciljevi realizovali. Zadaci se najčešće odnose na sledeće aktivnosti:

- privući aktuelne i buduće turiste u tu turističku destinaciju – državu, regiju ili mesto;
- povećati turističku potrošnju;
- održati ili unaprediti imidž ili sliku turističkog mesta ili područja na tržištu;

- obezbediti adekvatne informacije o turističkoj ponudi date receptivne oblasti;
- uskladiti interese i ciljeve propagandne atkivnosti svih predstavnika turističke privrede koji deluju na datom prostoru;
- korigovati netačne ili nekompletne informacije o ponudi određenog područja.

Sledeća faza odnosi se na određivanje budžeta za realizaciju propagandnih aktivnosti, da bi se potom pristupilo izboru optimalnih tehnika ili sredstava turističke propagande. S obzirom na to da turistička propaganda predstavlja snažan faktor razvoja turizma, ulaganja u turističku propagandu ne mogu se tretirati kao posebne investicije, već kao deo sredstava za turistički razvoj. To je veoma značajno i zbog toga se rentabilnost ulaganja u turističku propagandu ne može posmatrati odvojeno od efekata razvoja turizma u celini.

Uspeh turističke propagande meri se brojem turista i njihovih noćenja, kao i veličinom ostvarene turističke potrošnje. Međutim, promet turista ne zavisi isključivo od turističke propagande, već i od drugih ekonomskih, političkih i kulturnih faktora. Iz ovoga proizilazi složenost problema preciznog utvrđivanja uticaja turističke propagande na povećanje prometa. Takav uticaj se, svakako, ne može negirati, ali je stepen rentabilnosti ulaganja u propagandu vrlo teško kvantitativno izraziti.

Neki efekti turističke propagande skoro su nemerljivi, ali očigledni, npr. stvaranje tradicije, selekcija, ustaljivanje i lojalnost turističke klijentele. Ovi efekti propagande su nemerljivi, teško ih je dovesti u kvantitativnu vezu sa ulaganjima, ali su od izuzetnog značaja za turistički razvoj (Srića, 2004). U organizaciji informativne službe razlikuju se tri grupe poslova – faza, koji se moraju kontinuirano obavljati, uz visok stepen međusobne usklađenosti i koordinacije, a to su: prikupljanje, klasifikovanje i distribucija informacija. Informativni punktovi se, po pravilu, lociraju na graničnim prelazima, na saobraćajnim raskršćima, u većim gradovima i u turističkim mestima.

4. Zaključak

Danas je svima jasno da su u poslovnoj praksi neetičko ponašanje ne može ni dozvoliti ni nagraditi. Nastaje novi koncept poslovnog ponašanja, koji polazi od ostvarivanja opštih društvenih interesa, koji između ostalog, obuhvataju kvalitetno radno okruženje u kome poslovni uspeh, konkurentnost i ostvarivanje profita ne zavise ni od čega drugog osim od prava i dužnosti koje se primenjuju u odlučivanju.

Međutim, danas se sve više uviđa koliko su maniri i dobra komunikacija u sistemu organizacije važni za poslovanje i dobar imidž firme u savremenom poslovanju. Prvi kontakt sa firmom bilo da je putem telefona, putem pisma ili u direktnom kontaktu, može imati odlučujući uticaj na sklapanje posla i dalju saradnju.

Kako je u radu napomenuto, nove tehnologije utiču i na savremene oblike poslovne komunikacije. Nameću se sredstva koja imaju dvoznačne funkcije: komunikaciju i propagandu. U cilju ostvarivanja kvalitetnih poslovnih odnosa putem komunikacije, mogu se stvarati i osnove marketinga koji prelazi sa usmenog i pisanog u online sferu, što predstavlja osnovu za online marketing i brendiranje proizvoda. Kod nas se malo pridaje značaju ovakvom načinu ophođenja, mada se u poslednje vreme sve više ulaže u njegovo poboljšanje. Potrebno je da se više radi na objašnjenju značaja ovog segmenta poslovanja kao i na edukaciji zaposlenih.

LITERATURA

- Durmitor: Njegove lepote i prirodno bogatstvo.* (1935). Nikšić: Slobodna misao.
- Fawkes, J. (2007). Public relations models and persuasion ethics: a new approach. *Journal of Communication Management*, Vol. 11., Iss: 4.
- Karnegi, D. (1994). *Psihologija uspeha V.* Beograd: Narodna knjiga.
- Lazić, J., Subotić, D. (2003). *Poslovna etika i modeli modernizacije u Srbiji.* Beograd: Naučna knjiga.
- Mandić, T. (2003). *Komunikologija. Psihologija komunikacije.* Beograd: Clio.
- Marić, B. (2006). *Poslovno komuniciranje.* Beograd: Fakultet za preduzetnički menadžment.
- Mijatović, M., Marić-Antićević, G. (2012). Komunikacija u školi. *Časopis za Nauku-istraživanje-razvoj.* Brčko, Vol I, br. 2., 77-85.
- Pavlović, M. (2003). *Odnosi s javnošću.* Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.
- Stanojlović, S., Mirović, D. (2006). *Komuniciranje u biznisu i poslovna etika.* Bijeljina: Fakultet spoljne trgovine Bijeljina Univerziteta Istočno Sarajevo.
- Srića, V. (2004). *Invetivni menadžer.* Zagreb: Croman & MEP Consult.
- Vreg, F. (1991). *Demokratsko komuniciranje.* Sarajevo: Narodna i sveučilišna biblioteka BiH, Fakultet političkih znanosti.

Bojana Ostojić, M. Sc.

BUSINESS ETHICS IN ORGANIZATIONAL COMMUNICATION SYSTEM AS THE FOUNDATION OF MODERN BUSINESS

Summary

The aim of this paper is business communication in terms of better company organisation. This is done through proper redistribution and separation of functions and tasks, taking appropriate actions, testing the efficiency of actions, the standardization of solutions as well as further development due to the organization forming, which is based on continuous improvements .

Experts consider that in the last few years there have been unimaginable changes in marketing and managerial practice at a global level. Among companies, there has been a sudden increase in competition in domestic and international markets. The buying and merging of companies have almost become commonplace and at the same time, they have had to settle the transactions that were not their primary activity concentrating on the future challenges. Because of the orientation towards the international markets and the globalization of business activities, there is a need for a wider and well-thought inclusion of companies in international flows. The multicultural aspect of the international environment requires a precise definition and implementation of appropriate management and marketing strategies. Also, international business faces significant challenges, conditional on the performance of business activities in culturally diverse areas so that culture, as an indirect factor of business, becomes more and more important every day. This paper shows the way to establish good communication in a company and how important it is for a successful business. The first impression about a company or a person has a very great importance for further business cooperation as well as for the way of doing business. This business ethics and contact creates the image of a company regardless of whether it is established via telephone, in writing or by personal contact.

Key words: communication, business ethics, contemporary business, primary links.

NEZAPOSLENOST U BIH

SAŽETAK: Jedan od najvećih problema sa kojima se suočava svetska ekonomija je nezaposlenost. Nezaposlenost je gorući svetski ekonomski i socijalni problem. Sa njim se suočava skoro svaka zemlja u svetu, uz ozbiljne preteće političke implikacije i posledice. Nezaposlenost je jedan od najtežih ekonomskih problema, jer znači izostanak proizvodnje i prihoda, izaziva visoke fiskalne troškove, pridonosi značajnoj razgradnji ljudskog kapitala, povećava nejednakost u društvu, a izaziva i značajna psihološka opterećenja ostavljajući doživljaj beskorisnosti i bezizlaznosti. Ekonomsko stanje u zemlji direktno utiče na nivo zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti. Razumljivo, ekonomsko stanje određuje odnose na tržištu rada i način njegovog funkcionisanja. Obzirom da je reč o tržištu specifičnog faktora proizvodnje, klasične metode ekonomske politike za regulisanje odnosa na tržištu (preko ponude i tražnje) ne mogu se dosledno primeniti. Upravo zbog toga tržište rada zahteva poseban tretman prilikom postavljanja strategija, vođenja makroekonomske i sektorske politike, kao i posebnu strategiju i politiku rešavanja problema vezanih za njegovo funkcionisanje. Naravno, preduslov za to je ocena ekonomskog stanja. Zapošljavanje je trošenje čovekove energije i vremena u procesu proizvodnje. To je radni input u privredi, a u ekonomiji ovaj pojam opisuje stvaranje svih onih dobara i usluga koji po definiciji ulaze u društveni proizvod. Suština zapošljavanja kao proizvodne aktivnosti je činjenica da njime izvođač dobija pravo na dohodak.

KLJUČNE REČI: Bosna i Hercegovina, nezaposlenost, tržište rada, rad na crno, siromaštvo, problemi.

1. Uvod

Zapošljavanje je minimum ponude rada i tražnje rada. To je broj radnika koji poslodavci traže ili broj radnika koji mogu da rade za datu nadnicu. Puna zaposlenost postoji onda kada svi koji imaju znanja/veštine i žele posao, su zaposleni. Frikciona nezaposlenost: proizvodne mogućnosti društva tada su potpuno iskorišćene i nezaposlenost je na minimumu frikcione nezaposlenosti – privremeno su nezaposleni samo oni radnici koji prelaze s jednog na drugi posao (oko 5-6 % ukupne radne snage). Održavanje zaposlenosti na ovom frikcionom minimumu vezuje se i za stopu nezaposlenosti koja ubrzava inflaciju. Strukturna nezaposlenost: na kratak rok stok kapitala je fiksna, i to je gornja granica ponude rada koju jedna privreda može apsorbovati na kratak rok. Ukoliko raspoloživa ponuda rada nadmaši ovu granicu tada se javlja strukturna nezaposlenost koja se može umanjiti ili otkloniti: a) promenama u strukturi ili veličini stoka kapitala; b) promenama kvaliteta ponude rada koja se razlikuje od kvaliteta tražnje za radom kroz obrazovanje, kvalifikacije i prostornu realokaciju. Nedovoljna zaposlenost ne mora se ispoljiti u formi otvorene nezaposlenosti. Nezaposlenost se na mnogo različitih načina može prikriti: a) potencijalni radnici mogu biti potpuno izvan ponude rada, jer su „penzionisani“, „kućne pomoćnice“, „studenti“, mogu početi da rade ukoliko se tražnja za radom poveća (tzv. „obeshrabreni radnici“) za koje je teško ustanoviti koliko se ljudi nalazi u pojedinim kategorijama nezaposlenosti; b) radnici i dohoci mogu biti podeljeni na pojedine radnike i to tako da svako radi manje sati, dana, ili manje intenzivno (deoba posla u poljoprivredi zbog viška ponude rada, kada je

* ivic.mladen@gmail.com

ograničena ponuda zemlje); c) „nedovoljna zaposlenost“ u niskoproduktivnim i inferiornim delatnostima.

Svi radnici se ne suočavaju sa jednakom verovatnoćom sa nezaposlenošću, a to zavisi od dva faktora. [4]

- čiste diskriminacije (npr. odluke poslodavaca da ne zapošljavaju mlade, žene, pojedinačne etničke grupe) i
- racionalne diskriminacije (npr. prethodno eliminisanje pojedinih kategorija iz kruga onih koji konkurišu za posao da bi se smanjili troškovi).

Unutar grupe nezaposlenih izdvajaju se četiri podgrupe: [4]

- novopridošlice,
- ponovni aplikanti za posao,
- radnici koji su napustili posao i
- radnici koji su izgubili posao.

Prema podacima Agencije za statistiku BiH, u 2010. godini broj nezaposlenih lica je iznosio 519.336, a u 2011. 527.667. [5]

Ako poredimo nezaposlene po kvalifikacionoj strukturi najveći broj nezaposlenih je sa KV i VKV kvalifikacijom, 193.913, zatim, nekvalifikovani radnici 163.080 i sa srednjom stručnom spremom 135.299. Najmanje nezaposlenih lica je sa višom spremom 7.579, a zatim, lica sa visokom stručnom spremom (uključujući magistre i doktore) 30.294. [5] Udeo ženske populacije u nezaposlenima je 50,01 % ili, 272.329 osoba ženskog pola. Broj nezaposlenih u Bosni i Hercegovini stalno raste, a stopa nezaposlenosti u toj zemlji dostigla je 43,08 %, objavila je Agencija za rad i zapošljavanje BiH.

2. Tržište rada

Naše tržište rada odstupa od uobičajenih standarda tržišnog poslovanja. Jedan od razloga svakako predstavlja nerazvijenost tržišta. Tržište je uređen mehanizam za povezivanje ponude i tražnje. Dugo godina smatralo se da je tržište radne snage nemoguće u našoj privredi, pa su i oni tržišni mehanizmi, koji su bili nasleđeni iz prošlosti, vrlo brzo bili ukinuti. Bez ovih mehanizama uobičajena pokretljivost rada tekla je kroz druge kanale, a ne posredstvom tržišnih odnosa. Vrednovanje rada nije zavisilo od retkosti i produktivnosti radne snage, nego se odvijalo na osnovu drugih principa raspodele. Kako su društvena preduzeća relativno samostalno donosila odluke o raspodeli svoga dohotka i o raspodeli ličnih dohodaka svojih radnika, nastala je neobična posledica da se ista vrsta rada plaća potpuno drugačije. Nije postojala jedinstvena tržišna cena za istu vrstu radnika. Tržište rada je bilo segmentirano.

Pod segmentiranjem tržišta rada podrazumevamo njegovu poddelu na posebne delove između kojih postoje teške prepreke za slobodno seljenje radne snage. Brojni razlozi su doprineli segmentiranju tržišta rada. Oskudica stanova je samo jedan od razloga. Teško nalaženje stana je predstavljalo realnu prepreku za promenu zaposlenja kada je ono iziskivalo preseljenje u neko drugo mesto boravka. Stvaranje „mini nacionalnih ekonomija“ takođe je predstavljalo prepreku za veću pokretljivost rada. [4] Od ostalih razloga osnovni razlog je sistemske prirode i nalazi se u obliku svojine i iz njega izvedenom ponašanju društvenih preduzeća kao preovlađujućih privrednih subjekata. Pokretljivost rada bila je mala, a razlike u ličnim dohocima velike.

Ponuda rada na jednom tržištu predstavlja skup ljudi koji su spremni da rade uz date uslove koje nude poslodavci i koje garantuje država. U tom smislu, ponuda rada je veći skup od institucionalno registrovanog broja zaposlenih i lica koja traže zaposlenje, jer ona obuhvata i one koji su spremni za „rad na crno“ i mimo uslova koje garantuje država, odnosno u neregistrovanoj zoni. [2] Međutim, u modernom smislu, sva tržišta su institucionalno uređena, sa jasnim pravilima ostvarivanja ponude i tražnje, te zaključivanja transakcija. Stihija ima sve manje prostora u regulisanju odnosa na tržištu što je posebno izraženo na tržištu rada, s obzirom na dostignuti nivo civilizacijskog i humanog razvoja. Odnosi na tržištu rada zaštićeni su i humanizovanim standardima ljudskih prava i sloboda, što potvrđuje sve veći broj međunarodnih konvencija o radu. Naravno, to ne znači da su odnosi na tržištu rada harmonizovani. U velikom broju zemalja još uvek postoji rasna, nacionalna, verska i polna diskriminacija u radu i zapošljavanju. Takođe, u zemljama sa izrazitim siromaštvom, „sivo tržište rada“ apsorbuje značajan dio ponude i tražnje rada, tako da su i mogućnosti postojanja diskriminacije i kršenja prava zaposlenih i nezaposlenih mnogo veće. Dakle, uključujući mogućnost manje obuhvatnosti i strukturne nepreciznosti, u modernim privredama ukupna ponuda rada predstavlja zbir registrovanih nezaposlenih i zaposlenih lica. Registraciju broja i strukture lica koja traže zaposlenje u skladu sa zakonom obavljaju ovlašćene institucije. Tu funkciju u BiH obavlja Zavod za zapošljavanje FBiH i RS. [4]

Nezaposlenost jeste makroekonomska pojava i kao takva nalazi se pod uticajem niza spoljnih faktora. Nema sumnje da su dugotrajne posledice dužničke krize, raspada zemlje i ekonomske sankcije značajno doprinele da se formira visok stepen nezaposlenosti. [3] Međutim, pored njih postoje i mikroekonomske osnove nezaposlenosti koje bi delovale čak i da nije bilo nepovoljnih spoljnih okolnosti. Zatvorenost društvenih preduzeća, isključivanje konkurencije nezaposlenih i zaposlenih lica, na jednoj strani, i nedostatak motiva za povećavanje zaposlenosti i neadekvatna reakcija društvenih preduzeća na tržišne stimulanse, na drugoj, predstavljaju suštinu mikroekonomskih uzroka nezaposlenosti kao opšte makroekonomske pojave u našoj privredi.

3. Mladi – prednost za zaposlenje?

Problem nezaposlenosti mladih u BiH ne može se posmatrati samo kao deo opštih trendova u oblasti nezaposlenosti u svetu, pa i kod nas. On ima svoje specifičnosti i specifične posledice, koje se razlikuju od drugih zemalja u tranziciji, pa shodno tome treba pristupiti i traženju rešenja. [6] Uz tipične posledice vlasničke i strukturne tranzicije, nezaposlenost u BiH nosi posledice razaranja privredne strukture u toku rata, slabog i raseljenog stanovništva i ukupnog siromaštva. Očigledno je nezaposlenost mladih u BiH neposredan odraz ukupne nezaposlenosti, koja nije strukturna ni fikcijska, nego krizna. S obzirom na obim i moguće dugoročne negativne implikacije nezaposlenosti mladih, neophodno je prvenstveno na nivou države utvrditi strateške pravce i sistem mera za podsticanje bržeg zapošljavanja mladih koji bi bio sinhronizovan sa strateškim pravcima privrednog razvoja i utemeljen na specifičnostima nezaposlenosti mladih u BiH. Potrebu povećanja zaposlenosti mladih treba posmatrati sa aspekta važnog faktora privrednog rasta i očuvanja, odnosno boljeg korišćenja ljudskih resursa. Rešavanje ovog složenog problema zahteva mobilizaciju svih društvenih i privrednih faktora, utvrđivanje jasnih zadataka, prioriteta i podsticajnih mera (povoljniji uslovi za korišćenje kreditnih linija, razvojni fondovi, ga-

rantni fondovi i čitav niz poreskih i drugih podsticajnih mera u okviru ekonomske politike). Ovo nije problem kojim treba da se bavi samo Zavod za zapošljavanje. [4] Problem nezaposlenosti je primarno ekonomski problem, a posledice imaju socijalna obeležja. Nije, dakle, dovoljno samo usmerenje na posledice, nego je neophodno otklanjati uzroke. Zato podsticanju zapošljavanja mladih stručnih kadrova treba pristupiti kao pokretaču ukupnog privrednog razvoja. U suprotnom, dalji izostanak ove populacije iz privrednog života u sadašnjem obimu i odliv mladih u inostranstvo može da ima višestruke i dugoročne posledice po razvoj i socijalnu stabilnost i ukupno zdravlje društva (psihičke deformacije u vidu depresije, gubitak samopouzdanja, konfliktnog i agresivnog ponašanja zbog nagomilanih frustracija, bolesti ovisnosti, kriminalitet, pad nataliteta, razaranje porodica itd.). Problem nezaposlenosti mladih je veoma kompleksan i zahteva pažljiv izbor i kombinaciju mera koje utiču na njegovo rešavanje.

4. „Rad na crno“

Slomom socijalističke privrede i legalizacijom privatnog preduzetništva, rad „na crno“, kao nelegalizovano zapošljavanje radnika, dobio je na značaju. Naravno, ne može se tvrditi da rada „na crno“ nije bilo u socijalističkoj eri razvoja BiH. [4] Međutim, on se odvijao kroz manji broj delatnosti kao što je zanatstvo, poljoprivreda, građevinarstvo i ugostiteljstvo. U to vreme rad „na crno“ imao je najčešće privremeni i sezonski karakter. U vreme legalizacije privatnog preduzetništva, zatim, naglog pada efikasnosti državnog sektora privrede, te istovremenog slabljenja vladavine prava, rad „na crno“ postaje česta pojava u gotovo svim delatnostima. Danas su razmere „rada na crno“ takve da je statistika u nekoliko navrata zabeležila da postoji registrovano više pravnih lica u privatnom sektoru vlasništva nego što je u njima zaposleno radnika: dakle, moguće je da čak preduzeće postoji, a da nema ni jednog zaposlenog radnika!? Na drugoj strani, inspeksijski organi utvrdili su da je vrlo česta pojava da su radnici „na čekanju“ iz državnog sektora privrede istovremeno zaposleni „na crno“ u privatnom sektoru privrede. Takođe, postoji veliki broj slučajeva da su radnici „na čekanju“ razvili vlastiti privatni biznis i obavljaju ga radeći „na crno“ ili kao „dopunsku delatnost“ što predstavlja legalni oblik bavljenja privatnim biznisom i pored zaposlenja u državnom sektoru privrede.

Fenomen „rada na crno“ i njegove široke rasprostranjenosti ima svoje duboke uzroke u socijalističkom načinu regulisanja zapošljavanja, prava radnika i poreza i doprinosa po osnovu zaposlenja. Dakle, bilo bi pogrešno tvrditi da je na ovom prostoru toliko raširen „rad na crno“ zato što su ovde ljudi više skloni kriminalizaciji poslova nego u drugim delovima sveta. Ovde je stvoren pravni ambijent u kome je izuzetno skupo za poslodavca da plaća sve dažbine koje su propisane, s jedne strane, i istovremeno vrlo stimulatивно kršenje propisa kojima su propisane različite obaveze poslodavaca, s druge strane. Prema tome, preduzeća koriste „rad na crno“ kao faktor maksimiranja profita. Ona prave jednostavnu kalkulaciju između poreza i doprinosa na plate zaposlenih radnika i eventualnih sankcija u slučaju neregistrovanja zaposlenja radnika. [4]

Postoje dva parametra koja determinišu sklonost poslodavca da zapošljavaju radnike „na crno“: Prvo, socijalistička država dala je velika socijalna prava svim građanima. Takva prava podrazumevaju velike javne prihode i rashode, odnosno visoke stope poreza i doprinosa. Kako je dominirao dohodovni princip u poslovanju preduzeća, a najznačajniji dio dohotka kojim raspolaže preduzeće bile su plate, to je bilo logično da je najjednostavniji i najefikasniji način

prikupljanja prihoda u javne fondove bio visoko opterećivanje plata porezima i doprinosima. U nekim periodima dešavalo se da za novčanu jedinicu plate koju primi radnik treba izdvojiti još jednu jedinicu državi. Na taj način uspostavljen je veliki socijalistički paradoks: rad je veštački, mimo tržišta, učinjen skupim faktorom proizvodnje, a na drugoj strani bile su velika nezaposlenost i skrivena nezaposlenost. U takvim okolnostima bilo je stimulatивно za poslodavce da zapošljavaju radnike „na crno“, ali je to bilo prihvatljivo i za radnike jer su dobijali nešto veće plate nego pri legalnom zapošljavanju. Naravno, može se primetiti da zapošljavanjem „na crno“ radnik gubi privilegije koje legalno zaposleni ostvaruju kod javnih fondova (npr. zdravstveno, penziono osiguranje...). Međutim, ti fondovi su u takvom stanju, da ako vam zatreba njihova usluga i kad ste legalno zaposleni radnik, najčešće morate da platite participaciju cene usluge ili kompletnu cenu usluge, tako da radnici zaposleni „na crno“ ne smatraju da gube mnogo uskraćivanjem prava na slobodan pristup uslugama javnih fondova. Drugo, država je svesna da je u državnom sektoru privrede i državnim institucijama prisutna prezaposlenost. Na drugoj strani, postoji i formalno registrovana visoka nezaposlenost. U takvim uslovima, ako bi se državni sektor privrede i institucija otvorio delovanju tržišta vrlo brzo bi došlo do naglog rasta i onako visoke nezaposlenosti. Prema tome, država je svesna postojanja rada „na crno“, ali i ona „provodi“ svoju političku kalkulaciju povodom njega: ona nije rigorozna u eliminisanju rada „na crno“ jer je nemoćna da reši problem nezaposlenosti, a svesna je da bi zaoštavanje discipline u zapošljavanju smanjilo „rad na crno“, ali bi povećalo i nezaposlenost jer veliki broj poslodavaca ne bi pod novim uslovima (de facto rast cena rada) zadržao sve zaposlene. Takođe, rast prihoda javnih fondova kroz eliminaciju rada „na crno“ nije primarni motiv države: prihodi se ne bi povećali do nivoa koji rešava sve probleme javnog sektora, jer problem prihoda fondova je prvenstveno vezan za nemoć državnog sektora privrede da uplaćuje svoj dio obaveza, pošto državni sektor još uvek zapošljava veliki broj radnika. Dakle, prećutno tolerisanje rada „na crno“ predstavlja svojevrsnu „nagradu“ privatnim poslodavcima zato što su bar delimično ublažili problem nezaposlenosti. Oba faktora pod čijim delovanjem se razvija rad „na crno“ ukazuju na krizu državnog preduzetništva i nužnost radikalnog reformisanja državnih institucija. Razvoj tržišta rada nameće se kao neminovnost.

Iako je nezaposlenost jedan od važnih kriterija za procenu nivoa siromaštva, anketa životnog standarda pokazuje da 60 % stanovništva koje živi u siromaštvu potiču iz domaćinstava u kojima je bar jedan član domaćinstva zaposlen. [5] Također, pokazuje da je starosna dob trećine siromašnog stanovništva ispod 18 godina i da postoji korelacija između niskog nivoa obrazovanja i siromaštva. Iako anketa pokazuje da 20 % stanovništva BiH živi u siromaštvu (25 % u RS i 16 % u FBiH) indikacije su da dodatnih 30 % stanovništva živi na granici siromaštva. [6]

Ove brojke ukazuju na ranjivost BiH stanovništva na bilo kakav novi ekonomski pad. Porast siromaštva u BiH neosporna je činjenica. Uzroke je lakše identifikovati nego razrešiti. Pojava novih kategorija u stanju velike ekonomske i socijalne ugroženosti, postepeno nestajanje srednje klase, koja prelazi u niže slojeve društva ili iseljava, starenje stanovništva – kolaps privrednog sistema povezan sa tranzicijom, rat koji je trajao „paralelno sa tranzicijom“, i sasvim loše ekonomsko upravljanje, posledica su političke stagnacije u podeljenoj postdejtonskoj BiH.

Zaključak

Očigledno je da postoje razlike u procenama nezaposlenosti po pojedinim zemljama, pa je mogućnost donošenja preciznijih zaključaka dosta upitna. Raspoložive informacije ipak mogu uspešno poslužiti kao procena nezaposlenosti u pojedinim grupama zemalja. Dodatne probleme stvara to što mnoge osobe ne traže aktivno posao ukoliko veruju da ga nema. U ruralnim krajevima prilike za zapošljavanje su dodatno ograničene izvan sezone, te u mnogim zemljama osobe bez posla nemaju ni lako dostupne puteve do formalnih kanala traženja posla. U zemljama u razvoju ograničen broj ljudi može primati neki oblik naknade za nezaposlenost. U tim uslovima samo mali broj ljudi sebi može dopustiti da budu nezaposleni na duže vreme. Velik dio populacije mora biti uključen u neku ekonomsku aktivnost ma koliko ona bila neadekvatna.

U zemlji sa velikom nezaposlenosti i velikim socijalnim problemima, kao što je BiH, eliminisanje sivog tržišta rada je prioritet. To je jedan od puteva da se ukupno socijalno-ekonomsko stanje popravi. Ali, da bi se povećala stvarna tražnja za radom i rešio problem nezaposlenosti, potrebno je poboljšati ambijent privređivanja kako bi bio stimulativan za investitore.

LITERATURA

- [1] Dašić, D. Đ. (2002). *Ekonomija*. Beograd: Evropski univerzitet za internacionalni menadžment.
- [2] Dašić, D. Đ. (2005). *Principi internacionalne ekonomije*. Beograd: Fakultet za trgovinu i bankarstvo.
- [3] Jakšić, M. (2003). *Makroekonomija*, Beograd.
- [4] Tomaš, R. (2004). *Nezaposleni*. Banja Luka.
- [5] www.bhas.ba (12. 02. 2013.)
- [6] www.mladi.info (15. 02. 2013.)

Mladen Ivić, M. Sc.

UNEMPLOYMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The economic situation in the country has a direct impact on the level of employment and unemployment. Understandably, economic situation determines relations between the labour market and the way it works. Considering the fact that this is a market for specific factors of production, the traditional methods of economic policy for the regulation of market relations (through supply and demand) cannot be consistently applied. This is why the labor market requires special treatment when setting strategy, macroeconomic and sectoral policies, as well as specific strategies and policies to tackle problems related to its operation. Naturally, it is a prerequisite for the evaluation of economic conditions. Employment is a waste of both human energy and time in the production process. It represents a work input in the economy. On the other hand, within the fields of study in economics, this term describes the creation of all the goods and services which, by definition, is investing in the social product. The essence of such employment, as a part of productive activity, is the fact that the contractor gets the right to his income.

Key words: Bosnia and Herzegovina, unemployment, labour market, informal employment, poverty, problems.

AKUMULACIJA KAPITALA U FUNKCIJI PRIVREDNOG RAZVOJA

SAŽETAK: Formiranje kapitala predstavlja osnovu privrednog razvoja, jer bez potrebnih investicionih sredstava nemoguće je zamisliti društveno-ekonomski razvoj zemlje. Problem zemalja u tranziciji je nedostatak domaćih izvora kapitala, pošto većinu zemalja u razvoju karakteriše nelikvidnost sopstvene ekonomije i visok stepen zaduženosti.

Finansiranje privrednog razvoja se može obezbediti iz internih i eksternih izvora kapitala, pri čemu domaći izvori treba da predstavljaju dominantan oblik finansiranja privrede. Stepenn zaduženosti domaće privrede je toliko visok da svako dodatno zaduživanje predstavlja opasnost po nacionalnu ekonomiju.

U samom radu analiziraće se domaća štednja kao najbolji i najefikasniji vid akumulacije kapitala na domaćem tržištu. Struktura štednje i problemi na formiranju sredstava iz domaćih izvora biće objašnjeni kroz primere i podatke od značaja za strukturu i obim privatne domaće i javne štednje kao osnovne činioce nacionalne štednje.

KLJUČNE REČI: kapital, akumulacija kapitala, domaća štednja, izvori domaće štednje, privredni razvoj.

1. Uvod

Kapital je ekonomska vrednost koja se ulaže u proizvodnju ili neku drugu delatnost sa osnovnim ciljem da donese prihod. Od njegovog obima i strukture zavisi privredni razvoj svakog društva, a njegovo postojanje i pravilna alokacija je osnovni uslov društveno-ekonomskog razvoja jedne zemlje.

Kapital u današnjem obliku i značenju pojavljuje se u srednjem veku sa pojavom trgovine i bogatstva koje je stečeno ovom delatnošću. Međutim, bez obzira na vremensku distancu, pojam kapitala i njegovo značenje je ostalo isto, a odnosi se na ukupnost dobara koja svojim vlasnicima donosi određene prihode.

Kapital se javlja u obliku: stvari – realni kapital i obliku novca – finansijski kapital. Možda je ovde potrebno objasniti da jedna stvar postaje kapital u zavisnosti od načina tretiranja, tako da novac ne mora biti kapital ukoliko se koristi u funkciji lične potrošnje, ali ukoliko taj isti novac deponujemo u banku, odnosno stavimo na štednju ili pretvorimo – kupimo dugoročne hartije od vrednosti, novac se pretvara u kapital, jer svom vlasniku donosi prihode (kamatu na štedne uloge, odnosno dividendu kao prihod od hartija od vrednosti).

Osnovni uslov formiranja kapitala je postojanje tržišta kapitala kao institucionalnog prostora u kome se susreću ponuda i tražnja kapitala.

Zemlje u razvoju imaju hronični problem nedostatka sopstvenog kapitala, jer proces transformacije ovih ekonomija, koji je započeo padom Berlinskog zida i raspadom socijalističkog privrednog sistema, nije obezbedio adekvatan obim kapitala iz domaćih izvora, pre svega iz domaće štednje.

Ponudu kapitala predstavljaju sva raspoloživa novčana sredstva u dužem roku od godinu dana. Pri tome ovde mislimo na svu sumu kapitala koji potiče iz nekoliko izvora (Prokopović, 2005: 213): štednja – kao oblik odložene potrošnje, transformisanje mobilisanog novca u kapital banke, zajmovi iz inostranstva.

2. Domaća štednja

Štednja kao osnovni oblik akumulacije novčanih sredstava je bitna pretpostavka privrednog razvoja na čijoj osnovi se ostvaruje viši nivo blagostanja u društvu. Po mnogim ekonomistima ona je najvažniji izvor za formiranje kapitala u jednoj ekonomiji, jer predstavlja zdrav oblik formiranih sredstava koji isključivo potiče kao oblik odložene potrošnje i ulaganja sredstava u budućnost.

Jako je važno da privreda jedne zemlje poseduje domaću štednju kao izvor akumulacije kapitala, jer će ona sigurno predstavljati najsigurniji i najekonomičniji oblik formiranja sredstava na nacionalnom tržištu kapitala. Kada govorimo o štednji ona je po pravilu dobrovoljna, međutim, postoji i prinudno ili nevoljno odricanje jednog dela sadašnje potrošnje. Primera radi, kada se smanjuje realna kupovna moć novca dolazi do prinudne štednje, odnosno u uslovima inflacije izazvane visokom monetarnom eskpanzijom.

Domaća štednja je najvažniji izvor formiranja kapitala i njen obim zavisi od bruto domaćeg proizvoda i stope nacionalne štednje. Bruto domaći proizvod predstavlja ukupan dohodak u privredi i ukupne izdatke na output dobara i usluge u privredi. BDP (označen sa Y) čine četiri komponente (Mankiw, Taylor, 2008: 532):

- lična potrošnja (C)
- investicije (I)
- javna potrošnja (G)
- neto izvoz (NX)

$$Y = C + I + G + NX$$

Ova jednačina predstavlja veličinu BDP kod otvorenih privreda koje su u interakciji sa drugim privredama u okruženju i svetu. Međutim, ukoliko pođemo od pretpostavke da je neka privreda zatvorena, odnosno da ne ostvaruje kontakte i razmenu dobara sa drugim privredama, onda ona ne učestvuje u međunarodnoj trgovini, pa samim time ne računa na prihode iz neto izvoza. U tom slučaju veličina BDP iznosi:

$$Y = C + I + G$$

Kada je reč o domaćoj privredi ona predstavlja otvorenu privredu, jer učestvuje u međunarodnoj trgovini, odnosno izvozi i uvozi proizvode i usluge drugih zemalja. Međutim, u razmeni tih dobara Srbija, kao i većina zemalja u tranziciji, više uvozi nego što izvozi tako da je ima negativni neto izvoz (- NX), što stvara veliki spoljno-trgovinski deficit. U tom slučaju BDP iznosi:

$$Y = C + I + G - NX$$

Prikazana formula jasno govori da osvareni BDP zavisi od neto izvoza. Naime, negativni neto izvoz, odnosno veći obim uvezenih dobara u odnosu na izvezenu robu, utiče na smanjenje BDP zemalja u tranziciji.

Na osnovu prikazane formule za dobijanje BDP može se dobiti obim nacionalne štednje (S) koja predstavlja ukupan dohodak (BDP) umanjen iznos lične i javne potrošnje. Tako nacionalna štednja predstavlja zbir privatne domaće štednje S_p i javne štednje S_g , što se može prikazati formulom:

$$S = S_p + S_g$$

Privatnu štednju čine štednja domaćinstva i štednja preduzeća, gde štednja stanovništva potiče iz raspoloživog dohotka, dok štednja u okviru preduzeća predstavlja neraspoređeni profit korporacija i namensko korišćenje amortizacije.

Štednja države ili javna štednja predstavlja veće javne prihode u poređenju sa veličinom javnih rashoda, tj. štednja institucionalizovanog sektora države pretpostavlja postojanje budžetskog viška i neraspoređenog profita javnih korporacija. Suprotno, negativna veličina državne štednje svedoči o većim javnim rashodima u odnosu na javne prihode, tj. govori o postojanju budžetskog deficita (Jovanović, 1996: 217-221).

Kada je reč o svetskom proseku, u tabeli br. 1 (Fisher, 2008: 317) može se videti da udeo nacionalne štednje u BDP iznosi oko 23 % (kreće se u rasponu od 16-31 % BDP-a), dok u zemljama centralno-istočne Evrope taj prosek iznosi 17 % BDP-a. Treba reći da u zemljama koje imaju izrazitu dinamiku privredno-ekonomskog razvoja (zemlje Jugoistočne Azije) udeo nacionalne štednje u BDP prelazi 40 %. Ovi podaci nedvosmisleno govore da je za formiranje kapitala potreban visok nivo štednje kao osnovni uslov privrednog razvoja.

Tabela 1. Stopa bruto domaće štednje u razvijenim zemljama u (%)

	SAD	JAPAN	NEMAČKA	V.BRITANIJA	KANADA
Stopa bruto domaće štednje	16,4	31,7	22,5	16,5	20,6
Javna štednja	-2,1	4,9	2,0	0,1	-1,6
Privatna štednja	18,5	26,8	20,5	16,4	22,2

Podaci iz tabele pokazuju da razvijene zemlje imaju visok procenat učešća nacionalne štednje u BDP-u, pri čemu je kod svih zemalja zabeleženo visoko učešće privatne štednje u BDP-u. Učešće javne štednje u BDP-u je znatno manje, a u SAD i Kanadi državna štednja je negativna što podrazumeva veće javne rashode od prihoda.

Kada je reč o Srbiji postojeći nivo nacionalne štednje je nizak i iznosi oko 11 % BDP-a¹ što govori o nedovoljnom obimu štednje kao osnovnog izvora za formiranje kapitala na domaćem tržištu. Na taj način država je prinuđena da potreban kapital obezbeđuje iz inostranstva kroz strane direktne investicije ili putem direktnog zaduživanja kod međunarodnih finansijskih institucija. Zato se u budućem periodu udeo domaće štednje mora povećati kako bi se stvorio dugoročno stabilan izvor za formiranje neophodnog kapitala u funkciji povećanja investicija koje su neophodne da bi se obezbedio privredni razvoj zemlje. Domaća štednja kao osnovni izvor finansiranja investicija i privrednog razvoja formira se u: sektoru stanovništva i društveno-državnom sektoru.

Osnovne odnose između ova tri institucionalizovana sektora najvećim delom određuju formalna pravila i ponašanja koja su utvrđena zakonima. Međutim, na obim štednje veliki uticaj ima i makroekonomska politika razvoja izražena kroz monetarnu i fiskalnu politiku.

2.1. Obim i struktura štednje u sektoru stanovništva

Obim štednje stanovništva zavisi od motivisanosti i visine ličnih primanja svakog pojedinca. Svako domaćinstvo može svoj dohodak da usmeri na potrošnju ili štednju, a odluka o tome koji će deo potrošiti, a koji deo uštedeti, predstavlja jednu od ključnih odluka svakog pojedinca. Inače motivisanost svakog pojedinca može biti materijalna u smislu želje za povećanjem sopstvene imovine kroz štednju, i nematerijalna koja se može izraziti kroz želju da se budućnost učini boljom. Međutim, postoji veliki broj objektivnih faktora koji određuju visinu štednje stanovništva: starosna struktura, zaposlenost, inflacija, realna kamatna stopa i sl. Posmatrajući nivo privrednog razvoja sigurno je da visoko razvijene zemlje daju veću mogućnost svom stanovništvu da štedi, jer njihova lična primanja su veća tako da postoji mogućnost da jedan deo svojih primanja odvoje za štednju. Posmatrajući Srbiju kao i zemlje u regionu, može se sa sigurnošću reći da većina stanovništva nije u mogućnosti da štedi, jer visina ličnih primanja je niska i svodi se na pokrivanje osnovnih životnih potreba. Tako se postavlja pitanje da li je štednja iz sektora stanovništva dovoljna za formiranje kapitala u funkciji privrednog razvoja u našoj zemlji.

Na osnovu prikazanih podataka iz tabele br. 2 (NBS, 2013) može se jasno videti kako se kretao obim štednje u sektoru stanovništva u periodu 1999-2012. god.

¹ Zbog međunarodne uporedivosti korišćen je agregat ukupna nacionalna štednja. Ovaj agregat se razlikuje od agregata domaće štednje, jer uključuje neto faktorske prihode iz inostranstva. Procena je da agregat ukupna domaće štednje za Srbiju u 2010. god. iznosi 4,5 % BDP, dok je ukupna nacionalna štednja procenjena na 10,7 % BDP; Internacional Monetary Fund, IMF Country No. 10/93, str. 29, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr1093.pdf>

Tabela 2. Srbija – štednja stanovništva (iznos u milionima dinara.)

Godina	Dinarska štednja			Devizna štednja			Ukupna štednja (4+7)
	kratkoročna	dugoročna	ukupno (2+3)	kratkoročna	dugoročna	ukupno (5+6)	
1	2	3	4	5	6	7	8
1999.	418	28	446	515	72	587	1.033
2000.	682	32	714	2.865	143	3.008	3.722
2001.	1.478	81	1.559	20.626	368	20.994	22.553
2002.	3.074	454	3.528	44.532	1.409	45.941	49.469
2003.	3.753	480	4.233	66.161	3.577	69.738	73.971
2004.	2.783	369	3.152	100.830	9.883	110.713	113.865
2005.	2.823	444	3.267	163.160	26.976	190.136	193.403
2006.	6.909	642	7.551	214.207	46.454	260.661	268.212
2007.	9.688	1.078	10.766	326.557	55.044	381.601	392.367
2008.	9.729	846	10.575	363.529	51.041	414.570	425.145
2009.	11.612	787	12.400	500.586	65.591	566.177	578.577
2010.	9.658	3.702	13.360	614.314	117.755	732.066	745.428
2011.	16.351	3.004	19.355	570.836	204.802	775.637	794.992
2012.	16.266	1.376	17.642	731.189	178.724	909.912	927.554

Na osnovu prikazanih podataka iz tabele može se zaključiti da smo imali izraženu dinamiku rasta obima štednje, koja je u 1999. god. iznosila milijadru dinara, da bi u 2012. god. obim štednje dostigao 927 milijardi dinara ili preko 8 milijardi evra. Takođe i u samoj strukturi štednje može se videti značajna razlika u rastu kratkoročnih dinarskih i deviznih depozita u odnosu na dugoročne depozite. Tako da je 2012. god. udeo kratkoročnih dinarskih i deviznih depozita iznosio preko 80 % u odnosu na ukupan obim štednje, dok je udeo deviznih depozita znatno veći od udela dinarskih depozita i iznosi preko 90 % na ukupan obim štednje. Ovaj neverovatan skok obima štednje u sektoru stanovništva posledica je stvaranja novog bankarskog sistema od 2001. god. koji je podrazumevao gašenje banaka iz vremena SFRJ kao i dolazak mnogih stranih banaka i povratak poverenja u štednju. Ovaj period je obeležio otvaranje Srbije prema svetu i početak demokratizacije institucija i zemlje u celini.

2.2. Štednja u sektoru privrede

Štednja u sektoru privrede posmatra se sa aspekta visine i načina raspodele dobitka koji se ostvaruje na nivou preduzeća. U današnjim uslovima poslovanja preduzeća teško ostvaruju pozitivne rezultate, tako da je mali broj preduzeća koji može iz svog poslovanja da ostvari dobit. Ukoliko se javi mogućnost da preduzeća ostvare neto dobit, javlja se i pitanje načina raspodele dobiti. Osnovni motiv menadžmenta preduzeća sastoji se u akumuliranju ostvarenog profita u cilju uvećanja sopstvenog kapitala, što omogućava: jačanje sopstvenih izvora kapitala i dovodi do jačanja preduzeća i povećanja konkurentne sposobnosti na tržištu; bržu zamenu pozajmljenog kapitala sopstvenim kapitalom što dovodi do jačanja finansijske snage preduzeća; veće razvojne mogućnosti preduzeća i smanjuje rizike poslovanja.

Način na koji raspoređujemo novostvorenu vrednost od strateškog je značaja za opšti rast i razvoj konkretnog preduzeća, jer investiranje iz sopstvenih izvora ima uticaj na razvoj privrede u celini.

Vlastiti izvori finansiranja preduzeća mogu se podeliti na eksterne i intrerne izvore. Eksterni izvori predstavljaju formiranje akcionarskog kapitala izraženog kroz emitovanje različitih tipova akcija, dok interni izvori predstavljaju reinvesticiju ostvarenog profita.

Kada je reč o akcionarskom kapitalu, dividendna politika predstavlja suštinu odlučivanja o raspodeli ostvarene dobiti na nivou akcionarskog društva. Naime, osnovna dilema menadžmenta se svodi da li da ostvarenu dobit akumulira u povećanje sopstvenog kapitala ili da se isplati dividenda vlasnicima akcija. U suštini, štednja na nivou preduzeća je uglavnom negativna, jer preduzeća nisu u stanju da obezbede sredstva iz sopstvenih izvora, jer ostvareni poslovni rezultati su daleko ispod realnih potreba preduzeća. Zato se potrebna sredstva obezbeđuju iz zajmova od domaćih finansijskih institucija u cilju sopstvenog opstanka i razvoja. Takođe, formiranje kapitala putem emisije hartija od vrednosti je mala zbog nepostojanja sekundarnog tržišta hartija od vrednosti. U većini zemalja u tranziciji formiranje kapitala putem primarne emisije HoV je primetno malo i nedovoljno, jer tržišta akcija se uglavnom svode na trgovinu akcijama ograničenog broja kompanija. Razlozi nerazvijenog tržišta hartijama od vrednosti mogu se tražiti u samoj strukturi i veličini privrednih subjekata, jer većina preduzeća u našoj zemlji predstavljaju porodične kompanije koje nemaju interesa i želju da vlasništvo nad svojim preduzećem dele sa eventualnim vlasnicima akcija.

2.3. Štednja u društveno-državnom sektoru

Štednja u društveno-državnom sektoru predstavlja važan izvor formiranja neophodnog kapitala u cilju privrednog razvoja zemalja u tranziciji. Ove zemlje karakteriše posredovanje prevelikog državnog aparata koji neracionalno troši sredstva svojih poreskih obveznika. Međutim, državna štednja može značajno da utiče na akumulaciju kapitala koji se plasira u finansiranje investicija u sopstveni razvoj. Ovakav javni sektor ima veliki broj razvijenih zemalja, koji karakteriše racionalnost državnih aparata i visoki nivo štednje, koji učestvuje i do 25 % u finansiranju sopstvenih investicija. Takođe, postoje zemlje u razvoju poput Čilea i Meksika, koje su krajem 80-tih godina uspele da državnu štednju povećaju nekoliko puta u odnosu na privatnu štednju, time što su izvršile značajne promene u veličini i načinu funkcionisanja državnog aparata (Bajec i Joksimović, 2010: 113).

Štednja u okviru društveno-državnog sektora podrazumeva dva osnovna izvora: budžetski suficit – kao razlika budžetskih prihoda i rashoda i štednju u okviru javnih preduzeća.

Budžetski suficit se ostvaruje ukoliko su budžetski prihodi veći od budžetskih rashoda. Budžetski prihodi predstavljaju prihode koji se formiraju na bazi poreza, carine, taksi, akciza, prihoda od kamata, prihoda od prodaje državne imovine i sl.

Budžetski rashodi predstavljaju sva davanja u okviru državnih institucija (vezano za ministarstva, sudove, zdravstvo, prosvetu, policiju, vojsku i itd.) i ekonomska davanja (vezano za plate i socijalna davanja, investicije, subvencije, otplata dugova itd.)

Ukoliko država na ime ovih prihoda i rashoda ostvari budžetski suficit ona može ostvarenu razliku da iskoristi za finansiranje privrednog razvoja. Plasiranjem i pravilnom alokacijom budžetskog suficita na tržištu kapitala stimuliše se efikasnost investicionih ulaganja i direktno utiče na politiku ekonomskog razvoja zemlje. Međutim, zemlje u razvoju uglavnom više troše nego što stvaraju tako da je za njih karakteristična pojava budžetskog deficita. Zbog toga država

ne samo da ne može da koristi svoje izvore u povećavanju sopstvenog kapitala kroz rast investicione aktivnosti, već se mora da se zadužuje u cilju pokrića nastalog deficita, što govori o negativnoj neto štednji države.

Dodatno zaduživanje u cilju pokrića deficita se ostvaruje pozajmljivanjem sredstava u zemlji na račun privatnog sektora što dovodi do smanjenja investicija u privatna preduzeća, i zaduživanjem u inostranstvu kod međunarodnih finansijskih institucija. Srbija već nekoliko godina unazad beleži visoki budžetski deficit, koji se od 2006. god. stalno uvećava, što se može videti iz tabele br. 3 (Zdravković, 2013).

Tabela 3. Javna potrošnja – konsolidovani bilans sektora države
(u milijardama din./milijardama evra)

	PERIOD 2005-2012 god.							
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
JAVNI PRIHODI	724.50	870.20	1004.10	1142.10	1146.50	1223.40	1302.50	1405.40
JAVNI RASHODI	705.20	898.90	1048.50	1212.50	1267.90	1359.90	1460.90	1622.80
KONSOLIDOVANI REZULTAT (rsd)	19.30	-28.70	-44.40	-70.40	-121.40	-136.50	-158.40	-217.40
Vrednost evra u odnosu na dinar	83.00	84.10	79.96	81.44	93.95	103.04	101.95	113.13
KONSOLIDOVANI REZULTAT (eur)	232.00	-341.00	-555.00	-864.00	-1,292.00	-1,325.00	-1,553.00	-1,921.00

Na osnovu prikazanih podataka jasno se može videti da je javna potrošnja u Srbiji u stalnom porastu. Povećanje javnih rashoda u odnosu na prihode dovodi do budžetskog deficita, tako ukoliko posmatramo 2005. god. može se videti da je u toj godini ostvaren budžetski suficit u iznosu od 19,3 milijardi dinara ili 232 miliona evra. Međutim, nakon toga beležimo konstantno povećanje budžetskog deficita, koji je od 28,7 milijardi dinara u 2006. god. povećan na 217,4 milijardi dinara ili 1,9 milijardi evra u 2012. god. Jasno je da osnovni uzrok u pojavi budžetskog deficita leži u povećanoj javnoj potrošnji koja je u stalnom porastu i koja je u 2012. god. dostigla obim 14,3 milijarde evra, što predstavlja indeks rasta od 134, ili povećanje za 34 % u odnosu na 2006. godinu. Nivo budžetskih prihoda je rastao manjom dinamikom, tako da je u 2012. god. dostigao nivo od 10,3 milijardi evra, što predstavlja rast od 20 % u odnosu na 2006. god. Ovaj povećani rast budžetskih rashoda u odnosu na prihode još je nepovoljniji ukoliko se uzme u obzir procenat učešća javne potrošnje u odnosu na društveni bruto proizvod.

Udeo javnih rashoda u društvenom brutom proizvodu povećan je sa 41,9 % u 2005. god. na 49,7 % u 2012. god. tako da je Srbija iz budžetskog suficita od 1,1 % DBP-a došla do deficita od 6,7 % DBP-a.

Kada govorimo o budžetskim prihodima i rashodima i njihovom nesrazmernom rastu, može se postaviti pitanje zašto je došlo do tako značajnog povećanja rashoda u odnosu na prihode u budžetu Srbije. Ne upuštajući se u analizu političkih prilika u periodu 2008-2012. god. u kome je zabeležen najveći rast budžetskog deficita, mogu se izdvojiti dva razloga koja su dovela do povećanja budžetskih rashoda i pada budžetskih prihoda. Prvi razlog se može tražiti u značajnom povećanju obima sredstava za penzije i socijalne izdatke koji su doveli do razlike u

odnosu na doprinose (iz kojih se naplaćuju ovi izdaci) u iznosu od 518 milijardi dinara. Drugi razlog, odnosno pad budžetskih prihoda, javlja se kao posledica smanjenja carinskih prihoda usled jednostrane primene SSP-a kroz smanjenje carinskih stopa prema zemljama Evropske unije. Takođe, pad carinskih prihoda može se tražiti i u primeni sporazuma CEFTA koji je doveo do smanjenja carinskih stopa u odnosu na zemlje iz okruženja. Na ovaj način dolazi do smanjenja poreskih prihoda u iznosu od 116,2 milijardi dinara, što dovodi do značajnog pada budžetskih prihoda.

Kada se uzmu u obzir ovi faktori, odnosno rast penzija i socijalnih davanja, s jedne strane kao i zanačajan pad carinskih prihoda s druge strane, a pri tome imajući u vidu negativne posledice svetske ekonomske krize, može se objasniti ovako veliki budžetski deficit.

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da u državnom sektoru nije moguće ostvariti pozitivnu stopu štednje kao izvor formiranja kapitala. U ovom trenutku s obzirom na negativan trend u javnim finansijama, treba se fokusirati na zaustavljanje rasta budžetskog deficita, odnosno smanjenju javne potrošnje, pri čemu treba aktivno raditi na iznalaženju mogućnosti za povećanje budžetskih prihoda.

Štednja u okviru javnih preduzeća predstavlja glavni problem zemalja u tranziciji, jer se radi o kompanijama koje ne samo da ne mogu da ostvare pozitivnu stopu štednje već posluju sa velikim gubicima. Njihovo poslovanje karakteriše monopolski položaj na tržištu što dovodi do odsustva odgovornosti i nebrige za sopstvene rezultate poslovanja. U današnjim uslovima privređivanja, državna – javna preduzeća javljaju se u tri oblika: javna preduzeća pod upravom države (elektroprivreda, PTT, železnice, aerodromi i sl); javne korporacije u kojima se predstavnici države javljaju na rukovodećim radnim mestima; mešovita preduzeća gde se država javlja kao većinski vlasnik akcija u odnosu na pravna i fizička lica kao manjinski vlasnici akcija, čime se stvara mogućnost njene direktne kontrole nad radom i poslovanjem ovih preduzeća.

U većini zemalja u tranziciji ove kompanije nisu prestrukturirane tako da i dalje predstavljaju ogromne sisteme kod kojih je štednja na niskom nivou. Srpske državne kompanije su veliki gubitaši i predstavljaju veliki problem državi u pokrivanju njihovih gubitaka. Ove kompanije su ušle u proces prestrukturiranja tako da neke od njih prvi put u istoriji svog postojanja više ne predstavljaju javna preduzeća, već u svojim imenima nose nazive akcionarska društva. Takođe, one su doživele i organizacione transformacije u smislu gašenja ili spajanja određenih sektora kao organizacione celine, a sve u cilju efikasnosti i racionalizacije svojih poslovanja, dok višak zaposlenih rešavaju dobrovoljnim odlascima praćeni stimulativnim otpremninama.

Međutim, i pored značajnih napora ova preduzeća i dalje posluju sa velikim gubicima što ćemo prezentovati u tabeli br. 4 (APR, 2013) kroz finansijske rezultate poslovanja dve državne kompanije, (Elektroprivreda Srbije i Železnice Srbije):

Tabela 4. Finansijski rezultati poslovanja (u hiljadama RSD)

Naziv preduzeća	2009		2010		2011		Akumulirani gubitak 31.12.2011.
	dobitak	gubitak	dobitak	gubitak	dobitak	gubitak	
Elektroprivreda Srbije a.d.		13.879	1.786.618			4.858.022	51.927.924
Železnice Srbije a.d.	6.210.566			17.030.074	12.680.105		133.958.998

Podaci iz tabele pokazuju da ove kompanije ostvaruju velike gubitke u svom poslovanju. Naime, ove kompanije u svome poslovanju imale su i pozitivne rezultate poslovanja. Železnice Srbije u 2011. ostvaruju dobitak od 12,6 milijardi dinara, dok Elektroprivreda Srbije ostvaruje dobitak od 1,78 milijade dinara u 2010. god. Međutim, to ne menja sliku poslovanja, jer su ove kompanije, pre svega, ostvarile ogromne gubitke, tako je akumulirani gubitak Elektroprivrede Srbije u 2011. god. iznosio 51,9 milijarde dinara, dok su Železnice Srbije imale gubitak u iznosu 133,9 milijarde dinara. Negativne rezultate poslovanja ove kompanije nisu u stanju da pokriju iz sopstvenih izvora, a kako država upravlja radom i poslovanjem ovih kompanija, ona samim tim iz svog budžeta izdvaja značajna sredstva u pokrivanju ovih gubitaka. Tako umesto da ovako veliki sistemi budu nosioci akumulacije kapitala u zemlji zbog svog povlašćenog i monopoliističkog položaja na tržištu, Srbija je primorana da iz svojih budžetskih sredstava pokriva njihove gubitke što utiče na visinu budžetskog deficita.

U okviru državnog sektora postoji dosta prostora za povećanje nivoa nacionalne štednje u cilju akumulacije kapitala koji bi se uložio u one grane i delatnosti koje bi pokrenule privredni i društveni oporavak zemlje.

3. Zaključak

Zemlje u tranziciji prolaze težak period očuvanja i razvoja svojih ekonomija. Srbija i ostale zemlje u regionu relativno kasno su počele proces transformacije svojih privreda čime su u startu izgubile mogućnost da postojeći realni kapital adekvatnije iskoriste u procesu obnove i razvoja svojih privreda. Razloge i krivce ovakvog stanja možemo tražiti u mnogim faktorima, ali osnovni uzrok leži u političkim i ekonomskim previranjima kao i višegodišnjim ratovima koji su zaustavili procese obnove i modernizacije ovih ekonomija i društva u celini.

Akumulirani kapital iz perioda socijalističke privrede godinama je bio umrtvljen i uništavan, tako da nije mogao da se iskoristi u procesu obnove i razvoja ovih privreda, čime se javio nedostatak kapitala na tržištu. Privrede u razvoju zahtevaju ogromne količine kapitala koji je u uslovima svetske ekonomske krize teško obezbediti. Osiromašeno stanovništvo, razorena i uništena privreda i ogromni državni aparat koji generiše deficit u budžetu, nisu mogli da obezbede sredstva iz domaćih izvora. Zbog toga su gotovo sve zemlje u regionu nedostatak sopstvenog kapitala rešavale zajmovima iz inostranstva, čime su svoje ekonomije učinile preza-duženim i zavisnim od inostranih kredita. Osnovna strategija razvoja treba da se bazira na domaćim izvorima kapitala izraženo kroz nacionalnu štednju kao nosioca privrednog razvoja zemlje.

Na kraju se postavlja pitanje kako iz ovakvih oskudnih izvora akumulacije – štednje, obezbediti privredni razvoj zemalja u tranziciji. Privredni razvoj se ne može zasnivati na inostranom zaduživanju, jer su zemlje u razvoju preza-dužene, tako da se osnovna strategija mora zasnivati na povećanju nacionalne štednje. Privatna štednja bi se zasnivala na jačanju i stimulaciji privatnog preduzetništva kao i ulaganju u određene privredne grane koje su konkurentne na međunarodnom tržištu. Javna štednja bi obuhvatala potpunu reorganizaciju javnog sektora, uz značajno smanjenje državnog aparata, dok javna preduzeća treba da ostanu pod kontrolom države, ali uz potpunu promenu organizacione strukture i obaveznu depolitizaciju organa upravljanja i rukovođenja ovim preduzećima.

Svetska ekonomska kriza je pokazala potrebu prisustva države u ekonomskoj sferi društva, jer njena regulativna uloga u priličnoj meri može smanjiti negativni uticaj tržišnih faktora. Samo moderno organizovana i jaka država može da bude osnovni nosilac privrednog i ekonomskog oporavka i razvoja društva.

LITERATURA

- Bajec, J., Joksimović, Lj. (2010). *Savremeni privredni sistemi*. Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Fischer, D. S. (2008). *Mackroekonomics*. McGraw Hill in.
- Jovanović, M. (1996). *Finansije u teoriji i praksi*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Mankiw, G., Taylor, M. P. (2008). *Ekonomija*. Beograd.
- Prokopović, B. B. (2005). *Upravljanje finansijama preduzeća*. Novi Sad: Fakultet za menadžment.
- <http://www.Narodna Banka Srbije>, Struktura štednje stanovništva kod banaka , februar 2013, Tabela 10a, poslednji put pristupano 14. 03. 2013.
- <http://www.Miroslav Zdravković>, Magazin – „Biznis&finansije“, mart 2013, „Konsolidovana javna potrošnje države, poslednji put pristupano 24. 03. 2013.
- <http://www.Agencija za privredne registre>, Finansijski izveštaji – Izveštaji revizora o objavljenoj reviziji, poslednji put pristupano 04. 04. 2013.

Goran Jovanović

CAPITAL ACCUMULATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Summary

Capital formation is the basis of economic development, because without the necessary investment of resources it is impossible to imagine the socio economic development of the country. The problem of the countries in transition is the lack of domestic resources for capital formation since most developing countries can be characterized by illiquidity of their own economies and high debt.

The financing of economic development can be provided from internal and external sources of capital, while domestic sources should be the dominant form of financing the economy. Level of indebtedness of the domestic economy is so high that any additional borrowing is a danger to the national economy.

The aim of the paper is to analyze the national savings as the best and the most efficient form of capital accumulation in the domestic market. The structure of savings and the problems in forming and finding the funds from internal sources will be explained through the examples and data relevant to the structure and volume of public and private domestic savings as the main factors of national savings.

Key words: capital, capital accumulation, national savings, sources of national savings, economic development.

TRŽIŠNE KOMUNIKACIJE U FUNKCIJI RAZVOJA PREDUZEĆA

SAŽETAK: Predmet istraživanja su menadžerske inovacije i potencijalni konflikti u preduzeću. Potencijalni konflikti u preduzeću najčešće nastaju prilikom iznošenja inovativnih predloga i menadžerskih ideja o bržem i produktivnijem razvoju malih i srednjih preduzeća, kompanija i akcionarskih društava.

Naravno za novonastale zemlje i radnike koji se nisu prilagodili novom načinu rada i poslovanja, ovakav vid rada zadaje mnoge poteškoće sa kojima se svi zaposleni moraju boriti za nova tržišta pod potpuno novim pravilima u odnosu na sociokomunističko uređenje, jer moraju shvatiti da je menadžer ili tim menadžera taj koji diktira pravila, pa otud i dolaze razni konflikti. Izvršiocu poslova u proizvodnji treba da shvate da određene međunarodne institucije vladaju kapitalom i utječu na razvoj novih produkcionih saradnji, a menadžeri za produktivnost snose odgovornost.

Menadžerske inovacije su potrebne, jer one prate razvojno-privredne trendove i radnici nikako ne bi se ovog oblika inovacija trebali plašiti ukoliko savjesno rade svoj posao.

KLJUČNE RIJEČI: kompanije, društva, konflikti, kapaciteti.

1. Menadžerske inovacije kao potencijalni izvor konflikata u preduzeću

Potencijalni konflikti¹ u preduzeću najčešće nastaju prilikom iznošenja inovativnih predloga i menadžerskih ideja o bržem i produktivnijem razvoju malih i srednjih preduzeća, kompanija i akcionarskih društava.

Svaki novi procesi koji remete redovne tokove razmišljanja u poslovanju utiču na odnose između zaposlenih u preduzeću. Mnogi se plaše dobijanja otkaza, jer svaka inovacija u principu racionalizuje radna mjesta, pa tako svaki zaposleni ima neki svoj interes koji se ne uklapa u interese preduzeća.

Inovativne aktivnosti su značajni faktori koji utiču na ekonomski rast, konkurentnost i tehnološki nivo preduzeća, međutim, inovacioni poduhvati zbog svoje složenosti i uticaja na socijalne, psihološke i druge faktore mogu izazvati i negativne efekte u preduzeću ili kompaniji.

U nekim sredinama gdje je osnovni moto „ništa ne mjenjati“, neka je po starom, tada inovacije nailaze na brojne barijere, otpore pa čak i sabotaze koje izazivaju konfliktne situacije u preduzeću. Zbog toga ovaj faktor posebno ističemo, jer je neophodno da se utvrdi tačan uzrok problema. Konflikti u preduzeću mogu biti izazvani različitim inovacionim aktivnostima, od konflikata u vezi sa zaposlenošću, pa do konflikata u vezi sa organizacionim promjenama, pa tako zaključujemo da svi konflikti moraju biti pod maksimalnom kontrolom, a njihova razrješenja zahtjevaju dosta znanja i poznavanje sistema rada u preduzeću.

*covicesad@gmail.com

¹ Konflikti su pojava u međuljudskim odnosima, koja može biti rezultat: nesporazuma, različitih duhovnih ili kulturnih vrijednosti, suprotstavljanje interesa, različitih viđenja sopstvenih i tuđih interesa, nezadovoljenih potreba ili npr. nesposobnosti u izražavanju sopstvenih osjećaja i mišljenja (Vukosavljević, 2000).

1.1. Konflikti u vezi sa zaposlenošću u preduzeću

Konfliktna situacija nastaje u slučaju kada zaposleni radnici odbijaju prijedlog menadžmenta preduzeća za obavljanje dodatne obuke o stručnom osposobljavanju iz sljedećih razloga:

- tehnologije koju moraju savladati koje su im potpuno nepoznate,
- smatraju obuku nepotrebnom,
- smatraju se starim i nemoćnim, i
- uputu na obuku smatraju ugrožavanjem njihovih radničkih prava.

Uočava se raslojavanje zaposlenih u nekoliko grupa:

Prva grupa su uglavnom mlađe osobe koje su spremne da uči i prihvataju inovativne promjene, jer je ova grupa i stvaralac inovacione klime u preduzeću, a od njene brojnosti i veličine zavisi brzina prilagođavanja preduzeća na nove uslove rada.

Druga grupa zaposlenih je ona na kraju radnoga vijeka, koja najčešće odbija bilo kakve promjene u preduzeću, i od njene brojnosti zavisi brzina prilagođavanja na nove uslove rada. Što ih je manje, prilagođavanje bi išlo brže i obrnuto.

Treća grupa radnika je srednjih godina iznad 20 i 25 godina radnog staža čiji članovi se priklanjaju kako im odgovara: jednom onima iz prve grupe, a drugi put onima iz druge grupe radnika. Ova grupa radnika može da opredjeli unutarnji odnos u preduzeću prema sopstvenom tehnološkom razvoju što je uglavnom slučaj u većini preduzeća sa velikim brojem zaposlenih radnika.

1.2. Konflikti u organizacionim promjenama

Konflikti nastaju zbog kulturnog ambijenta koji karakteriše otpor prema novim unapređenjima i njihovim nespремnostima na promjene u preduzeću. Ovdje mogu biti konfliktne dvije karakteristične situacije koje mogu da izazovu inovacione aktivnosti u preduzeću kada je u pitanju organizaciona struktura preduzeća, a koje su vrlo vjerovatne za naša preduzeća u tranziciji:

1. prvo, zadržavanje postojeće strukture, iako uvođenje inovacije zahtjeva stvaranje novih fleksibilnijih i efikasnijih organizacionih jedinica. Rezultat ovakve situacije je usporavanje realizacije inovacionih aktivnosti, smanjenje efikasnosti i u krajnjem slučaju obilježavanje inovacija kao neodgovarajuće za strategiju preduzeća;

2. drugo, ishitreno izdvajanje organizacionih jedinica koje napuštaju matičnu organizaciju u želji da same iskoriste inovativni efekat. Rezultat takve organizacione promjene može biti vrlo brzi poslovni neuspjeh manjih preduzeća, jer su ona obično bez marketinškog i drugog poslovnog znanja koje im je neophodno. Da bi se prevazišli ovi ili ovakvi konflikti preduzeće treba da ima izuzetno sposobne kadrove i savremeni menadžment koji može nositi ovakve probleme i preduzeće držati pod razvojnou kontrolou sa ekspanzijou pozitivnog poslovanja.

2. Savremeni menadžeri

2.1. Važnost upravljanja

U modernim organizacijama menadžeri utiču na sve faze razvoja privrednih subjekata, preduzeća, kompanija, državnih, mješovitih, privatnih privrednih organizacija. Zbog složenosti i odgovornosti u preduzeću i njegovo uspješno poslovanje, menadžeri imaju i svoje podijeljene obaveze i odgovornosti, obrazuju se i dijele po užim specijalnostima i sposobnostima i to na: menadžere proizvodnje, menadžere prodaje, menadžere ljudskih resursa, menadžerie nabave, menadžere marketinga i menadžere finansija.

2.2. Zadaci upravljanja

Budući menadžeri moraju znati razlikovati i razumjeti važnost menadžmenta za njih i za društvenu zajednicu, privilegije i obaveze koje ta dužnost nosi, kao i rizike. Menadžerski poslovi uglavnom donose: viši status u društvu, zanimljiviji posao, veću plaću, lično napredovanje, osjećaj sopstvenog uspjeha kai i realizaciju utvrđenih ciljeva.

Tabela 1. Lista kompanija i najbolje plaćenih menadžera u SAD-u za 2010. godinu

LISTA KOMPANIJA I NAJBOLJE PLAĆENIH MENADŽERA U SAD ZA 2010. GODINU			
R.B	Menadžer	Kompanija	Naknada u 000 \$
1.	Jeffrey C. Barabakow	Tenet Helthcare	116.683
2.	Dwight C. Scar	NVR	94.303
3.	Michael S. Dell	Dell Computer	82.306
4.	Irwin M. Jacobs	Qualcomm	63.551
5.	Barry Diller	USA Interactive	53.068
6.	Dan M. Palmer	Concord EFS	43.362
7.	Charles T. Fote	Firest Data	39.223
8.	Orin C. Smith	Starbucks	38.773

Izvor, iz izvještaja New York Times agencije, 2010. godine.

2.3. Uloga menadžmenta

Uloga menadžmenta je višestruka: vođenje organizacije prema postizanju ciljeva, kombinovanje i upotreba resursa radi ostvarenja svrhe organizacije, osmišljavanje aktivnosti, povećanje proizvodnosti svih zaposlenih, destimulisanje aktivnosti koje ometaju postizanje ciljeva.

Kovač (2012) upućuje na „decentralizaciju organizacione strukture“, kao nezaobilazni element poslovne politike velikih preduzeća, jer se upravljačkim funkcijama može „izbeći ograničena racionalnost pri donošenju poslovnih odluka u samom vrhu upravljačke hijerarhije preduzeća“ (Kovač, 2012: 53). Prednosti decentralizacije su sledeće (Kovač prema Gowthorpe, 2012: 53):

- Menadžeri decentralizovanih delova kompanije će verovatno imati visok nivo autonomije u odlučivanju. To će verovatno dovesti do fleksibilnijeg i bržeg reagovanja na probleme.
- Menadžeri u decentralizovanim kompanijama mogu biti visoko motivisani ako se na njih prenese dovoljan nivo odgovornosti u vođenju njihovih divizija.

- Poređenja koja menadžeri viših nivoa obavljaju između divizija u decentralizovanim kompanijama mogu pomoći da se stvori zdrav nivo konkurencije između menadžera divizija.

2.4. Definicija menadžmenta

Menadžment se definiše kao:

- proces koji menadžeri slijede da bi ostvarili ciljeve organizacije;
- skup znanja – kumulativni skup informacija koje omogućavaju uvid u upravljanje;
- pojedinci koji vode ili upravljaju organizacijama;
- karijera posvećena vođenju i upravljanju organizacijom.

Menadžment i upravljanje je proces postizanja organizacijskih ciljeva radeći s ljudima i sa ostalim resursima organizacije. Na osnovu ove i definicija koje nude savremeni teoretičari upravljanja, možemo zaključiti da postoji saglasnost da menadžment ima tri glavna obilježja: menadžment je proces ili serija kontinuiranih i povezanih aktivnosti u privrednom razvoju preduzeća; menadžment uključuje i stavlja težište na postizanje ciljeva organizacije rada i proces upravljanja radi veće efikasnosti postojanja u privrednom razvoju preduzeća ili kompanije.

2.5. Osnovne funkcije upravljanja

Osnovne funkcije upravljanja su: planiranje zadataka koji se trebaju izvršiti, način na koji se zadaci moraju izvršiti i vrijeme kada ih treba obaviti, kako bi se postigli ciljevi organizacije u bliskoj i daljnjoj budućnosti; vođenje aktivnosti članova organizacije u odgovarajućem smjeru – svaki smjer koji doprinosi ostvarivanju ciljeva javnog društvenog preduzeća ili organizacije – konačna svrha vođenja je postizanje proizvodnosti i uspješnosti; kontrola je stalni proces prikupljanja informacija, upoređivanja podataka i pronalaženje novih načina poboljšanja proizvodnje uvođenjem promjena u organizaciji.

Glavni zadaci i ciljevi upravljanja su: prikupljanje informacija kojima se mjeri radni učinak; poređenje sadašnjih rezultata sa planiranim; odluka o potrebi promjene organizacije radi ostvarenja utvrđenih ciljeva.

Upravljanje i resursi organizacije čine: ljudski potencijal, odnosno ljudi koji rade za organizaciju ili u njoj; novčani resursi, količine novca koje menadžeri koriste; sirovine i repro-materijal, materijalna dobra koja se koriste direktno u proizvodnom procesu, kapital kad i sva ostala imovina preduzeća.

Univerzalna načela upravljanja upotrebljiva su u svim tipovima preduzeća i svim nivoima njihovog organizovanja. Poslovi savremenog menadžera su različiti, jer svaki organizacioni oblik preduzeća zahtjeva posebna znanja, vještine i sposobnosti u skladu sa tehnologijama preduzeća. Sličnost poslova ipak postoji kao i osnovne menadžerske sposobnosti.

Karijera je niz, poslom uslovljenih položaja neke osobe tokom života i rada. Karijera je po svojoj prirodi kumulativna, stičući uspješna iskustva na jednom radnom mjestu, ljudi razvijaju sposobnosti i stavove koji ih kvalifikuju za naprednije položaje. Menadžerski položaji i uloga na jednom nivou obično predstavljaju samo stepenicu ka sljedećem položaju, višem nivou organizovanja i upravljanja, ali zbog neuspjeha moguća je i obrnuta situacija.

Faze u karijeri, životu i rezultati:

1. Faza istraživanja, prva faza u razvoju karijere, javlja se na početku karijere, obilježena je preispitivanjem samoga sebe i istraživanjem različitih vrsta raspoloživih poslova. Vezuje se za životnu dob 15-25 godina, jer još traje faza školovanja, honorarna zaposlenja i manje složeni poslovi;

2. Faza etabliranja, ljudi u životnoj dobi od 25-45 godina, podižu proizvodnju ili postižu bolje rezultate; u traženju novog posla ljudi se oslanjaju na naučeno i obično traže stalni posao; mijenjaju radna mjesta u firmi, odlaze u druge firme ili drugu privrednu oblast;

3. Faza održavanja, ljudi životne dobi od 45-65 godina, obično postižu bolje rezultate, napredovanje, jednake rezultate – održavanje ili lošije rezultate – nazadovanje; i

4. Faza opadanja, ljudi stariji od 65 godina čija proizvodnost opada; povlačenje u penziju, gubljenje interesa za karijeru i opadanje radnih vještina.

Pažljivo osmišljena i primjena odgovarajućih taktika mogu značajno poboljšati uspješnost menadžera i njegove karijere, pa zbog toga postoji i redosljed osnovnih radnji u promociji karijere i to: analiza sopstvenih jakih i slabih strana, i što mi to tačno hoćemo od karijere; analiza mogućnosti izvan preduzeća ili kompanije; planiranje karijere i njegov slijed u planiranju radnih mjesta u toku profesionalnog života; rad na razvoju zaposlenih u preduzeću ili kompaniji, i proaktivno ponašanje posmatrajući sebe kao faktor za preduzeće za čiji smo razvoj odgovorni.

Žene menadžeri su kod nas oduvijek bili van odgovornih preduzetničkih funkcija iz sljedećih razloga: nedostatak poznanstva potrebnog za razvoj karijere; tradicionalno se od žena očekuje da brinu o porodici, kućanstvu; teško izlaze na kraj s pritiscima i konkurencijom na poslu; veća je vjerovatnoća da postanu žrtve mobinga i seksualnog napastvovanja na poslu. U savremenom menadžmentu ženama se daje veća prednost.

I dalje je zastupljeno tradicionalno mišljenje da žene treba da podržavaju supruga u razvoju karijere. Problem je nastao kada je veći broj žena počeo obavljati menadžerske poslove. Parovi u kojima oba partnera grade karijeru često ne mogu da uspeju u zajedničkom životu, međutim, savremeni pristup ukazuje na jednak značaj posla i podijeljenu odgovornost među supružnicima, i naravno, određenu fleksibilnost organizacije.

Ključno pitanje je čija karijera je prioritet. Par može zauzeti određeni stav prema karijerama oba supružnika, a prilikom donošenja odluka u obzir se uzima pravo na izgradnju karijere oba supružnika. Suprug i supruga su fleksibilni u obavljanju poslova kako kod kuće tako i u preduzeću ili kompaniji, pronalaze mehanizme za savladavanje poteškoća kao što su briga o djeci, unaprijed podjeljuju aktivnosti kod kuće. Oba partnera misle da moraju nešto poduzeti da bi svjesno podržali napredovanje jedno drugoga, ali je veoma važno da preduzeće ili kompanija u kojoj rade razumiju da o ovakvim pitanjima moraju voditi računa i imati apsolutno razumjevanje.

Vještina upravljanja je sposobnost izvršenja procesa postizanja ciljeva organizacije s ljudima i ostalim resursima i povećanje produktivnosti, a kroz to i povećavanje bruto dohotka i stvaranje boljih uslova za poslovanje preduzeća ili kompanije. Učenje i usavršavanje vještine upravljanja i usredsređenost na njen razvoj od ključne je važnosti, jer posjedovanje takve vještine je preduslov za ostvarenje uspjeha menadžera. Tehničke vještine uključuju sposobnost primjene specijalističkih znanja i iskustava na tehnike i postupke vezane za posao, mašinstvo, kompjutersko programiranje, računovodstvo, informacione tehnologije. Primjenom ljudskih vještina

ostvaruje se saradnja ljudi u okviru vođenih timova, to je rad sa ljudima, primjena stavova i komunikacije koja doprinosi ostvarenju pojedinačnih i grupnih interesa. Konceptualne vještine predstavljaju sposobnost vođenja organizacije kao cjeline, jer se različite funkcije međusobno nadopunjuju; povezanost organizacije sa okruženjem, uticaj promjena u jednom dijelu na drugi.

Tabela 2. Nivoi menadžmenta i potrebne vještine

NIVOI MENADŽMENTA I POTREBNE VJEŠTINE		
r/b	NIVOI MENADŽMENTA	POTREBNE VJEŠTINE
1.	Visoki menadžment	Tehničke vještine
2.	Srednji menadžment	Ljudske vještine
3.	Operativni menadžment	Konceptualne vještine

Izvor, iz izvještaja New York Times agencije, 2010. godine.

Tabela 3. Dva osnovna pojma uspješne marketinške komunikacije

USPJEŠNE MARKETINŠKE KOMUNIKACIJE	
NEOPHODNO	IDEJA
Jasno razumjevanje ciljnog tržišta, ko su oni,? Šta kupuju,? Kakve izvore komunikacija koriste?	Umješnost u naprednu komunikaciju, i samo razumjevanjem tržišta možemo saznati kako da komuniciramo sa njima efektivnije i efikasnije nego konkurencija.
Pozicioni iskaz koji pokazuje kako želite da budete u odnosu na konkurenciju: ➤ dali znate Vaše sličnosti ? ➤ dali znate Vaše sposobnosti?	Razumjevanje kako Vas razlikuju od konkurencije koja održava Vašu pažnju na stvaranju poruke i stvara bazu Vaše jedinstvene vrijednosti na tržištu.

Izvor, iz izvještaja New York Times agencije, 2010. godine.

Menadžeri bi trebali biti posebno vješti u: jasnoj podjeli uloga, davanju zadataka i preciziranju ko je za šta odgovoran, objašnjenju ciljeva zadataka i očekivanih rezultata, praćenju operativnih aktivnosti, provjeri napretka i kvaliteta obavljenog posla, procjeni pojedinaca i organizacionih jedinica, kratkoročnom planiranju, određivanju načina za organizovanje i koordiniranju svih aktivnosti organizacionih jedinica.

Zaključak

U savremenim uslovima života i rada, u uslovima izuzetno brzih tržišnih promena koje utiču na način i organizaciju poslovanja preduzeća, neophodno je uspostaviti takvu organizacionu strukturu koja će osigurati potrebnu fleksibilnost i osnovu za dalji rast i razvoj preduzeća. Opstanak i razvoj svih preduzeća i kompanija vezuje se za njihovu sposobnost prilagođavanja savremenim svetskim trendovima. Pogrešna poslovna politika ima za posledicu velike gubitke. Da bi se greške svele na najmanju moguću mjeru, neophodno je obezbediti kvalitetan menadžment preduzeća, koji predstavlja temelj poslovnog upravljanja.

LITERATURA

- Galogaža, M. (2004). *Marketing i propaganda preduzeća*. Novi Sad: MM College.
- Galogaža, M. (2006). *Razvoj teorije poduzetništva*. Novi Sad: Škola evropskog znanja.
- Grujić, A. (2007). *Poslovno pravo*. Novi Sad: Cekom books d.o.o.
- Đorđević, S. *Analiza javnih politika*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Komljenović, B., Živanović, M., Srdić, M., Ristić, Ž. (2009). *Pravo Evropske unije*. Beograd.
- Kovač, A. (2012). Organizaciono strukturiranje i strateške poslovne jedinice u funkciji efikasnog upravljanja. *Škola biznisa*, (3), 51-57.
- Ljubojević, G. (2000). *Pravo privrednih društava*. Novi Sad: Fakultet za uslužni biznis.
- Nedeljković, D., Neškov, D. (2006). *Poslovno pravo*. Beograd: Fakultet za menadžment, Cekom Books d.o.o.
- Todorović, J. B., Đuričin, D. N., Janošević, S. V. (2003). *Strategijski menadžment*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Vukosavljević, N. (2000). *Nasilje? Priručnik za treninge iz nenasilne razrade konflikata za rad sa odraslima*. Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju.

Esad Čović, M. Sc.

MARKETING COMMUNICATIONS IN DEVELOPMENT OF COMPANIES

Summary

The research is about management innovations and potential conflicts in the company. Potential conflicts in the company often appear upon presenting innovative changes and the occurrence of managerial ideas of faster and more productive development of small and medium enterprises.

For the new-born countries and its workers, who have not yet adapted to a new way of working and the management style, this kind of business means a lot of difficulties for them. In the economic development and marketing, they have to fight for new markets, i.e. their own markets under completely new rules disregarding the communist social organization because they must understand that the manager or the team of managers dictate the rules hence the various conflicts come up. Job executors in production need to understand that certain international institutions govern the capital and they influence the development of new production cooperation, and responsibility is on managers for productivity.

We need management innovations because they follow development economic trends, and workers should not be afraid of this form of innovations at all if they do their jobs conscientiously.

Key words: companies, society, conflicts, capacity.

Ненад Вуковић, дипл. инг.*

Адвокатска канцеларија „Вера Чабаркапа“, Београд,
Република Србија

Мр Братислав Кисин

ЈП „Србијашуме“, Београд, Република Србија

UDK 630 (494.11)
Прегледни чланак
Примљен: 17. III 2013.

СЕКТОР ШУМАРСТВА У СЛУЖБИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА У СРБИЈИ

САЖЕТАК: Шумарство у Србији је важна привредна грана. Развој ове привредне гране кроз историју, или боље рећи кроз 19. и 20. век био је различит, с обзиром на друштвене околности које су се директно рефлектовале на више и мање коришћење овог привредног ресурса. Тако је почетком 19. века, према неким путописним изворима шумовитост тадашње Србије била око 75-80 %, да би 50-тих година 20 века забележила најмању вредност од свега 21,4 %. Шума је неоспорно плаћала и подносила терете кризе, поготово у ратним и поратним годинама када је обнова земље била у питању. Кроз читав 19. век имамо нагли пораст становништва и истовремено потребу за пољопривредним површинама, па се шуме немилице користе и уништавају паљењем. Тако је током 19. века у Србији нестало око 1 мил. ха шума. Истовремено се шумске површине заузимају и кроз дуги низ деценија им се постепено то признаје у власништво. Тај процес траје, већим или мањим интензитетом, скоро до средине 20. века, када је на делу делимично обрнути процес и шума се национализује преко дозвољеног максимума.

Сви ови процеси су проузроковали да је данас у Србији, према подацима Националне инвентуре шума (2009), шумовитост 29,1 %. Од тога на око 53 % површине, шуме се налазе у државном власништву, а на 47 % шуме су у приватном власништву.

У склопу реструктурирања укупне привреде у Србији, а тиме и шумарства, у последње две деценије јављају се два основна проблема. Први проблем је код шума у државном власништву где се услед нестанка производних радника у државним предузећима (ЈП, НП), пословима у шумарству се услужно баве приватна предузећа са недовољним радним искуством, капацитетима и стручном кадровском структуром. Други проблем су шуме у приватном власништву где не постоји организован приступ коришћењу, већ је то последица (не)заинтересованости власника за свој посед. Приватним шумама је газдовао власник како је морао или желео. Овоме свакако треба додати и додатну сложеност ове проблематике, ако се зна да је просечна величина катастарске парцеле у приватном власништву испод 0,3 ха, велика миграција становништва на релацији село-град, често нерешени имовинско-правни односи итд.

Држава би требало да препозна интерес да стимулативним мерама развије приватно предузетништво у шумарству у сврху економског развоја руралних подручја и заустављање депопулације ових простора.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: шумарство, шуме, газдовање, власништво, Србија.

Увод

У средњовековној Србији са феудалним уређењем, власништво над шумом је било подељено између владаоца и властеле. Долази период Отоманске окупације (1459-1804) и градови и рударски центри изумиру. Доста становништва одлази на север и запад преко река Саве и Дунава, које су дуго времена биле и граница Отоманског царства. Мања насељеност и затварање рудника проузрокује у следећа три века повећање шумовитости. Својину над шумом у том периоду могла је да има само држава.

* n.vukovic1963@gmail.com

Крајем 18. и почетком 19. века, Србија је била изразито шумовита земља. Шумовитост се процењује на основу путописних репортажа тога доба на око 75-80 % (Алексић, Вучићевић, 2006). Почетком 19. века долази до српских устанака (Први српски устанак 1804. године и Други српски устанак 1815. год.) када долази постепено до обнављања српске државности, прво као аутономије у оквиру Отоманске империје, а касније од Берлинског конгреса (1878) и самосталне, међународно признате државе Србије. У том периоду долази до наглог повећања становништва и потребе за пољопривредним земљиштем. Шуме се интензивно користе и крче (најчешће паљењем), тако да се процењује, да је током 19. века у Србији уништено око 1 мил. ха шума.

У исто време са крчењем долази и до заузимања једног дела шумских површина и кроз дуги низ година (деценија) то право коришћења им се постепено признаје за право власништва. Тако на крају ових процеса (средином 20. века), који су трајали током једног и по века (од почетка 19. до средине 20. века), мањим или већим интензитетом, имамо најмању шумовитост од свега 21,4 % (Алексић, Вучићевић, 2006). Такође у овом периоду шума је имала различиту приоритетну функцију, од одбрамбене (у устанцима) до интензивног коришћења у сврху обнове земље (после Првог, а нарочито Другог светског рата). Непосредно после Другог светског рата настаје процес национализације, где се шуме преко одређеног површинског максимума одузимају од физичких лица и подржављују.

На крају ових процеса имамо приближно подједнаку површину под шумом у државном и приватном власништву. Данас у Србији (Централна Србија + АП Војводина), према подацима Националне инвентуре шума (2009), шумовитост износи 29,1 % површине. Од тога на око 53 % површине налазе се шуме у државном власништву, док се на око 47 % површине налазе шуме у приватном власништву.

Шумарство као привредна грана у Србији још до краја није нашла своју праву меру када су реструктурирање и транзиција у питању. Јавна предузећа која врше газдовање у државним шумама, скоро су остала без производних радника у шумарству. Ти послови углавном се обављају преко услужних радњи и предузећа и послови се добијају преко тендера. Проблем је што тржиште у Србији овим делатностима још није довољно развијено и што се пословима у шумарству баве привредни субјекти са недовољним капацитетима и стручном кадровском структуром, као и са недовољно радног искуства. За услуге коришћења шума често су ангажована предузећа са 1-2 запослена, а конкуришу и победе на тендерима са значајним количинама. Тада наступа проблем са роковима, континуитетом производње итд.

Када је у питању газдовање приватним шумама ситуација је још компликованија. Приватним шумама власник је газдовао како је морао и желео. Сада јавна предузећа врше тзв. стручно-техничке послове (дознаке, издавања пратеће документације и сл.), а власник је одговоран за извођење радова у шуми. Не постоји организован приступ коришћењу већих комплекса шума у приватном власништву. Углавном то зависи од (не)заинтересованости власника. Једним делом коришћење се изводи од стране власника, а другим делом од стране купаца који на овај начин виде простор за зараду. У оба случаја, проблеми често настају са стручним и техничким капацитетима за радове у шумарству. Додатни проблеми су уситњеност катастарских парцела и поседа (просечна величина кат. парцеле под

шумом је испод 0,3 ха), несређени имовинско-правни односи, проблем „урбаног“ власника који није присутан на терену итд.

1. Циљ и метод рада

Основни циљ рада је да се допринесе упознавању развоја у шумарству у последња два века, прикаже и анализира кратак историјски преглед са посебним освртом на данашње стање повшина под шумом и ресурса изражених у дубећој запремини и запреминском прирасту према званичним доступним подацима. Такође, циљ је да се анализира законска регулатива и однос како према државним шумама тако и према шумама у приватном власништву. У знатној мери шумарство је оптерећено историјском судбином која не може лако и брзо да се превазиђе (производни циклус (оходња) у шумарству често траје и дуже од једног века). У складу са преласком на тржишно привређивање (које још није у потпуности завршено), посебно ће бити анализирано тржиште на пољу пружања услуга у шумарству (на коришћењу и гајењу шума) које је изузетно важно за привредни развој, поготово руралних предела Републике Србије.

У раду су коришћени, анализирани и синтетизовани подаци из шумарске стручне литературе, статистички подаци, пописи шумског фонда, затим, правни акти различитог саржаја и сл.

2. Шумски фонд у Републици Србији

У Србији је први пут извршена свеобухватна национална инвентура шума (теренски радови извршени у периоду 2004-2006. године, а публикавање монографије 2009. године), где су се добили подаци о укупном шумском фонду. Овом инвентуром, због познатих разлога није обухваћена територија АП Косова и Метохије. Према овим подацима стање шумског фонда, према врсти власништва, приказано је у табели 1.

Табела 1. Стање шума по власништву

ВЛАСНИШТВО	Површина		Запремина			Запремински прираст			
	ха	%	м ³	%	м ³ /ха	м ³	%	м ³ /ха	Piv
1. Државно власништво	1.194.000	53,0	221.417.936	61,1	185,4	5.395.093	59,4	4,5	2,4
2. Приватно власништво	1.058.400	47,0	141.069.482	38,9	133,3	3.684.680	40,6	3,5	2,6
Укупно:	2.252.400	100,0	362.487.418	100,0	160,9	9.079.773	100,0	4,0	2,5

Извор: Национална инвентура шума 2009. год.

Из табеле се види да је учешће државног и приватног власништва по површини у односу 53 % : 47 %. Значајано учешће приватног власништва у површини под шумом је једним знатним делом резултат социо-друштвено-историјског контекста у коме је настала, односно обнављала се српска државност кроз 19. и 20. век.

Посматрајући учешће ових категорија код заступљености у запремини (где је однос 61 % : 39 %), може се закључити да су шуме у приватном власништву нешто нижег квалитета, односно слабије производне могућности. На овај закључак наводи нас и податак о просечној запремини. Наиме, просечна запремина у државним шумама је 185 м³/ха, док је просечна запремина у шумама са правом својине 133 м³/ха. Глобални закључак је да се шуме у приватном власништву налазе у непосредној близини села и историјски су биле под већим утицајем човека, док су у државном власништву већи планински шумски комплекси. Ова констатација се поткрепљује и чињеницом да је учешће изданаčkih шума у приватном власништву значајније и износи око 79 %, док је код државних шума учешће ове категорије око 51 %. Учешће запреминског прираста је у односу 59 % : 41 %, што је доста блиско учешћу запремине. Запремина и запремински прираст су у доста чврстој вези, па је и овакво учешће очекивајуће.

Државне шуме су додељен јавним предузећима на газдовање и она као корисници овог природног ресурса, газдују на законом прописан начин уз сталну контролу државних органа. Највећи корисник шума је ЈП „Србијашуме“, које газдује шумама на подручју централне Србије, затим ЈП „Војводинашуме“, за подручје АП Војводине и четири национална парка (НП „Тара“, НП „Ђердап“, НП „Копоник“ и НП „Фрушка гора“), који газдују шумама на својој територији (сваки НП је посебно јавно предузеће). Због специфичности локалне средине ЈП „Борјак“ газдује шумама на подручју општине Врњачка бања. Водопривредна предузећа газдују површинама око водених токова у којима се често налазе и шуме, а пољопривредна газдинства такође често поседују и мање површине под шумом. Код осталих корисника имамо шумске површине које се налазе у поседу других државних организација и институција, као што је Војска Србије, Универзитет у Београду – Шумарски факултет, локална самоуправа итд. Преглед шумског фонда према корисницима државних шума приказан је у табели 2.

Табела 2. Шумски фонд у државним шумама по корисницима

Јавна предузећа/ корисници	Површина		Запремина			Прос.год. принос (м ³)
	ха	%	м ³ (000)	%	м ³ /ха	
1. ЈП „Србијашуме“ – Београд	763.115	75,7	122.212	71,7	160,1	1.150.000
2. ЈП „Војводинашуме“ – Нови Сад	114.266	11,3	19.995	11,7	175,0	600.000
3. НП „Тара“ – Бајина Башта	11.754	1,2	3.374	2,0	287,1	35.000
4. НП „Фрушка гора“ – Ср. Каменица	22.518	2,2	5.507	3,2	244,6	55.000
5. НП „Ђердап“ – Д. Милановац	37.053	3,7	8.279	4,9	223,4	80.000
6. НП „Копоник“ – Копоник	7.094	0,7	2.410	1,4	339,7	24.000
7. ЈП „Борјак“ – Врњачка бања	7.916	0,8	1.600	0,9	202,1	16.000
8. Водопривреда и пољопривреда	25.000	2,5	4.000	2,3	160,0	20.000
9. Остали корисници	20.000	2,0	3.000	1,8	150,0	15.000
Укупно:	1.008.716	100,0	170.377	100,0	168,9	1.995.000

Извор: Интерна документација ЈП, 2012. год.

Разлика између података из националне инвентуре шума и података по корисницима, резултат је више фактора. Један од разлога је да су многе шуме у процесу реститу-

ције (враћања) црквама, верским заједницама. Приликом израде националне инвентуре шума све ове шуме биле су третиране као државне, али у међувремену на основу донетог закона, и касније на основу правоснажних решења, ове површине су изузимане из поседа појединих корисника. Као пример дајемо ЈП „Србијашуме“ које је у последњих неколико година по овом основу отуђило око 17.000 ха шума и шумског земљишта, а пошто је овај процес још увек у току, процењује се да ће до краја примене овог закона само ово предузеће остати без око 35.000 ха. Такође, не постоји јединствен регистар на државном нивоу свих водопривредних и пољопривредних, као и осталих корисника. Ови подаци дати су на нивоу стручне процене.

Када је у питању газдовање приватним шумама, јавна редузећа не газдују овим шумама, али врше стручно-техничке и саветодавне послове. То подразумева одобрење (дознаку) за сечу у приватном власништву, издавање документације (пропратнице) за транспорт дрвних сортимената и другу, пре свега, саветодавну помоћ.

Структура шумског фонда у приватном власништву са аспекта предузећа која пружају стручно-техничке послове, приказана је у табели 3.

Табела 3: Стање приватних шума по субјектима који врше стручно-техничке послове

Предузећа која врше стручно- техничке послове	Површина		Запремина			Год. принос	
	ха	%	м ³	%	м ³ /ха	м ³	%
ЈП „Србијашуме“ – Београд	1.035.041	96,9	115.702.792	95,6	111,8	700.000	95,9
ЈП „Војводинашуме“ – Н. Сад	4.869	0,5	317.233	0,3	65,2	2.000	0,3
ЈП Национални паркови	24.686	2,3	4.610.536	3,8	186,8	26.000	3,6
ЈП „Борјак“ – Врњачка бања	3.980	0,4	407.132	0,3	102,3	2.000	0,3
Укупно:	1.068.576	100,0	121.037.693	100,0	113,3	730.000	100,0

Извор: Интерна документација ЈП, 2012. год.

Када је у питању газдовање приватним шумама држава покушава да помири општи (државни) интерес са једне стране и право власништво са друге стране. Општи интерес су опште корисне функције шума, које пружају друштву у целини (заштитне, хидролошке, еколошке и др.), а интерес сваког приватног власника је газдовање својим поседом и материјална корист од тога. Приватни власници се различито постављају према својој шуми, од оних који желе брзу и једнократну (што већу) материјалну корист, преко оних који су емотивно везани за своје имање и посебно шуму, до власника који не знају где им је шума, а шуму су наследили (тзв. „урбани власник“).

Однос учешћа државних и приватних шума у земљама Европе креће се од 100,0 % : 0 % (Албанија, Белорусија, Бугарска, Молдавија и Украјина), 94,6 % : 5,4 % (Румунија), 91,3 % : 8,7 % (Естонија), 84,1 % : 15,9 % (Чешка), 83,3 % : 16,7 % (Пољска), до 7,3 % : 92,7 % (Португал), 14,1 % : 85,9 % (Норвешка), 16,7 % : 83,3 % (Шведска), 17,5 % : 82,5 % (Аустрија) итд., у корист приватних шума (FAO-TBFRA 2000).

Сличан однос државних и приватних шума као у Србији (53,0 % : 47,0 %) имају следеће земље: Немачка (53,6 % : 46,4 %), Словачка (55,8 % : 44,2 %), Луксембург (46,6 % : 53,6 %), Белгија (43,2 % : 56,8 %), Велика Британија (43,4 % : 56,6 %) итд. (FAO-TBFRA 2000).

Што се тиче укупне шумовитости појединих земаља у Европи, она се креће од 0,3 % (Исланд), 0,9 % (Малта), 8,6 % (Ирска), 9,8 % (Молдавија), 10,2 % (Велика Британија), 10,5 % (Данска) до 71,9 % (Финска), 66,8 % (Шведска), 54,5 % (Словенија) итд (FAO-TBFRA 2000).

Интересантан податак је површина под шумом по једном становнику и она се креће од 0,02 ха/ст. (Холандија), 0,04 ха/ст. (Велика Британија), 0,06 ха/ст. (Белгија), 0,07 ха/ст. (Молдавија), 0,08 ха/ст. (Данска) до 4,25 ха/ст. (Финска), 3,07 ха/ст. (Шведска), 1,97 ха/ст. (Норвешка), 1,41 ха/ст. (Естонија) итд (FAO-TBFRA 2000). Србија је по овом показатељу на средини лествице са 0,32 ха /ст.

3. Шумарство у служби руралног развоја

Шуме су дефинисан простор, односно просторно ограничен земљишни посед, обрастао шумским врстама дрвећа. Право коришћења шума, као и обавеза чувања у складу са Уставом и Законом, припада првенствено власницима земљишта.

Појединим одредбама Устава РС (Сл. гл. РС бр. 98/2006), у начелу, дефинисана су поједина права. Тако на пример, свако има право на животну средину и свако је дужан да чува и побољшава животну средину (чл. 74) или коришћење шумског земљишта је слободно, али Законом се могу ограничити облици коришћења и прописати услови коришћења и располагања, да би се отклонила опасност од наношења штете животној средини или интересима других лица (чл. 88). Законом о шумама (Сл. гл. РС бр. 30/10 и 93/12), шуме су дефинисане као добро од општег значаја које врше општекорисне функције шума. Због тога је коришћење шума делимично ограничено право у мање-више свим државама у свету, а тиме и у Србији. Свака држава је на свој начин, законом и процедуром, прецизирала начин коришћења овог природног ресурса. Решења се крећу од забране сече преко одређене површине, забране смањења површине под шумама, што подразумева обавезно пошумљавање површина на којима се претходно изврши сеча, до обавезног обележавања стабала за сечу од надлежне јавне шумарске службе, било да је она у државним органима (при министарству, регионалној или локалној управи или јавним (државним) предузећима са носиоцима ових овлашћења. Овај послењи модел, у сличним варијантама, заступљен је у свим државама насталим на простору ех Југославије.

С обзром на то да је природни ресурс шума, по свом географском распрострањењу више заступљен у руралним пределима, то је и становништво ових крајева једним делом окренуто шуми и коришћењу њених ресурса. Коришћење шума може се посматрати са два аспекта. Први је коришћење у државном власништву где је оно под контролом ЈП („Србијашуме“, ЈП „Војводинашуме“, ЈП НП „Ђердап“, ЈП НП „Тара“, ЈП НП „Фрушка гора“, ЈПНП „Копаоник“, ЈП „Борјак“ итд). Међутим, ова предузећа имају врло мало или уопште немају својих производних радника, па коришћење изводе услужна приватна предузећа, која послове добијају на јавном тендеру, на појединим шумским површинама

(обично су то одељења или одсеци појединих газдинских јединица). Други аспект је коришћење шума у приватном власништву где сваки власник користи своју шуму на свој начин који му највише одговара. Први начин коришћења је да власник својим личним средствима и механизацијом (углавном пољопривредном – тракторима) врши коришћење свог шумског поседа. Други начин је да више власника у близини удружи потенцијал (људски и материјално-технички) и заједнички врши коришћење шума свих учесника (партнерски). Трећи начин је углавном код старачких домаћинстава где се плати комшији, који има људских и техничких потенцијала, коришћење своје шуме и уз одређену надокнаду (у новцу или производима од шуме) изврши коришћење шумског поседа. У последње време је у порасту коришћење приватних парцела тзв. „урбаних“ власника који живе у већим градовима, па чак друге и треће генерације и власништво над шумом су добили у наследство, а и не знају где се она конкретно налази (знају само село) и хоће да се „реше“ те шуме. Они ступају у контакт са локалним становништвом које се бави коришћењем шума, и уз овлашћења користе ову шуму уз одређену надокнаду. Додатни проблем код шума у приватном власништву је уситњеност шумског поседа где је просечна величина катастарске парцеле под шумом у приватном власништву испод 0,3 ха, а просечна величина поседа испод 1 ха. То би значило да просечан власник има око три физички одвојене парцеле под шумом.

Проблем је што тржиште услуга у шумарству у Србији још није довољно развијено. Такође, велики је проблем што се овим физички тешким, често опасним, послом баве недовољно способни и обучени радници, па није редак случај и повреда, па чак и страдалих. Такође, предузећа која се баве услугама у шумарству за државни сектор, често немају капацитета како кадровског (професионални секачи, трактористи и др.) тако ни техничког (специјализована механизација за радове у шумарству), већ се то своди на приучене раднике који су због тешког материјалног стања принуђени да се баве различитим пословима, па и тешким пословима у шумарству.

Шума је ограничен природни ресурс и њено коришћење је директно везано за производњу и продукцију која се огледа у запремини и запреминском прирасту. Одрживо коришћење мора да кореспондира са овим елементима како трајност не би била угрожена. Коришћењем око 3 мил. м³ дрвне запремине је испод реалних могућности. Индустрија користи дрво и производе од дрвета у широком спектру, почев од индустрије намештаја (намештај, ламперија, паркет и сл.), грађевинске индустрије (даске, греде, конструкције, прозори, врата итд.) хемијске индустрије (папир, плоче и сл.), енергија (просторно дрво за огрев, производња палета и сл.), до мале привреде (столарски производи, резбарени предмети, бачве, бурад, плетарски производи, спортски реквизити итд.). Неповољну ситуацију у коришћењу шума осликава велико учешће просторног дрвета у укупној сечивој запремини, поготово у шумама у приватном власништву.

Држава би морала да препозна природни ресурс шуме и помогне стимулативним мерама и субвенцијама у локалним срединама, приликом куповине механизације, за оне привреднике који хоће организовано и професионално да се баве овим послом. То би свакако подигло капацитете ових предузећа на један виши квалитетнији и професионалнији ниво. Механизми ових подстицаја постоје у разним државама у Европи чак и код

оних држава где је шумовитост знатно већа и где је шумарство значајнија привредна грана и више учествује у бруто националном дохотку него у Србији.

Резултат би био ако не заустављање, оно смањене миграције становништва из руралних предела, уз бољи економски статус ових локалних подручја. Важан аспект овог улагања свакако би било смањење повреда запослених на пословима у коришћењу шума.

Закључак

Србија је средње шумовита земља са 29,1 % површине под шумом. Учешће државних шума је 53 % у односу на 47 % учешћа приватног власништва над шумом.

Приватно власништво над шумама у Србији највећим делом настаје током 19. века са обнављањем српске државности и могућношћу узурпације делова ових површина од стране знатног дела становништва. Како држава то није могла (хтела) да спречи, временом је власништво признавано, тако да је скоро половина површина под шумом стекло приватног власника. Ово се мора посматрати у контексту укупног социо-друштвено-историјског контекста у коме је постојала држава кроз 19. и 20. век. Због тога данас имамо приватне шума које карактерише велики број парцела (око 3.000.000) и власника (око 1.000.000), просечна величина парцеле око 0,3 ха, просечна дрвна запремина око 133 м³/ха, учешће високих шума око 17 %, нерешена имовинско-правна питања (сувласништва), тенденција даљег уситњавања парцела под шумом услед наслеђивања, миграције становништва и незаинтересованости за посед, економска немотивисаност газдовања поседом итд.

Коришћење шума је делимично ограничено право у већини држава у свету, а тиме и у Србији. Државним шумама газдују јавна (државна) предузећа, а у приватним шумама јавна шумарска овлашћења су пренета на јавна предузећа која у приватним шумама врше стручно-техничке и саветодавне послове. Делимичним реструктурирањем јавна предузећа, која се баве газдовањем шумама, у знатној мери су остала без производних радника у шумарству, па коришћење изводе услужна приватна предузећа која послове добијају на јавним тендерима на појединим шумским површинама (шумска одељења и одсеци). Међутим, тржиште услуга у шумарству у Србији још није довољно развијено. Такође, велики је проблем што се овим физички тешким, често опасним, послом баве недовољно способни и обучени радници, па није редак случај повреда, па чак и стадалих. Код коришћења приватних шума ситуација је доста различита и креће се од тога да коришћеље спроводи власник самостално, преко партнерског, заједничког коришћења шума од стране више власника до услужног коришћења трећих лица на позив власника или наследника уз плаћање, не ретко, у посеченим дрвним сортиментима.

За развој тржишта услуга у шумарству држава би морала да препозна овај ресурс и помогне стимулативним мерама и субвенцијама у локалним срединама, приликом куповине механизације за оне привреднике који хоће организовано и професионално да се баве овим послом.

Важан аспект овог улагања свакако би било смањење повреда запослених на пословима у коришћењу шума. Осим дрвних сортимената, шума пружа још много других могућности у склопу вишенаменског коришћења простора и потенцијала, а све у сврху

трајног и одрживог коришћења природних потенцијала уз унапређење стандарда локалног становништва.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић, П., Вучићевић, С. (2006). Шумовитост Србије. *Шумарство*, бр. 3, Београд, 177-184.
- Алексић, П., Кисин, Б. (2010). Историја приватних шума у Србији. *Зборник радова: I шумарски конгрес у Србији*. Београд: Шумарски факултет, Универзитет у Београду.
- Банковић, С., Медаревић, М., Пантић, Д., Петровић, Н. (2009). *Национална инвентура шума Републике Србије*. Београд: Шумски фонд Републике Србије, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде – Управа за шуме.
- Ранковић, Н. (2008). *Економика шумарства*. Београд: Шумарски факултет, Универзитет у Београду.
- Schmithüsen, F., Kaiser, B., Schmidhauser, A., Mellinghoff, S., Kammerhofer, A. (2006). *Предузетништво у шумарству и дрвној индустрији*. Превод Весна Ивановић. Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду.
- Устав Републике Србије (Сл. гл. РС, бр. 98/2006).
- Закон о шумама (Сл. гл. РС, бр. 30/10 и 93/12).
- Привремени годишњи планови газдовања приватним шумама за 2012. годину.
- Интерна документација ЈП „Србијашуме“ – Београд.
- FAO-TBFRA 2000.

Nenad Vuković, Dipl.-Ing.
Bratislav Kisin, M. Sc.

FORESTRY SECTOR IN THE SERVICE OF RURAL DEVELOPMENT IN SERBIA

Summary

Forestry is an important branch of economy in Serbia. Its development varied throughout history or more precisely, through the nineteenth and twentieth century, considering social circumstances which more or less affected the use of this natural resource. At the beginning of the nineteenth century, according to some travel reports, the forests covered 75-80 % of Serbia. However, the percentage decreased during the 1950s to mere 21.4 %. Forests were affected by crisis during the war and the post-war recovery period. Throughout the entire nineteenth century the population grew as well as the need for agricultural land, which led to the ruthless usage and burning of the forests. During the nineteenth century almost a million hectares of forests disappeared in Serbia. Simultaneously, forests were being overtaken and during many decades they were acknowledged as property. The process continued more or less extensively almost to the middle of the twentieth century when the reverse process started and the forests were nationalized over the permitted maximum.

All these processes, according to the information from the National Forest Inventory (2009), led to 29.1 % of forest cover in Serbia nowadays. 53 % are state forests and 47 % are private property.

As parts of restructuring economy in Serbia, as well as restructuring forestry, there have been two main incompetent personnel manage forests. The second problem is with private forests where there is no organized approach to their usage, as a consequence of the owners' (dis)interest in their own property. The owners of the private forests managed them how they wanted or how they had to. These problems are further complicated by the facts that the average cadastral lots (parcels) in private possession are under 0.3 hectares, migration from rural to urban areas, unsolved property relations etc.

The state should recognize its interests and use the stimulative methods to develop private management in forestry in order to boost economic development of rural areas and stop depopulation of this region.

Key words: forestry, forests, management, property, Serbia.

ISTRAŽIVANJA

UČESTALOST PUŠENJA MEĐU STUDENTSKOM POPULACIJOM

SAŽETAK: Pušenje cigareta i sličnih duvanskih proizvoda aberantna su ponašanja koja su najčešći okidači za eksperimentiranje i s ostalim sredstvima ovisnosti, najčešće onima koja se uzimaju na isti način – pušenjem.

Cilj rada je utvrđivanje navike pušenja kod studenata i uticaj na zdravlje.

Metod. U okviru studije presjeka, prikupljeni su podaci uz pomoć upitnika, anketirano je 380 studenata.

Vrijeme trajanja upitnika iznosilo je 30 minuta.

Rezultati: Od 380 ispitanih studenata, puši 135 studenata (35.5 %), a od toga 90 žena (65 %) i 45 muškaraca (35 %). Zanimljivo je reći da je 65 studenata ili 44 % počelo pušiti pod uticajem društva. Tokom ovog istraživanja zaključeno je da prosječne godine početka pušenja nisu veće od 18 godina. Zaključak je da broj pušača i nepušača ne zavisi od godina studija. Može se smatrati da je broj pušača po godinama studija, s obzirom na razlog pušenja ujednačen, a takođe je ujednačen i odnos muških i ženskih pušača po godinama. Studenti podjednako poštuju i ne poštuju zabranu pušenja na javnom mjestu, i ujednačen je broj svakodnevnih pušača po godinama.

Potrebno je pojačati preventivni rad s osjetljivom populacijom da bi se smanjila ova loša navika kao i broj popušanih cigareta, te vaspitni rad u kolektivu i u zdravstvenim ustanovama.

KLJUČNE RIJEČI: student, duvan, zdravstveno vaspitanje.

1. Uvod

Pušenje je veoma važan pojedinačni rizični faktor oboljenja u zemljama Evrope. Oko 5 % svakodnevnih pušača umire zbog pušenja, od toga polovina u srednjim godinama kada su još profesionalno vrlo aktivni, a druga polovina u starosti. Najveći procenat povremenih pušača među adolescentima uzrasta 14-17 godina zabilježen je u SAD 82 %, dok ih je u evropskom regionu, u Irskoj 60 %, a u Španiji 55 %. Prema podacima MTF studije za 2001. godinu u mjesecu koji je prethodio ispitivanju pušilo je 12,2 % učenika 8. razreda, 21,3 % učenika desetog razreda i 29,5 % učenika 12. razreda (preuzeto sa [http://: www.who.org](http://www.who.org)). U našoj sredini ne postoje studije koje iz godine u godinu prate učestalost pušenja među adolescentima, a u mnogim sredinama uopšte nema podataka o učestalosti pušenja cigareta među adolescentima. Na osnovu istraživanja koje je provedeno 2008. godine na Ekonomskom fakultetu u Subotici, odjeljenje u Novom Sadu, pokazalo se da je 73 % anketiranih studenata probalo cigarete. Zanimljivo je istaći da je veliki broj studenata, čak 35 % studenata, probalo cigarete pod uticajem društva.

Pušenje cigareta i sličnih duvanskih proizvoda aberantna su ponašanja koja su najčešći okidači za eksperimentiranje i s ostalim sredstvima ovisnosti, najčešće onima koja se uzimaju na isti način – pušenjem. U prvome se to redu odnosi na marihuanu. Najrizičniji oblici problematičnog ponašanja, koji beleže porast među adolescentima, jesu upotreba psihoaktivnih supstanci – alkohola i droga, kao i različite forme nasilničkog ponašanja (Marić, 2011: 176). Poznata je iskustvena činjenica do koje se dolazi u radu s ovisnicima da od onih osoba koje zloupotre-

* gordana.macanovic@gmail.com

bljavaju marihuanu veliki broj njih ima prethodna iskustva s pušenjem duhanskih proizvoda, a od ovisnika o ostalim drogama (posebno opijatskih ovisnika) veliki broj njih je prethodno svoje ovisničko ponašanje započelo upravo s marihuanom. Stoga se s velikom vjerovatnošću može zaključiti da postoji poveznica između pušenja duvanskih proizvoda i kasnijeg ovisničkog ponašanja na način da je pušenje duvanskih proizvoda rizično ponašanje koje može biti okidač eksperimentisanja sa sredstvima ovisnosti. Smatramo kako je iznimno važno suzbijati zlouporabu sredstava ovisnosti preveniranjem pušenja kod djece i mladih. Osim toga, i pušenje duvanskih proizvoda samo po sebi dovodi do promjena koje narušavaju psihofizičko zdravlje mlade osobe koja je najčešće učenik.

„Želja da se što pre bude odrastao, ostvaruje se činom pušenja, a to je već nešto što na putu ka samopotvrđivanju znači obmanu na startu koja čoveka prati tokom čitavog života. Čovjek uzima prvu cigaretu da bi pokazao svoje ja, a potom traži razloge da sve to opravda, verujući da mu pušenje pomaže da stekne ravnotežu, da jasnije misli, da tečnije govori i da izbegne mogućnost inhibicije u kontaktima sa ljudima.“ (Jovanović, 2010: 98).

Prije je spomenuto kako se pušenjem duvanskih proizvoda u organizam unosi nikotin koji je snažan otrov i koji uzrokuje zavisnost o pušenju, a u fiziološkom smislu ubrzava rad srca, povišuje krvni tlak, povišuje visinu šećera i masnoća u krvi, te dovodi do umora, pa se javlja malaksalost koja studentu otežava praćenje nastavnog procesa, nepovoljno djeluje na pažnju i koncentraciju, te otežava učenje i pamćenje. Pored nikotina u duhanskome dimu nalazi se velik broj različitih kemijskih spojeva, a posebno su opasni ugljikov monoksid koji otežava disanje i izaziva glavobolju, te katran koji sadrži otrovne spojeve koji povećavaju rizik za rak grla i pluća. Najnovije studije sugeriraju da bi pušenje u adolescenciji moglo biti uzrok depresije kod mladih, suprotno dosadašnjem mišljenju koje je smatralo da depresivne osobe puše da bi se osjećale bolje. Studija je pokazala da su tinejdžeri pušači kroz godinu dana pušačkog staža, četiri puta češće razvijali simptome teške depresije u odnosu na njihove vršnjake nepušače. Istraživači smatraju da nikotin ili neki drugi nusprodukt pušenja ima depresivno djelovanje na središnji živčani sastav.

2. Metodologija istraživanja

U okviru ove studije presjeka anketirano je 380 studenata Visoke škole za primjenjene i pravne nauke „Prometej“ u Banja Luci. Anketni listić su popunjavali anonimno i na dobrovoljnoj bazi. Za popunjavanje anketnog listića bilo je predviđeno vrijeme od 30 minuta. U statističkoj obradi korišćeni su parametarski i neparametarski testovi.

3. Rezultati istraživanja

Prikaz prikupljenih podataka po datim obilježjima

1.1. Grupisanje studenata prema godinama početka pušenja (tabelarni i grafički prikaz)

Tabela 1. Raspored studenata prema godinama početka pušenja

Godina početka pušenja (X)	Broj studenata (f _i)
1	2
8,1-12	7
12,1-16	33
16,1-20	82
20,1-24	13
Ukupno	135

Slika 1. Stubičasti dijagram frekvencija godina početka pušenja kod studenata

$$Mo = 16 + (49 - 32) / (2 * 49 - (32 + 10)) = 16 + 17 / 56 = 16 + 0,3035714 = 16,3035714$$

Najveći broj studenata, u uzorku od 380 studenata, je počelo da puši sa 16,3035714 godina.

1.2. Grupisanje studenata prema tome da li svakodnevno konzumiraju cigarete (tabelarni i grafički prikaz)

Tabela 2. Raspored studenata na osnovu toga da li svakodnevno konzumiraju cigarete

Odgovor (X)	Broj studenata (f _i)
1	2
DA	135
NE	245
Ukupno	380

Slika 2. Kružni dijagram rasporeda studenata na osnovu toga da li svakodnevno konzumiraju cigarete

1.3. Grupisanje studenata prema broju članova porodice (pušača i nepušača), (tabelarni i grafički prikaz)

Tabela 3. Raspored studenata prema broju članova porodice

Članovi porodice	Studenti	
	Pušači	Nepušači
Svi pušači	25	25
Svi nepušači	40	130
I pušači i nepušači	70	90
Ukupno	135	245

Kategorija	Grupa1	Grupa2
Svi pušači	25	25
Svi nepušači	40	130
I pušači i nepušači	70	90
nepušači	0	0

Slika 3. Stubičasti dijagram frekvencija studenata prema broju članova porodice (pušača i nepušača)

1.4. Grupisanje studenata prema količini dnevno popušanih cigareta (tabelarni i grafički prikaz)

Tabela 4. Raspored studenata prema količini dnevno popušanih cigareta

Broj dnevno popušanih cigareta	Broj studenata
(X)	(fi)
1	2
1--10	35
11--20	75
21 i više	25
Ukupno	135

Kategorija	Grupa1
1--10	35
11--20	75
21 i više	25

Slika 4. Stubičasti dijagram frekvencija studenata prema količini dnevno popušanih cigareta

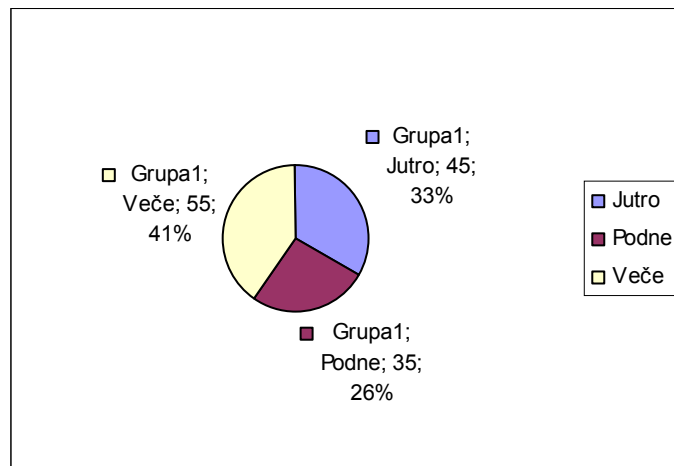
$$Mo = 1 + (20 - 0) / (2 * 20 - 12) = 1 + 20 / 28 = 1 + 0,7142857 = 1,7142857$$

Najveći broj studenata u uzorku od 134 studenta popuši 1,7142857 cigareta dnevno.

1.5. Grupisanje studenata prema dobu dana u kojem im najviše prija cigareta (tabelarni i grafički prikaz)

Tabela 5. Raspored studenata prema dobu dana u kojem im najviše prija cigareta

Vreme kada najviše prija cigareta (X)	Broj studenata (fi)
1	2
Jutro	45
Podne	35
Veče	55
Ukupno	135

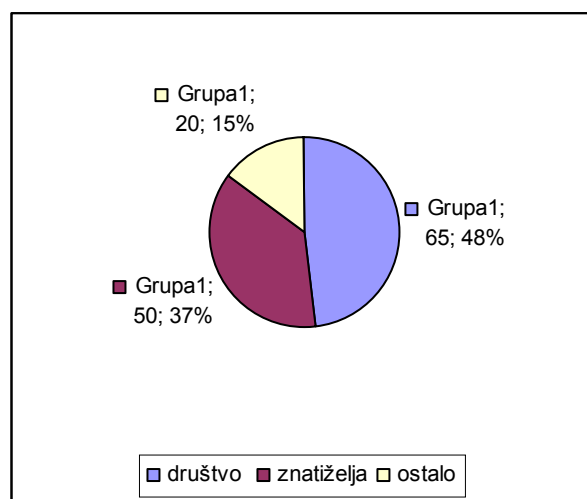

Slika 5. Kružni dijagram rasporeda studenata prema dobu dana u kojem im najviše prija cigareta

1.6. Grupisanje studenata prema razlozima za početak pušenja (tabelarni i grafički prikaz)

Tabela 6 . Raspored studenata prema razlozima zbog kojeg su počeli sa pušenjem

Razlozi (X)	Broj studenata (fi)
1	2
društvo	65
znatiželja	50
ostalo	20
Ukupno	135

Slika 6. Kružni dijagram rasporeda studenata prema razlozima zbog kojeg su počeli sa pušenjem

1.7. Grupisanje studenata prema razlozima za nastavak pušenja (tabelarni i grafički prikaz)

Tabela 7. Raspored studenata prema razlozima zbog kojeg su nastavili sa pušenjem

Razlozi	Broj studenata
(X)	(f _i)
1	2
Navika	55
Dosada	25
Zadovoljstvo	55
Ukupno	135

The pie chart displays the distribution of 135 students based on their reasons for continuing to smoke. The data is as follows:

Razlog	Broj studenata	Postotak
Navika	55	41%
Dosada	25	19%
Zadovoljstvo	55	40%

Slika 7. Kružni dijagram rasporeda studenata prema razlozima zbog kojeg su nastavili sa pušenjem

4. Diskusija

Velika većina uživalaca duvana u svijetu počinje sa ovom lošom navikom u doba adolescencije. Danas se procjenjuje da oko 150 miliona mladih ljudi koristi duvan i duvanske proizvode. Ovaj broj se globalno povećava, naročito među mladim ženama. Polovina ovih uživalaca duvana će umreti prerano zbog posledica izazvanih korišćenjem duvana. Zabrana reklamiranja duvana, podizanje cena duvanskih proizvoda i zakonima zabranjeno pušenje na javnim mestima, smanjuju broj ljudi koji počinju da koriste duvanske proizvode. Time se, takođe, smanjuje količina duvana konzumirana od strane pušača i povećava broj ljudi koji prestaju da puše.

Upotreba cigareta i duvanskih proizvoda u BiH, prema anketi u kojoj je učestvovala 874 studenta, pokazuje da 66,3 % ikada pušilo cigarete (63,8 % muškarci, 67,1 % žene), 33,0 % trenutno puši cigarete (27,3 % muškarci, 34,8 % žene), 12,0 % ikada koristilo druge duvanske proizvode (19,8 % muškarci, 9,2 % žene), 5,5 % trenutno koristi druge duvanske proizvode (7 % muškarci, 5 % žene) i 29,5 % pušilo u školskim/fakultetskim prostorijama/imanju u protekloj godini.

U anketi rađenoj u Hrvatskoj učestvovala su 404 studenta. Rezultati pokazuju da je 64,7% ikada pušilo cigarete (67,0 % muškarci, 67,8 % žene), 36,6 % trenutno puši cigarete (35,9 % muškarci, 37,1 % žene), 45,3 % ikada koristilo druge duvanske proizvode (58,1 % muškarci, 39,6 % žene), 10,7 % trenutno koristi druge duvanske proizvode (20,2 % muškarci, 6,3 % žene), 45,8 % pušilo u školskim/fakultetskim prostorijama/imanju u protekloj godini.

U Srbiji je u anketi učestvovalo 160 studenata, od toga je 61,2 % ikada pušilo cigarete (55,8 % muškarci, 63,4 % žene), 42,5 % trenutno puši cigarete (30,2 % muškarci, 47,2 % žene), 20,0 % ikada koristilo druge duvanske proizvode (25,5 % muškarci, 17,7 % žene), 10,7 % trenutno koristi druge duvanske proizvode (8,8 % muškarci, 11,4 % žene), 55 % pušilo u školskim/fakultetskim prostorijama/imanju u protekloj godini.

Tokom ovog istraživanja zaključeno je da prosječne godine početka pušenja nisu veće od 18 godina. Broj pušača i nepušača ne zavisi od godina studija. Može se smatrati da je broj pušača

po godinama studija s obzirom na razlog pušenja ujednačen, a takođe je ujednačen i odnos muških i ženskih pušača po godinama. Studenti podjednako poštuju i ne poštuju zabranu pušenja na javnom mjestu, kao i da je ujednačen broj svakodnevnih pušača po godinama. Potrebno je pojačati preventivni rad s ovom osjetljivom populacijom da bi se smanjila ova loša navika kao i broj popušanih cigareta, te vaspitni rad u kolektivu i u zdravstvenim ustanovama.

LITERATURA

- Baska, T., Sovinova, H., Nemeth, A., Przewozniak, K., Warren, CW., Kavcova, E. (2006). Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia GYTS Colaborative Group. Findings from the Global Youth Tobacco Survey (GYTS) in Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia – smoking initiation, prevalence of tobacco use and cessation. *Soz Praventivmed* 2006; 51(2): 110-6.
- Bitton, A., Raw, M., Richards, A., McNeill, A., Rigotti, NA. A. (2019). Comparison of four international surveys of tobacco dependence treatment provision: implications for monitoring the Framework Convention on Tobacco Control. *Addiction* 2010; 105(12): 2184-91.
- European Network for Smoking Prevention. Smoke free workplaces: improving the health and well being of people at work. Brussels, European Network for Smoking Prevention, 2001.
- Gilman, S. E., Rende, R., Boergers, J., et al. (2009). Parental smoking and adolescent smoking initiation: an intergenerational perspective on tobacco control. *Pediatrics*. 2009; 123: 274-81.
- Hyland, A., Li, Q., Bauer, J., Giovino, GA., Yang, KM., Cummings, KM. (2003). *Cigarette smoking-attributable mor bidity by state*.
- Jovanović, R. (2010). Pušenje – faktor rizika. *Socijalna misao*, 17(3), 95-107.
- Marić, M. (2011). Problematično ponašanje dece i adolescenata – pojam, učestalost, poreklo i prevencija. *Norma*, vol. 16. broj 2, 175-183.
- Rakić, D. (2002). Distribucija upotrebe duvana, alkohola i droge kod mladih. Herceg Novi: *III Kongres pedijataru Srbije i Crne Gore sa međunarodnim učešćem*.
- Rushton, L., Courage, C., Green, E. (2003). Estimation of the impact on children's health of environmental tobacco smoke in England and Wales. *R Soc Health* 2003; 123: 175-180.
- Smoke free Europe-1-8- publikacija SZO/EURO 1987. kao deo akcije *Action Plan on Tobacco*.
- Stojiljković, D., Haralanova, M., Nikogosian, H., et al. (2008). Prevalence of tobacco use among students aged 13-15 years in the South-Eastern Europe health network. *Am J Health Behavior*, 32(4): 438-45.
- Tobacco atlas,WHO, 2002.
- Warner KE. Smoking cessation: A global perspectiv.The Journal of Respiratory Disease 1998;8: 26-32.
- WHO Report on the global tobacco epidemic 2009: implementing smoke-free environment. Geneva: World Health Organization, 2010.
- [http://: www.who.org](http://www.who.org) (15. 01. 2013.)
- <http://roswell.tobaccodocuments.org/morbidity/morbidity by state.htm> (15. 01. 2013.)

Gordana Macanović, M. Sc. Med. Specialist

HIGH PREVALENCE OF SMOKING AMONG STUDENTS

Summary

Cigarette smoking and other tobacco products are considered to be aberrant behaviour which is the most common trigger for experimenting with other addictive substances, usually those that are taken in the same way – by smoking. The aim was to determine the smoking habits of students and their impact on health.

Method: In the cross-sectional study, data were collected by using a questionnaire, and 380 students were surveyed.

The duration of the questionnaire was 30 minutes.

Results: Out of 380 surveyed students in this college it has been found that 135 students smoke (35.5 %), which makes 90 women (65 %) and 45 men (35 %). It is interesting to say that 65 students or 44% started smoking under the influence of society. During this study it was concluded that the average age when students start smoking under 18 years of age. The conclusion is that the number of smokers and non-smokers do not depend on the year of study at college. It can be considered that the number of smokers, by college-age or the year they are in, with regard to the reason smoking is also a standardized and uniform ratio of male and female smokers per year. Students are equally respected and do not respect the ban on smoking in public places, as well as the even number of daily smokers by age.

It is necessary to strengthen preventive work with this vulnerable population in order to reduce this bad habit as well as the number of cigarettes smoked, and educational work within the working team and medical institutions.

Key words: student, blow, health education.

ODNOSI U PORODICI KAO FAKTOR ASOCIJALNOG PONAŠANJA UČENIKA

SAŽETAK: Odnosi u porodici kao faktor asocijalnog ponašanja učenika, analizirani su kroz porodične odnose koji determinišu različite oblike asocijalnog ponašanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi na području Bosne i Hercegovine. Operacionalizacija *predmeta* istraživanja trebala je utvrditi da li i u kojoj mjeri, odnosi u porodici i socijalno-iskustvena obilježja učenika, sa jedne strane, jesu faktor asocijalnog ponašanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi, s druge strane.

KLJUČNE RIJEČI: porodica, roditelji, djeca, asocijalno ponašanje.

1. Uvod

Porodica je univerzalna i osnovna društvena ćelija, institucija, zajednica koju karakteriše krvno srodstvo, zajedničko stanovanje, ekonomska saradnja, svestrana podrška, rađanje ili usvajanje, njegovanje i vaspitanje djece. Uključuje odrasle oba pola, jedno ili više vlastite ili usvojene djece. (Branković i Ilić, 2003: 135). Porodica u užem smislu podrazumijeva „socio-biološku zajednicu jednog ili oba roditelja sa djecom, odnosno zajednicu muža i žene bez djece. (Porodica) u širem smislu podrazumijeva socio-ekonomsku zajednicu lica koja su međusobno vezana zajedničkim stanovanjem, zajedničkim privređivanjem i zajedničkim trošenjem prihoda” (Ćatić, 2005).

Istorijski gledano porodica se mijenjala, razvijala, uloge pojedinih članova porodice kroz vjekove su se mijenjale. Danas govorimo o ubrzanom razvoju društva, tehnologije, nauke i dr. i treba pratiti te ubrzane tokove. Da li i porodicu prate te ubrzane promjene? Odgovor je svakako potvrđan, a ako uzmemo još i period tranzicije i globalizacije u kome se nalazi naša država, postavlja se pitanje koja su osnovna obilježja današnje porodice. Današnju porodicu čini bračni par i njihova maloljetna djeca, tj. za rad nesposobna djeca, broj njenih članova sveden je na minimum. Bračni parovi, iz različitih razloga, odlučuju se za mali broj djece /ekonomski razlozi, želja za uživanjem i ličnim životom bez obaveza, lični egoizam itd./, pa sve to utiče na slabljenje nataliteta.

Porodica ima različite uloge: prirodna zaštita (podizanje, njegovanje i čuvanje djeteta), moralna uloga (pomaganje, porodična solidarnost i podrška), ekonomska (izdržavanje i nasljeđivanje), ali ipak najvažnija funkcija porodice je vaspitanje i obrazovanje djece, kao i njen utjecaj na formiranje ličnosti. I dalje je porodica pozvana da prije države pruži zaštitu svojim članovima.

Dosadašnja istraživanja su dokazala da se ljudska jedinka rađa samo sa jednim određenim brojem nagona i refleksa koji su manifestni, i mnogim urođenim dispozicijama nakon rođenja, jedinka je prepuštena djelovanju okoline koja joj pomaže ne samo u psiho-fizičkom rastu i razvoju, nego i u usvajanju određenih znanja, kulturnih i moralnih obrazaca, stavova, vrijednosti

*draganamilojkovic66@gmail.com

i različitih oblika ponašanja. Sredina joj pomaže da se razvije u ljudsko biće, koje je sposobno za samostalan život kao pojedinca, ali i korisnog člana određene društvene zajednice. Taj razvojni put se postiže *procesom socijalizacije*, tokom kojeg individua u socijalnom okruženju stiče ogroman fond znanja, vještina, navika i modela ponašanja koji su primjereni uslovima socijalne sredine.

Osim toga, individua stiče i druge ljudske kvalitete koji su karakteristični za ljudsku zajednicu i kulturnu sredinu u kojoj živi. Zato se porodica sagledava kao sistem koji ima prvu i centralnu ulogu u procesu socijalizacije, i kao prvi agens koji djeluje na ličnost, pored drugih agenasa socijalizacije: škole, vršnjačkih grupa, mas-medija, društva u širem i užem smislu i dr.

2. Istraživanje

Istraživanje je urađeno kao empirijsko-neeksperimentalno, *odnosi u porodici* definisani su preko nekoliko varijabli i to: struktura porodice (kompletne porodice, nepotpune porodice, te djeca bez roditeljskog staranja); socijalni status porodice; odnosi u porodici (posebno odnosi sa ocem i odnosi sa majkom); porodična klima ili opšta atmosfera u porodici.

Oblici manifestovanog asocijalnog ponašanja identifikovani su samoiskazom učenika primenom skale za ispitivanje raširenosti manifestovanih oblika asocijalnog ponašanja, zatim skale za ispitivanje neadekvatnog ponašanja u školi i skale za ispitivanje počinjenog nasilja.

U tom kontekstu realizovani su istraživački zadaci:

1) *Sagledati raširenost (vrstu i intenzitet) različitih oblika manifestovanog asocijalnog ponašanja* (intenzitet asocijalnog ponašanja, neadekvatno ponašanje u školi i ispoljeno nasilje), s jedne strane, kao i odnose u porodici: struktura porodice (kompletne porodice, nepotpune porodice, te djeca bez roditeljskog staranja); socijalni status porodice; odnosi u porodici (posebno odnosi sa ocem i odnosi sa majkom); porodična klima ili opšta atmosfera u porodici), s druge strane, kod učenika završnih razreda osnovne škole i učenika srednje škole.

2) *Analizirati smjer i intenzitet međusobne povezanosti između odnosa u porodici*: struktura porodice (kompletne porodice, nepotpune porodice, te djeca bez roditeljskog staranja); socijalni status porodice; odnosi u porodici (posebno odnosi sa ocem i odnosi sa majkom); porodična klima ili opšta atmosfera u porodici *i asocijalnog ponašanja kod učenika osnovnih i srednjih škola* (intenzitet asocijalnog ponašanja, neadekvatno ponašanje u školi i ispoljeno nasilje). Porodična klima ili atmosfera u porodici analizirana je preko sledećih aspekata: *kontrola, prihvatanje, pomoć i podrška, te konflikti i načini rešavanja konflikata u porodici*.

3) *Analiziranje smjera i intenziteta međusobne povezanosti socijalno-iskustvenih obilježja* (pol, opšti školski uspjeh, mjesto stanovanja i materijalne prilike u kojima živi), kao faktora ili korelata asocijalnog ponašanja kod učenika osnovnih i srednjih škola. Analizirana je povezanost samo sa onim obilježjima za koje se može pretpostaviti da su u značajnijoj korelaciji sa manifestovanim asocijalnim ponašanjem učenika.¹ U tako postavljenim zadacima analizirane su relacije između odnosa u porodici i oblika asocijalnog ponašanja.

¹ Najčešće korišćeni temini u literature danas su: „vaspitna zapuštenost, društvena neprilagođenost, loše društveno ponašanje, neadaptirana omladina, maloletni izvršioi krivičnih dela, vaspitno zapuštena deca i omladina, društveno neprihvatljivo ponašanje mladih, maloletni prestupnik i delinkvent“ (Krstić, 2009: 62).

Društveno neprihvatljivo ponašanje učenika i mladih uopšte, odnosi se na sva atipična ponašanja mladih u okviru određene društvene zajednice. Takođe, prilikom definisanja djeteta koje ispoljava društveno neprihvatljivo ponašanje često se koristi pojam „rizično djetete”. Ovaj pojam predstavlja u stvari izloženost djeteta okolnostima koje su nepovoljne za njegov normalan razvoj i rast (neadekvatno porodično okruženje, nezadovoljavajuće stanje u zajednici). Rizična djeca predstavljaju onu djecu koja imaju određenih emocionalnih problema i poteškoća u prilagođavanju, to su djeca koja neće naučiti – steći neophodne veštine za uspešan i normalan život, to su djeca koja imaju određene zdravstvene probleme i čije će obrazovanje predstavljati prepreku daljem obrazovanju i usavršavanju (Bujanović, 2007: 14; Jašović, 1978: 30; Krstić, 2009: 63; Milković, 2004: 41-42).

„Društvena neprilagođenost obuhvata ponašanja koja u manjoj meri odudaraju od uobičajenog i u tom smislu predstavljaju predznak ili prethodni stupanj delinkvencije“ (Jašović, 1978:34). „Ovaj termin se u stručnoj i široj javnosti koristi u više značenja, a njegov sinonim je socijalna neusklađenost. Prema najšire rasprostranjenoj definiciji, ovaj pojam se odnosi na sve oblike devijantnog ponašanja dece i omladine, pa otud i sinonim neprilagođena omladina koji potiče iz skandinavskih zemalja. Smatra se da ovaj termin izražava humaniji odnos prema deci i omladini, za razliku od termina delikvent“ (Krstić, 2009: 65).

Poseban predmet analize bila je i analiza relacija između socijalno-iskustvenih obilježja učenika (pol, opšti školski uspjeh, mjesto stanovanja i materijalne prilike u kojima živi) kao faktora ili korelata asocijalnog ponašanja kod učenika osnovnih i srednjih škola. Pošlo se od toga da je manifestovano asocijalno ponašanje veoma kompleksna pojava koju u manjoj ili većoj mjeri determiniše veliki broj različitih faktora, te da je pored osobina ličnosti počinioca asocijalnih djela ne samo opravdano nego i nužno sagledati i druge relevantne faktore, prije svega u oblasti ambijentalnih uslova i porodičnih odnosa, te utvrditi da li oni i u kojoj mjeri determinišu asocijalno ponašanje učenika iskazano u nekoliko različitih aspekata: bježanje od kuće i škole, krađe, nasilničko ponašanje, zloupotreba opojnih sredstava i druge.

U ovom istraživanju pošlo se od generalne hipoteze da se mogu očekivati razlike u smijeru i intezitetu povezanosti između odnosa koji preovladavaju u porodici i raširenosti oblika manifestovanog asocijalnog ponašanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi.

U istraživanju je korišten Servey metod, metod teorijske analize i metod komparacije. Servey metodom je realizovan istraživački dio ovog rada na terenu, putem istraživačkih instrumenata prikupljeni su relevantni podaci za istraživački projekt. Metoda teorijske analize poslužila je kao dopuna Servey metodu, posebno u prikupljanju, selekciji i analizi relevantnih informacija iz drugih radova, teorijskih studija i ostale literature.

Metod komparacije se koristio kako bi se utvrdila određena poređenja, sličnosti i razlike u određenim teorijskim i istraživačkim nalazima autora.

U radu su korišteni adekvatni mjerni instrumenti na uzorku 634 učenika iz osnovnih i srednjih škola sa područja BiH. Istraživanje je realizovano i u Centrima za socijalni rad, zbog obuhvatanja učenika iz nekompletnih porodica, djece bez roditeljskog staranja i djece koja su prestala da pohađaju školu. Tako je uzorkom obuhvaćen uzrast učenika od 13 do 19 godina, s tim što prosječan uzrast izražen kroz aritmetičku sredinu iznosi 15,35 i standardnu devijaciju 2,09 godina.

Oblici asocijalnog ponašanja identifikovani su samoiskazom učenika primenom skale za ispitivanje raširenosti manifestovanih oblika asocijalnog ponašanja, zatim, skale za ispitivanje neadekvatnog ponašanja u školi i skale za ispitivanje počinjenog nasilja, kako je navedeno u metodološkom dijelu rada.

Dobijeni rezultati pokazuju da oblike manifestovanog asocijalnog ponašanja učenika – mali procenat učenika – 0,79 % često ispoljava, dok je mnogo veći procenat koji različite oblike asocijalnog ponašanja manifestuju povremeno. Procjene učenika o zastupljenosti pojedinih oblika asocijalnog ponašanja pokazuju da su krađe i laganje mnogo rašireniji oblici asocijalnog ponašanja nego prosjačenje i prostituisanje. Među najraširenijim oblicima asocijalnog ponašanja su pušenje ($\bar{X} = 1,55$), jer se 19,72 % anketiranih učenika izjasnilo da je to uradilo više puta i opijanje ($\bar{X} = 1,41$), kako se izjasnilo 15,45 % učenika. Među prvih pet najraširenijih oblika asocijalnog ponašanja je i kockanje ($\bar{X} = 1,19$), jer se 6,46 % učenika izjasnilo da je to uradilo više puta, a isto toliko da je to uradilo samo jednom.

Kod neadekvatnog ponašanja u školi prevladavaju oni učenici koji nisu ispoljili asocijalno ponašanje, dok prema raširenosti oblika ponašanja slijede oni učenici koji su manifestovali neadekvatno ponašanje u manjem ili većem stepenu, tj. oni učenici koji su povremeno ispoljili neki oblik neadekvatnog ponašanja, a najmanji je procenat učenika (1,41 %) koji „često“ ispoljavaju oblike neadekvatnog ponašanja.

Utvrđene su i razlike u raširenosti pojedinih oblika neadekvatnog ponašanja, s manjim ili većim intenzitetom i razlikama, jer su evidentirani svi oblici neadekvatnog ponašanja u školi kod anketiranih učenika. Osim dosade na časovima, koja je evidentna kod dvije trećine učenika, najrašireniji oblik neadekvatnog ponašanja je izlaženje sa časova, pod izgovorom da se mora u toalet, kako se izjasnilo 38,64 % učenika da to radi povremeno, a 6,15 % svaki dan. Nešto rjeđe, ali još uvijek manifestno je kašnjenje na čas i ulazak poslije nastavnika, kako se „skoro svaki dan“ ponaša 3,15 % i povremeno 33,12 % anketiranih učenika. Zatim, slijede izostajanja sa časova iz neopravdanih razloga, kako se „skoro svaki dan“ izjasnilo 1,58 % učenika i povremeno 33,44 %. Najrjeđi su oblici verbalnog sukobljavanja sa nastavnicima, kako se „skoro svaki dan“ ponaša 1,41 % i povremeno 17,03 % anketiranih učenika.

Rezultati raširenosti počinjenog nasilja pokazuju da 93,06 % učenika ne manifestuje nasilje, zatim slijede oni učenici koji su manifestovali nasilje u manjem ili veće stepenu, tj. oni učenici koji su povremeno ispoljili neki od različitih oblika nasilnog ponašanja, kakvih je 4,73 %. Najmanje je učenika – samo 14 ili 2,21 % koji „često“ ispoljavaju oblike nasilnog ponašanja.

Tako distribuirani odgovori pokazuju da mali procenat učenika – 2,21 % često ispoljava nasilno ponašanje, dok je daleko veći procenat učenika koji manifestuju ponašanje primjereno školskim i društvenim normama, tj. koji nisu nasilni. Procjene učenika o zastupljenost pojedinih oblika nasilnog ponašanja u školi i van škole pokazuju da postoje i razlike u raširenosti pojedinih oblika neadekvatnog ponašanja.

Kao najfrekventniji oblik nasilničkog ponašanja identifikovano je „sukobljavanje sa vršnjacima zbog razlika u mišljenju“, jer se 5,99 % učenika izjasnilo da se to dešava „veoma često“, a 7,25 % „često“, dok je 31,86 % naglasilo da „zavisi od situacije“. S druge strane, 28,39 % učenika se izjašnjava da se to ne dešava „nikad“, a 25,55 % „rijetko“. Osim sukobljavanja sa vršnjacima, „veoma često“ i „često“ prisutno je i verbalno sukobljavanje sa profesorima, vrije-

đanje ljudi i drugi oblici verbalnog nasilja, kako se izjašnjava nešto manje od 3,00 % anketiranih učenika. Interesantno je uočiti da se izvjestan procenat učenika izjašnjava da oblici počinjenog nasilja „zavise od situacije“, tj. da njihove reakcije zavise od situacije u kojima se nalaze.

S druge strane, mnogo su manjeg intenziteta oblici počinjenog nasilja: sudjelovanje u teškim krađama, iznuđivanje novca od drugih, namjerno uništavanje stvari, ili namjerno fizičko napadanje drugih osoba, iako su evidentirani i učenici sa takvim ponašanjem, koji su statistički zastupljeni u populaciji sa procentualnim učešćem ispod 2,00 %. Ovdje treba naglasiti da takvo ponašanje, iako statistički nije visoko zastupljeno, treba da bude shvaćeno ozbiljno u vaspitnom radu, jer ni u društvu procenat osoba sa nasilnim ponašanjem nije veći od 2,00 %.

Analiza rezultata odnosi u porodici pokazuje da kod anketiranih učenika prevladavaju porodice u kojima je izraženije prisustvo razumijevanja i podrške, zatim, porodice u kojima prevladavaju kombinovani – ambivalentni odnosi, dok su najmanje zastupljene porodice u kojima prevladavaju hladni odnosi i česte svađe izazvane neslaganjem članova porodice. Najprihvaćeniji aspekt ponašanja članova porodice je da se „članovi moje porodice puno nerviraju oko gluposti“, dok su svi ostali iskazali stav da se u manjem ili većem stepenu slažu sa tom konstatacijom. S druge strane, najmanje prihvaćen oblik ponašanja je da „članovi moje porodice kritikuju jedni druge“ koji prihvata 43,05 % anketiranih učenika.

Odnosi sa majkom – 61,83 % anketiranih učenika percipira taj odnos, kao odnos razumijevanja i podrške, kod 15,14 % učenika preovladavaju odnosi u kojima su svađe i neslaganja, dok 23,29 % učenika percipira da su odnosi ambivalentni, što praktički znači da u nekim aspektima preovladavaju neslaganja, a u nekim podrška. Dobijeni rezultati percepcije međusobnih odnosa djece sa njihovim majkama pokazuju da postoje i razlike u raširenosti pojedinih postupaka, tj. da djeca ne prihvataju sve navedene odnose istim intenzitetom. U njihovim percepcijama preovladava osjećaj nerazumijevanja, kako, u manjem ili većem stepenu, izjasnilo se 47,47 % anketiranih učenika. S druge strane, mnogo je manje učenika iskazalo stav da ih je majka tukla, jer se 20,33 % tako izjasnilo. Druga u rangu najprihvaćenijih aspekata odnosa sa majkom odnosi se na stalno prigovaranje postupcima djece, a zatim, sljedi tvrdnja da im majka brani ono što je dozvoljeno njihovim vršnjacima.

Odnosi sa ocem – 77,13 % anketiranih učenika se izjasnilo da preovladava odnos razumijevanja i podrške, zatim, kombinovani ili ambivalentni odnos, kako se izjasnilo 14,19 % učenika i odnosi neslaganja, kako se izjasnilo 8,67 % učenika. Najfrekventniji odnos je gdje učenici percipiraju da ih očevi ne razumeju, zatim, da im brane ono što drugi očevi ne brane svojoj djeci, a potom da stalno prigovaraju njihovim postupcima. S druge strane, najmanje je izražen odnos fizičkog kažnjavanja, koji je na posljednjem mjestu na rangu, zatim, ispoljeno trajno nezadovoljstvo, pa potom da očevi viču na djecu.

Porodična klima je kod većine anketiranih učenika percipirana da u porodičnim odnosima preovladava razumijevanje i podrška, kako se izjasnilo 52,83 % učenika, zatim, atmosfera u kojoj vlada ispoljavanje pažnje i ljubavi. S druge strane, evidentno je da se kod izvjesnog procenta učenika manifestuje i percepcija da u porodici vladaju nezainteresovanost, kako se izjasnilo 2,52 % učenika, zatim, nerazumijevanje i svađe, kako percipira 6,15 % učenika, te kontrola i nepovjerenje, kako percipira 8,99 % učenika. Ako se ovim učenicima pridodaju i oni koji percipiraju da u njihovim porodicama prevladava kombinovana atmosfera, onda se može konstatovati da kod 27,44 % anketiranih učenika prevladava hladna porodična atmosfera koja je nepovoljna za us-

postavljanje harmoničnih odnosa među članovima porodice i da može biti indikator nepoželjnih oblika ponašanja u školi i društvu.

U analizi relacija između pola učenika i raširenosti oblika asocijalnog ponašanja utvrđene su statistički značajne razlike u intenzitetu raširenosti asocijalnog ponašanja između anketiranih učenika s obzirom na polne razlike, jer učenici u većem stepenu ispoljavaju asocijalno ponašanje nego učenice, ali nisu utvrđene razlike u raširenosti neadekvatnog ponašanja u školi. Razlike između učenika i učenica su, međutim, utvrđene u raširenosti počinjenog nasilja.

U analizi raširenosti oblika asocijalnog ponašanja kod učenika, s obzirom na mjesto stanovanja učenika, pošlo se od hipoteze da se mogu očekivati značajne razlike u raširenosti oblika asocijalnog ponašanja s obzirom na različita iskustva koja učenici stiču po osnovu mjesta stanovanja: selo, prigradsko naselje, manje mjesto i grad.

Dobiveni rezultati su pokazali da nisu ustanovljene značajnije razlike u raširenosti asocijalnog ponašanja između učenika koji žive u različitim sredinama: selu, prigradskom naselju, manjem mjestu ili gradu, ali su utvrđene statistički značajne razlike u raširenosti neadekvatnog ponašanja u školi između učenika koji žive u različitim sredinama: u selu, prigradskom naselju, manjem mjestu ili gradu. Tako učenici koji stanuju u manjem mjestu više nego ostali manifestuju neadekvatno ponašanje u školi.

Razlike takođe nisu utvrđene u međusobnoj povezanosti između mjesta stanovanja i raširenosti počinjenog nasilja. Analiza međusobne povezanosti opšteg uspjeha koji je učenik postigao u školi i raširenosti oblika asocijalnog ponašanja pokazuje da među učenicima koji postižu odličan uspjeh nema učenika koji „često“ ispoljavaju oblike asocijalnog ponašanja, dok je onih koji to rade „povremeno“ samo 6,63 % i 93,37 % onih koji to ne rade „nikako“. S druge strane, među učenicima koji postižu nedovoljan uspjeh samo 75,00 % „nikako“ ne ispoljava asocijalno ponašanje, a među onima koji postižu dovoljan uspjeh takvih je samo 47,83 %.

Uvid u tako distribuirane rezultate pokazuje da su utvrđene statistički značajne razlike u raširenosti neadekvatnog ponašanja u školi između učenika koji postižu različit školski uspjeh. Tako je evidentno da čak 17,39 % učenika koji postiže dovoljan uspjeh „često“ ispoljava neadekvatno ponašanje u školi, 43,48 % ispoljava „povremeno“, a samo 39,13 % „nikako“. S druge strane, među odličnim učenicima nema učenika koji „često“ ispoljavaju neadekvatno ponašanje u školi, 23,20 % ih takvo ponašanje ispoljava „povremeno“, dok 76,80 % „nikako“.

Razlike između učenika koji postižu različit školski uspjeh utvrđene su i s obzirom na raširenost počinjenog nasilja. Tako je evidentno da najveći stepen počinjenog nasilja ispoljavaju učenici koji postižu dovoljan uspjeh, jer je 26,09% anketiranih učenika iskazalo procjenu da to čini „često“, 8,70 % „povremeno“, a samo 65,22 % da to ne čini „nikako“. S druge strane, čak 97,24 % odličnih i 95,67 % vrlodobrih učenika to ne čini „nikako“, a samo 0,55 % odličnih i 1,73 % vrlo dobrih „često“ ispoljava oblike nasilja u školi i društvu. Analiza međusobne povezanosti materijalnih prilika u kojima učenici žive i oblika asocijalnog ponašanja pokazuje da najveći stepen ispoljenog asocijalnog ponašanja manifestuju učenici koji žive u lošim materijalnim prilikama, tj. koji se izjašnjavaju da nekako „sastavljaju kraj sa krajem“, zatim, slijede učenici koji žive veoma loše, tj. oni koji su se izjasnili da jedva preživljavaju. S druge strane i među učenicima koji žive u boljim materijalnim prilikama rašireno je asocijalno ponašanje i to tako što oni koji pripadaju dobro stojećim u 16,53 % slučajeva asocijalno ponašanje ispoljavaju „povremeno“, a oni koji žive veoma dobro, tj. koji pripadaju imućnijima u 13,04 % slučajeva.

Utvrđena je statistički značajna razlika i u raširenosti neadekvatnih oblika ponašanja u školi između učenika koji žive u različitim materijalnim prilikama. Dobiveni rezultati pokazuje da svi učenici, bez obzira na materijalne prilike, ispoljavaju oblike neadekvatnog ponašanja u školi, ali da najveći stepen neadekvatnog ponašanja u školi manifestuju učenici koji žive u lošim materijalnim prilikama, tj. oni koji se izjašnjavaju da nekako „sastavljaju kraj sa krajem“, zatim, slijede učenici koji žive veoma loše, tj. oni koji su se izjasnili da jedva preživljavaju, koji asocijalno ponašanje „povremeno“ ispoljavaju čak u 75,00 % slučajeva.

S druge strane i među učenicima koji žive u boljim materijalnim prilikama rašireno je asocijalno ponašanje i to tako što oni koji pripadaju dobro stojećim u 37,19 % slučajeva asocijalno ponašanje ispoljavaju „povremeno“, a oni koji žive veoma dobro, tj. koji pripadaju imućnijima u 27,544 % slučajeva „povremeno“ i u 2,90 % slučajeva „često“. Takođe i učenici koji žive osrednje, tj. koji pripadaju srednjem sloju, u 41,06 % slučajeva „povremeno“ ispoljavaju oblike neadekvatnog ponašanja u školi i 1,14 % slučajeva „često“, dok u samo 57,79 % slučajeva ne ispoljavaju „nikako“. Analiza tako predstavljenih rezultata pokazuje da svi učenici, bez obzira na materijalne prilike u kojima žive, povremeno ispoljavaju oblike neadekvatnog ponašanja u školi, ali da najveći stepen ispoljenog nasilja manifestuju učenici koji žive u lošim materijalnim prilikama.

Tako se među onim učenicima koji se izjašnjavaju da nekako „sastavljaju kraj sa krajem“ njih 13,04 % izjasnilo da „često“ ispoljava nasilje i 4,35 % da nasilje ispoljava „povremeno“. Zatim, slijede učenici koji žive veoma loše, tj. oni koji su se izjasnili da jedva preživljavaju, koji asocijalno ponašanje „povremeno“ ispoljavaju čak u 25,00 % slučajeva.

S druge strane i među učenicima koji žive veoma dobro, tj. koji pripadaju imućnijima raširenost počinjenog nasilja evidentirana je samo kao „povremena“, kako se izjasnilo 11,59 % učenika, i kod učenika koji žive dobro u 2,48 % slučajeva ispoljeno nasilje se javlja „povremeno“, a u 1,65 % slučajeva „često“. Takođe i učenici koji žive osrednje, tj. koji pripadaju srednjem sloju, u 4,56 % slučajeva „povremeno“ ispoljavaju oblike nasilja i 1,14 % slučajeva „često“, dok u 94,30 % slučajeva ne ispoljavaju „nikako“.

3. Zaključna razmatranja

Sveukopnost rezultata istraživanja pokazuje da je opravdano očekivati razlike u smjeru i intenzitetu povezanosti između odnosa koji prevladavaju u porodici i socijalno-statusnih obilježja učenika, s jedne strane, i raširenosti oblika manifestovanog asocijalnog ponašanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi, s druge strane. Asocijalno ponašanje učenika jeste izrazito kompleksan društveni problem, i svaki poremećaj u porodičnim odnosima predstavlja faktor rizika za djecu i mlade, jer je porodica i dalje glavni agens socijalizacije. Loše vladanje, problemi u učenju ili drugi lični problemi učenika, predstavljaju važne razloge za podsticanje saradnje između roditelja i nastavnika, ali i šire društvene zajednice.

LITERATURA

- Antagnoli, P. (2001). *Adolescent Health*, www.batimoresun.com (22. 01. 2013.).
- Branković, D., Ilić, M. (2003). *Osnovi pedagogije*. Banja Luka: Komesgrafika.
- Bujanović, T. (2007). *Uzroci, uslovi i fenomen devijantnog ponašanja maloljetnika*. Banja Luka: Fakultet pravnih nauka (neobjavljen diplomski – specijalistički rad).
- Ćatić, R. (2005). *Osnovi porodične pedagogije*. Zenica: Pedagoški fakultet.
- Đorđević, B. (1985). *Savremena porodica i njena vaspitna uloga*. Beograd.
- Edwards, H. (1997). *Effects of parenting style on separation and college adjustment*. Mount Holyoke College, South Hadley, MA.
- Erikson, E. (1976). *Omladina, kriza, identifikacija*. Titograd: Pobjeda.
- Grotevant, H. D., Cooper, C. R. (1985). Patterns of Intraction in Family Relationships and the Development of Identity. *Child Development*, 56.
- Hoffman, J. A., Weiss, B. (1987). Family Dynamics and Presing Problems in College Students. *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 18, No. 2, 157-163.
- Hošek, A., Momirović, K. (1995). Uticaj socijalnih prilika na delinkventno ponašanje maloletnika. *Psihologija kriminala*, vol. 4. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Jašović, Ž. (1978). *Kriminologija maloletničke delikvencije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Kapor-Stanulović, N. (1985). *Psihologija roditeljstva*. Beograd: Nolit.
- Knežević, G., Kron, L., Vučinić, B. (1995). Tipovi ličnosti „normalnih“ ubica. *Psihologija kriminala*, vol. 1. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Krstić, O. (2009). *Maloljetnička delikvencija*. Banja Luka: Fakultet za bezbjednost i zaštitu.
- Kuburić, Z. (1994). *Porodica i psihičko zdravlje dece*. Beograd: Danex.
- Kurdek, L. A., Fine, M. A., & Sinclair, R. J. (1995). School adjustment in sixth graders: Parenting transitions, family climate, and peer norm effects. *Child Development*, 66, 430-445.
- Krneta, D. (2004). *Odabrana poglavlja iz edukacijske psihologije*. Banjaluka: Teacher Training Centre.
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja.
- Milković, M. (2004). *Maloljetnička delikvencija i socijalni rad*. Sarajevo (neobjavljen magistarski rad).
- Mrvić-Petrović, N., Nikolić-Ristanović, V., Wolf, B. (1995). Faktorska struktura neotkrivenog kriminalnog ponašanja u doba maloletništva. *Psihologija kriminala*, vol. 1. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Momirović, K. (1995). Uticaj inteligencije na sklonost ka laganju. *Psihologija kriminala*, vol. 4. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Mccurdy, S. J., Scherman, A. (1996). Effects of family structure on the adolescent separation-individuation. *Adolescence*, Vol. 31.
- Momirović, K., Hošek, A., Radovanović, D., Radulović, D. (1995). Uticaj konativne dezorganizacije i amoralnosti na intenzitet kriminalnog ponašanja. *Psihologija kriminala*, vol. 4. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Opačić, G. (1995). *Ličnost u socijalnom ogledalu*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Opsenica, S. (2009). *Relacije stilova ponašanja roditelja i psihološke eparacije adolescenta*. Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet, (neobjavljena doktorska disertacija).
- Overturf, J. V. (2003). Adolescent Behavior and Family Relationships, Annual Meeting of Population Association of America, Minneapolis.
- Pruett, K. D. (2000). *Fatherneed: Why Father Care is as Essential as Mother Care to Your Child*, New York.

- Rohner, R. P. & Nielsen, C. (1978). Parential acceptance and rejection, A review and annotated bibliography of research and theory, 2 vols, HRAF press, Now Haven.
- Steinberg, L. D. (1986). The Vicissitudes of Autonomy in Early Adolescence. *Child Development*, 57, 841-851.
- Stefanović, T. S. (2001). *Afektivno vezivanje-transgeneracijski pristup. Empirijska istraživanja u psihologiji VII*, Beograd.
- Sullivan, K. (1980). Adolescent - Parent Separation. *Developmental Psychology*, Vol. 16, No. 2, 93-99.

Dragana Milojković-Čović, M. Sc.

**FAMILY RELATIONSHIPS AS A FACTOR IN ANTI-SOCIAL
STUDENT BEHAVIOUR**

Summary

Family relations as a factor in anti-social behavior of students is analyzed through the family relationships that define various forms of anti-social behavior of students in elementary and secondary schools in Bosnia and Herzegovina. Conducting the research required determining whether or not and to what extent the family relationships and socio-experiential background of students contribute to anti-social behaviour of students in elementary and secondary schools.

Keywords: family, parents, children, anti-social behavior.

САВРЕМЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА НАСТАВЕ – ИНТЕГРАТИВНА НАСТАВА У НАСТАВНОМ ПРЕДМЕТУ ПРИРОДА И ДРУШТВО

САЖЕТАК: Интегративна настава је део научних дисциплина, али је и доминантно знање из угла појединачних дисциплина. Садржаји наставних предмета Природа и друштво и Свет око нас, интересантни су за интегративну наставу. Учитељи су далеко обученији од предметних наставника. Интегративна настава је такав иновативни модел којим се врши међусобно повезивање знања из више наставних предмета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: интегративна настава, међупредметна повезаност наставе, нивои интегративности, државна стратегија, национална концепција.

1. Увод

Савремена организација наставе подразумева увођење иновација, нових видова наставе, као нпр: интегративне наставе, програмиране наставе, амбијенталне наставе и образовног софтвера – рачунара, Интернета итд.

Наставни предмет Природа и друштво преплићу интегрисани садржаји различитих наставних предмета који у себи интегришу природне и друштвене садржаје и који захтевају интегрисан приступ учењу. Учење садржаја једне теме требало би да буде основа за прожимање са садржајима других наставних предмета, чиме би се допринело комплексном изграђивању појмова обухваћеном неком темом. Веома је битан креативан приступ сагледавању друштвене и природне средине. Да би креативност дошла до изражаја требало би применити одговарајуће облике, методе и средства за рад, чиме би се подстакла стваралачка способност ученика. Креативност ученика и учитеља у реализацији наставних садржаја требало би да буде императив свих учесника наставног процеса, који препознају неопходност активног учешћа у померању граница наставе у одабиру тема, понуди садржаја, месту реализације и планираном времену рада, приступу раду.

Природа и друштво (Свет око нас), као наставни предмети, пуни су садржаја биологије, хемије, историје, географије. Можемо истаћи да су садржаји предмета Природа и друштво и Свет око нас, повезани са свим другим областима васпитно-образовног рада у школи. Повезаност није и не сме бити формална, већ суштинска. Учитељ би требало да изврши припреме за поједине активности у области ових предмета. Могућности примене интегративне наставе у овим предметима су велике. На учитељима је да своју креативност и знање искористе и интегришу садржаје и активности, а све у циљу побољшања квалитета наставе и ученичких знања.

Могућност примене интегративне наставе, поред учитеља и наставника, у великој мери зависи и од директора школе, који би требало да буде иницијатор да се на стручним већима донесе одлука о примени интегративне наставе, која би била саставни део школског програма.

* mika.uca@gmail.com, skolavklip@gmail.com

2. Интегративна настава

Интегративна настава је такав вид наставе у којој су границе између различитих предмета избрисане, али се назиру. Применом интеграције научна достигнућа више дисциплина се интегришу, међусобно прожимају и синтетишу неколико дисциплина у нову целину, која је већа и значајнија од појединачних дисциплина или предмета.

Вештачку поделу знања на предмете и дисциплине, интегративна настава одбацује и посматра свет као целину и тако га и проучава. Оваква настава омогућава један целовит контекст за учење који доводи до предности у већим могућностима запамћивања веза и решавања проблема.

У интегративном учењу проблеми се сагледавају из различитих углова и са различитих страна. Интегративни приступ настави, захтева и подразумева активног ученика. За разлику од класичне наставе где се само преносе чињенице и где ученик само репродукује велики број чињеница, интегративна настава утиче на ученика да решава проблеме, учествује у постављању питања, трага за одговорима, уважава друга из одељења. Оваква настава помаже да се схвати међузависност реалног света и живота и укључује ученичке мисли, осећања, интуицију, интересовања и мотивише их да постижу боље разумевање него приликом учења појединачних предмета.

Корени интегративности се налазе у самим дисциплинама, па самим тим интегративност не значи и одрицање од њих, али нуди алтернативу доминантним знањима из угла појединачних предмета. „Појединачне дисциплине нам нуде дубину и фокусираност а интегративност ширину контекста, промену перспективе али и примену знања из једне области у другу – тј. функционално знање“ (Ђорђевић, 2007).

Појмовно је интегративну наставу врло целовито одредио Лејк (1994), наглашавајући да њу треба схватити као: комплексна истраживања знања из различитих области о питањима из животне стварности ученика, рационално кретање кроз наставне области и обједињавање различитих елемената у логичне мисаоне целине које реално одражавају животну стварност, јединствена заједничка чворишта у знању која подстичу ученике да изналазе односе, стварају моделе, системе и структуре, примењену методологију и језик више предмета ради истраживања главне теме, проблема или искуства, спајање више предметних области у једну онако како деца у свакодневној реалности савладавају предмете и појаве сливајући их у јединствен процес, нови начин размишљања, припрема за примену знања у новим ситуацијама (трансфер знања) применом усвојених мисаоних модела.

Савремено образовање карактерише тежња ка међудисциплинарном знању које се заснива на интегративном и синтетичким процесима. Знања би требало интегрисати на основу међудисциплинарних веза и по хоризонтали и по вертикали, што би требало да допринесе целовитој визији и гледању са свих аспеката на проблеме и појаве у окружењу.

Традиционални наставни програми у којима је спроведена строга предметна диференцијација, представља кочницу за интегративни начин сазнавања, који у себи спаја искуство, систематско мишљење и оригинални приступ проблему. Интеграција се креће од унутрапредметне ка међупредметној. Најчешћа су три облика интеграције наставе – потпуни, делимични и блоковски.

Потпуна интеграција подразумева спајање различитих наставних садржја у јединствен курс, делимична, избором из наставног материјала и заједничком обрадом оних садржја који су сродни, блоковска, изградњом слободно програмираних аутономних блокова, или издвајањем делова заједничког програма који се интегрисано обрађују.

Постоји четири нивоа интегративности:

1. први ниво: карактерише класичну наставу заступљену у нашим школама где ученици похађају часове из различитих предмета без могућности да се знања из тих предмета повежу;
2. други ниво: ученицима се оставља могућност да знања која стичу сами интегришу, имају могућност да стекну увид у знања на сличну тему из различитих дисциплина;
3. трећи ниво: овај ниво позива ученике и наставнике да се укључе у процес интеграције на основу узорних предавања тема стручњака. Наставници и даље представљају своје дисциплине;
4. четврти ниво: права интеграција у којој ученици и наставници улажу велике напоре и која доприноси изградњи једне нове целине која се састоји од свих дисциплина. Тој новој целини свака дисциплина даје свој допринос.

У млађем школском добу можемо примењивати хоризонталну, али и вертикалну интеграцију. Хоризонтална интеграција омогућава ученицима да лакше схвате унутрашње узајамне везе, припадност и јединство конкретних садржја, осветљавајући их, истовремено, са различитих становишта. Садржја интегрисани на овакав начин доприносе развоју мишљења ученика и обрнуто, развијеније мишљење омогућава интеграцију на квалитативно вишем нивоу. Вертикална интеграција примењује се у различитим разредима (I, II, III, IV разред), тако да интеграцијом наставних садржја комбинована одељења попрамају неке карактеристике школе без разреда.

3. Школа и интегративна настава

Код нас не постоји државна стратегија тј. национална концепција која подржава имплементацију интегративне наставе. У нашим школама интеграција је остављена појединцима, учитељима који желе своју креативност и знање да поделе са другима тј. да је код других подстичу. Нажалост, они су усамљени, а често су и без подршке директора, школе. Најбоље би било када би се интеграција реализовала преко званичног плана и програма, тј. курикулума. У овом случају школа би дала професионалну, али и логистичку подршку (едукација и обука наставника, литература и подршка путем штампаних материјала, дидактички материјали, организација распореда у школама, стварање тимова...). Ако би се организовано пришло интегративној настави, избегле би се поделе на „интегративце“ и „традиционалисте“, који би вероватно кочили овај процес. Мора се истаћи да су учитељи – професори разредне наставе више упознати са интеграцијом него предметни наставници и професори у старијем основношколском и средњешколском узрасту, те би самим тим мотивисали колеге и били узор својим колегама – предметним наставницима.

Личност и образовање директора школе је од битног значаја за спровођење интеграције у школама, без обзира на стратегију државе, било она да постоји или не. Директори школа су главни у промовисању интегративне наставе на стручним већима,

родитељским састанцима. Било би добро да се мотивишу 2-3 наставника или учитеља у интеграцији предмета и да им се пружи подршка и неопходна помоћ (израда новог распореда часова, дидактички материјал, простор, наставна средства...). Уколико би се укључио већи број учитеља и наставника, била би неопходна реорганизација распореда часова, који би требало да садржи не само часове ученика, него и да предвиди и време неопходно за припрему учитеља и тимова учитеља и наставника који су до тада реализовали наставу у изолацији.

Да би се интегрисана настава прихватила од стране учитеља и наставника, неопходно је додатно мотивисање свих актера. Директор школе би својим залагањем обезбедио средства тако што би анимирао локалну, а и ширу друштвену заједницу и тиме показао своје способности.

4. Примери за праксу

Можемо тврдити да су садржаји наставних тема предмета Свет око нас и Природа и друштво, готово у целости погодни за интегративну наставу. Наставник би требало да повеже градиво из других наставних предмета: Српског језика, Математике, Музичке културе, Ликовне културе, Физичког васпитања. У зависности од теме за интеграцију треба одвојити 3-4 часа. У зависности од теме, циљеви које треба остварити су: запажање одлика (јесени, зиме, пролећа, лета), промене у односу на претходно годишње доба, богаћење речника, објашњавање непознатих речи, упућивање на опис природе (одлике годишњих доба), ликовни и музички доживљај годишњих доба, решавање и постављање математичких задатака везаних за тему (годишња доба).

На почетку часа наставник прочита ученицима текст из дечје штампе или из неког књижевног дела у вези са наставном темом која се обрађује. Затим, разговара се о утисцима, а онда се дају задаци ученицима. Претходно се ученици поделе у групе. Било би пожељно да групе буду уједначене, а могу и сами ученици да се поделе према личним интересовањима.

Прва група врши анализу текста (сваки ученик мора да добије текст), друга група ликовно илуструје текст (годишње доба које се обрађује, или нека друга тема), трећа група спрема неку музичку тачку, четврта група ради задатке из математике у вези са темом која се обрађује.

Група за српски језик врши анализу текста са методолошким захтевима. Уочава расположење у тексту, који придеви и глаголи се најчешће срећу у тексту, које су одлике пишчевих реченица, како је грађа подељена на пасусе и др.

Група за ликовно илуструје неки део из текста који им се највише свиђа, тј. део који је оставио најјачи утисак.

Група за музичко сценски може да прикаже годишње доба, или неком песмом коју су написали и компоновали.

Група за математику решава задатке у вези са темом, или годишњим добима. Ученицима се дају задаци у којима су заступљене све четири операције.

На крају часа свака група приказује своје резултате. Било би добро да се ученици анкетају и дају своје мишљење у вези са оваквим учењем.

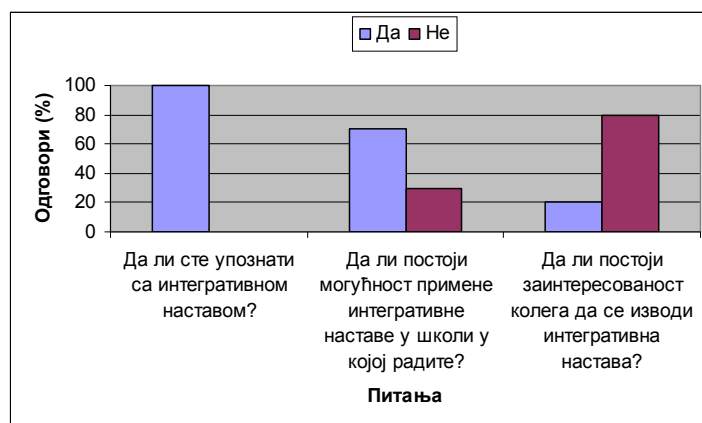
4.1. Анкетни листић за наставнике

Молим Вас да искрено одговорите на следећа питања:

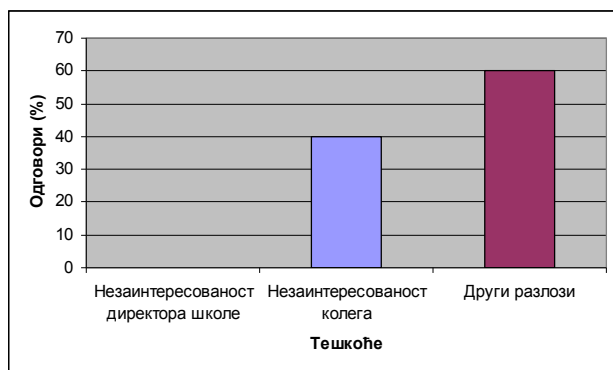
1. Да ли сте упознати са итегративном наставом?
 1. Да
 2. Не
2. Да ли постоји могућност примене итегративне наставе у школи у којој радите?
 1. Да
 2. Не
3. Које тешкоће постоје у могућности примене итегративне наставе?
 1. Незаинтересованост директора школе
 2. Незаинтересованост колега
 3. Други разлози
4. Који су ефекти итегративне наставе, ако је користите?
 1. Позитивни
 2. Негативни
5. Да ли постоји заинтересованост колега да се изводи итегративна настава?
 1. Да
 2. Не

Анкетирано је 30 наставника Основне школе „Вук Караџић“ у Липници.

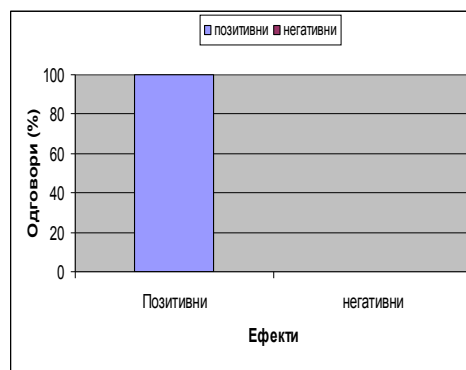
Резултати анкете представљени су графиконима:

Слика 1. Питања 1, 2, 5 са анкетног листића за наставнике

Слика 2: Тешкоће у могућности примене интегративне наставе

Слика 3: Ефекти интегративне наставе ако је користимо

Из приложених графикана види се да су наставници анкетирани у школи упознати са интегративном наставом, да је директор школе заинтересован за овај иновативни модел наставе и да су наставницима ефекти ове наставе позитивни.

5. Закључак

Са сигурношћу можемо констатовати да за интеграцију у основном образовању и васпитању постоје како повољни тако и неповољни фактори. У позитивне факторе можемо сврстати велику заинтересованост и огроман потенцијал учитеља за нешто ново. У негативне факторе можемо сврстати недостатак литературе, незаинтересованост директора школа и шире заједнице.

Настава Природе и друштва и Света око нас, са својим наставним темама, пружа много могућности за ову иновативну наставу. Ученици су веома мотивисани и позитивно реагују на овакав начин рада, лакше савладавају програм и постижу дуготрајније и функционалније знање.

Интегративна настава је веома значајна у раду са ученицима у комбинованим одељењима и неподељеној школи. Може се применити и вертикална и хоризонтална интеграција.

У старијем школском узрасту вертикална интегративна настава је тешко применљива због низа фактора, распореда часова, незаинтересованих наставника, директора и шире друштвене заједнице.

Интегративну наставу као иновациони модел наставе треба чешће примењивати у настави у интересу свих актера наставног процеса.

ЛИТЕРАТУРА

- Вилотијевић, М. (2000а). *Дидактика 3*. Београд: Научна књига, Учитељски факултет.
- Вилотијевић, М. (2000б). *Врсте наставе*. Београд: Учитељски факултет.
- Дробњак, Н. (2007). Интегративна настава. *Образовна технологија*, 1-2/2007: 81-91
- Ђорђевић, В. (2007). Интегративни модели наставе. *Образовна технологија*, 4/2007: 76-81
- Ђурић, З. (2007). Интегративни приступ настави. *Образовна технологија*, 3/2007: 78-86
- Ивић, И., Пешикан, А., Антић, С. (2001). *Активно учење*. Београд: Институт за психологију.
- Кундачина, М., Банђур, В. (1996). *Методолошки практикум*. Ужице: Учитељски факултет.

Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања.
Службени гласник РС – Просветни гласник, бр. 1/05.

Спремић, А. (2007). Интегративна настава. *Образовна технологија*, 1-2/2007: 74-80

Хавелка, Н. (2000). *Ученик и наставник у образовном процесу*. Београд: ЗУНС.

Milorad Stanić, M. Sc.

**MODERN METHODS OF TEACHING –
INTEGRATED CLASSROOM TEACHING
AND APPROACH TO TEACHING SCIENCE**

Summary

Integrated approaches to teaching and learning are part of scientific disciplines, but the dominant note comes from the perspective of the individual disciplines. Amenities of teaching the natural sciences and the world around us are interesting for integrated classroom teaching. Multiple subject teachers are far more trained than single subject teachers. Integrative classroom teaching is such an innovative model which performs the knowledge correlation with multiple subjects.

Key words: integrative learning, cross-curricular connections to teaching, levels of integrated teaching, national strategy, national concepts.

UPUTSTVO ZA SARADNIKE

Časopis *NIR* izlazi dva puta godišnje i objavljuje izvorne radove iz svih oblasti istraživanja prirodnih, društvenih i humanističkih nauka. Radovi koji su već objavljeni ili ponuđeni za objavljivanje u nekoj drugoj publikaciji ne mogu biti prihvaćeni, kao ni oni koji ne zadovoljavaju naučne kriterijume Uredništva.

U časopisu *NIR* publikuju se radovi obima do jednog autorskog tabaka (autorski tabak ima 30.000 znakova, uključujući i razmak između znaka, sažetak, rezime i literaturu). Izuzetno od ovoga može se odstupiti u dogovoru sa Uredništvom.

Časopis *NIR* sadrži rubrike: *Istraživanja, Studije i članci*.

Svi tekstovi treba da budu kucani fontom Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5.

Tekstovi pisani na bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku, ekavskim ili ijekavskim narečjem, treba da budu pisani ćirilicom/latinicom. Strana imena autora koja se spominju u tekstu treba da budu transkribovana i ispisana ćirilicom/latinicom, a prilikom prvog pomena, treba da budu napisana u zagradi originalnim jezikom i pismom. Prezimana autora u zagradama, prilikom harvardskog načina navođenja, takođe treba da budu napisana na jeziku i pismu na kojima je izvornik. Pojedine reči i izrazi mogu biti, iz naučno-stručnih potreba, pisani na originalnom jeziku i pismu. Svi citati na bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku treba da budu pisani ćirilicom/latinicom.

Rukopis ponuđen za štampu treba da ima sledeće elemente: ime i prezime autora, naslov rada, sažetak, ključne reči, tekst rada, rezime na engleskom jeziku (uključujući i naslov rada) i naučni aparat (redosledom kojim su ovde navedeni).

Zaglavljje:

1. Titula autora, ime i prezime autora, ustanova u kojoj je autor zaposlen i kontakt (e-adresa), na početku rada u levom bloku (font 10); i za autora i za koautore navode se svi podaci.
2. Naslov rada – piše se na sredini, velikim slovima (font 12) i boldom. Podnaslovi se pišu na sredini, malim slovima i boldom i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko u podnaslovu ima više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima (npr. 1.1., 1.1.1., itd.).

Sažetak (način pisanja: SAŽETAK:) (font 10) bi trebalo da sadrži precizno određene spoznajne i interpretativne ciljeve rada, sažeto definisane postupke i metode i rezultate rada. Sažetak ne treba da bude duži od 900 znakova s razmacima (100 do 250 reči) i ne bi trebalo da premaši 10% dužine teksta rada. Ne treba citirati literaturu u sažetku.

Posle sažetka slede ključne reči (način pisanja: KLJUČNE REČI:) (font 10). U ključnim rečima, kojih ne bi trebalo da bude više od deset, treba ukazati na glavne probleme istraživanja.

Izvori se citiraju ili navode u tekstu, u okruglim zagradama, na sledeći način: prezime autora knjige ili rada i godina izdanja – npr. (Radovanović, 1986); ako se želi uputiti na određenu stranicu – npr. (Radovanović, 1986: 58); ako ima više autora sa istim prezimenom – (Ivić, P.

1998: 89) (Ivić, M. 1970: 45); ako autor ima više radova iz iste godine – npr. (Bugarski, 1996a) (Bugarski, 1996b).

Izvori se mogu citirati i na sledeći način: u [3] se koristi...

U fusnotama (font 10) daju se samo komentari autora.

Korisne informacije

Skraćenice i akronimi

Definišite skraćenice i akronime kada ih koristite prvi put u tekstu, pa i u slučaju kada su već definisane u sažetku. Opštepoznate skraćenice ne moraju se definisati. Nemojte koristiti skraćenice u naslovima ili poglavljima, osim ako je neizbežno.

Jedinice

1. Koristite međunarodni sistem jedinica (SI) ili CGS sistem. (SI sistem ima prednost.) Izuzetak su jedinice koje se koriste u komercijalnim nazivima kao na primer „3.5-inch disketna jedinica“.

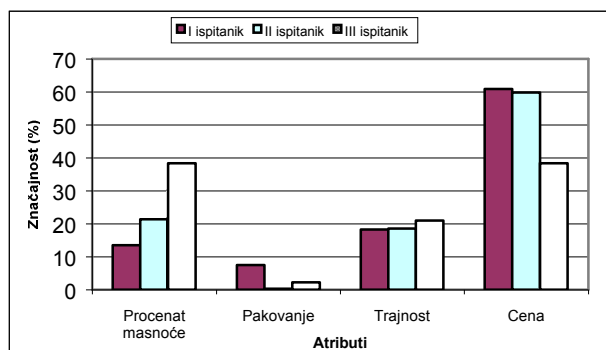
2. Izbegavajte mešanje jedinica SI i CGS sistema, to obično unosi pometnju zato što jednačine nisu usklađene u dimenzijama. Ukoliko morate upotrebiti jedinice različitih sistema, posebno istaknite jedinicu za svaki izraz u jednačini.

3. Nemojte mešati pune nazive i skrćenice jedinica: koristite „Wb/m²“ ili „webera po kvadratnom metru“. U tekstu koristite pune nazive jedinica: „... nekoliko henrija“, a ne „... nekoliko H“.

4. Koristite nulu ispred decimalnog zareza: „0,25“, a ne „.25“. Koristite „cm³“, ne „cc“.

Slike i tabele

Naziv i broj slike ili grafikona centrirati u redu ispod slike (ikona „Naziv Slike“).

Slika 1. Naziv grafikona

Naziv i numeraciju tabela pisati u redu iznad tabele, od početka reda, kao što je prikazano u ovom uputstvu.

Tabela 1. Naziv tabele

Pogon	Proizvodnja po pogonima (kom)
I	20 000
II	15 000
III	24 000

Pri označavanju koordinata na slici koristite reči, a ne simbole ili skrćenice. U označavanju koordinata jedinice stavite u zagrade, ali nemojte ih označiti samo sa jedinicama. Npr. pišite „magnetizacija (A/m)“ ili „magnetizacija {A[m(1)]}“, a ne samo „A/m“. Ne označavajte koordinate s odnosom oznaka i jedinica. Npr. pišite „temperatura (K)“, a ne „temperatura/K“.

Predlažemo da za umetanje slika koristite tekstualni okvir (engl. text box), jer je u Microsoft Word dokumentu ova metoda puno stabilnija od direktnog umetanja slika.

Jednačine numerišite redom; brojeve jednačina pišite u zagradama poravnajte desno, kao (1) koristeći desni tabulator. Za formatiranje reda sa jednačinom koristiti ikonu „Jednačine“.

Ukoliko nakon otkucane jednačine na tastaturi pritisnete tipku „Tab“, a zatim ukucate redni broj jednačine, isti će automatski biti poravnan uz desnu ivicu.

Kako bi u tekstu Vaše jednačine bile kompaktnije, za deljenje možete upotrebiti kosu crtu (/), a za eksponencijalnu funkciju oznaku exp() sa odgovarajućim eksponentom u zagradi. Simbole za jednačine i varijable pišite kosim slovima, osim grčkih slova. Za oznaku minus koristite dugačku crticu, a ne kraći znak rastavljanja slogova. Ako su deo rečenice, iza jednačine stavite zarez ili tačku.

Jednačine pisati u jednoj koloni, sa numeracijom uz desnu ivicu, kao:

$$P(X = x) = \frac{e^{-\lambda} \lambda^x}{x!} \quad (1)$$

Zaključak

Budite kratki i navedite najvažniji zaključak Vašeg rada. U zaključku nemojte koristiti ni formule ni slike.

Literatura

Navesti samo naslove koji su direktno vezani za problematiku rada.

Literatura (bibliografija, izvori) (način pisanja: LITERATURA) (font 10) navodi se po azbučnom/abecednom redu, ako su izvori citirani prema harvardskom načinu navođenja. Tada se literatura navodi bez numeracije.

Ako je u radu zastupljen način citiranja izvora u uglastim zagradama, npr. [3], onda je numeracija u spisku literature obavezna. Literatura se navodi po redosledu citiranja/azbučnom/abecednom redu.

Za formatiranje spiska literature na kraju rada, koristiti ikonu „Literatura“, koja automatski vrši numeraciju.

Reference. Imena stranih autora navode se u originalu ili u bosanskoj/hrvatskoj/srpskoj transkripciji, fonetskim pisanjem prezimena, a zatim se u zagradi navodi izvorno, uz godinu publikovanja rada, npr: Dimanš (Dimanche, 1990). Odluka o korišćenju originala ili transkripcije

prepušta se autorima, ali izbor mora biti dosledan u celom članku. Ukoliko su dva autora rada, oba se navode u tekstu. Ukoliko rad ima od 3 do 5 autora, u prvom navodu se pominju imena svih, a u kasnijim navodima prezime prvog autora i skraćena „et al.“. Ukoliko rad ima šest ili više autora, navodi se samo ime prvog i skraćena „et al.“. U spisku literature navode se samo reference na koje se autor pozvao u radu, abecednim redom po prezimenima autora.

Bibliografska jedinica knjige treba da sadrži prezime i inicijale autora, godinu izdanja, naslov knjige (*kurzivom*), mesto izdanja i izdavača, npr:

Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Poglavlje u knjizi navodi se na sledeći način:

Day, R. L. (1988). Measuring preferences. U R. Ferber (Ed.) *Handbook of marketing research* (pp. 112 - 189). New York: McGraw-Hill. (Napomena: naslovi stranih publikacija treba da budu data u „sentence case“-u, sa početnim velikim slovom i ostalim malim. Ukoliko rad ima podnaslov, on se od naslova odvaja sa dve tačke, i počinje velikim slovom.)

Članak u časopisu treba da sadrži prezime i inicijale autora, godinu izdanja u zagradi, naslov članka, puno ime časopisa (*kurzivom*), volumen (*kurzivom*) i stranice, npr:

Dweck, C. S. & John, A. T. (1986). Motivational processes affecting learning. *American Psychologist*, 41, 1040-1048. (Napomena: nazivi članaka pišu se u rečeničnom formatu, u kom je samo prvo početno slovo veliko. Nazivi časopisa na engleskom jeziku pišu se tako da početna slova svih reči, izuzev veznika, budu velika.)

Kada je reč o web dokumentu, navodi se ime autora, godina, naziv dokumenta (*kurzivom*), datum kada je sajt posećen, i Internet adresa sajta, npr.:

Degelman, D. (2000). *APA Style Essentials*. Retrieved May 18, 2000 from: <http://www.vanguard.edu/psychology/apa.pdf>

Ako se jedan autor navodi više puta, navodi se po redosledu (godini) publikovanja reference, odnosno (ako ima koautore) po prezimenu prvog koautora. Ukoliko se navodi više radova istog autora u jednoj godini, godine treba da budu označene slovima a, б, в/a, b, c, polazeći od najskorije npr. (1995a), (1995b). Navođenje nepublikovanih radova (npr. rezimea sa naučnog skupa, manuskripta i sl.) nije poželjno. Ukoliko je takvo navođenje baš neophodno, treba navesti što potpunije podatke. Npr:

Mitrović, D. (2004). *Upitnička provera psihoanalitičkog konstrukta Elektro kompleksa putem poliemocionalnog načina odgovaranja*. Nepublikovana doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Prilog. U prilogu treba dati samo one opise materijala koji bi bili korisni čitaocima za razumevanje, evaluiranje ili ponavljanje istraživanja.

Fusnote i skraćenice. Fusnote treba izbegavati. Skraćenice takođe treba izbegavati, osim izrazito uobičajenih. Skraćenice koje su navedene u tabelama i slikama treba da budu objašnjene. Objašnjenja (legenda) se daju ispod tabele ili slike.

Radove treba dostaviti Uredništvu (branislav.egic@gmail.com i tamaragrujic77@gmail.com), u elektronskoj formi. Uredništvo zadržava pravo da prilagođava rad opštim pravilima uređivanja časopisa *NIR* i standardima bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika.

Svi radovi u časopisu *NIR* podležu recenziranju stručnjaka iz nadležne oblasti.

Svi rukopisi prispeli na vreme koji se uklapaju u predviđen obim i pripremljeni su u skladu s *Uputstvom*, biće štampani u časopisu *NIR*.

Uredništvo časopisa *NIR*

NIR

Časopis za nauku-istraživanje-razvoj
godina II, broj 3.
Brčko, juni 2013.

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Velimir Sotirović

Urednici
Prof. dr Branislav Egić, doc. dr Tamara Grujić

Redakcija
Prof. dr Zoran Lovreković (Srbija), Kasim Ramakić (Austrija), prof. dr Aleksa Macanović (BiH),
prof. dr Branislav Egić (Srbija), prof. dr Giacomo Borruso (Italija), prof. dr Radmilo Todosijević
(Srbija), prof. dr Bećir Kalač (Crna Gora), prof. dr Dušan Jarić (BiH), doc. dr Marinko Kresoja
(Srbija), doc. dr Tamara Grujić (Srbija), doc. dr Šaban Muratović (Srbija), doc. dr Vojkan Zorić
(Srbija), doc. dr Marko Vasiljević (BiH), doc. dr Ivan Tasić (Srbija), doc. dr Muharem Selimović
(Brčko distrikt BiH).

Izdavač
Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH
M. Malića i I. Džindića bb, Brčko
internacionalni.univerzitet@gmail.com
www.iubd.org

Za izdavača
Prof. dr Velimir Sotirović, rektor

Prevod
Mr Kristina Varcaković

Lektura i korektura
Doc. dr Tamara Grujić

Prelom teksta
Doc. dr Ivan Tasić

Korice i ilustracija na naslovnoj strani
Mila Melank

Štampa
„Grafo AS“ Karavukovo

Tiraž
300 primeraka

Časopis *NIR* izlazi dva puta godišnje

Recenzenti:

Prof. dr Dragan Škobalj, Fakultet za menadžment, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Dušan Jarić, Fakultet za menadžment, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Branislav Egić, Fakultet za informatiku, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Refik Ćatić, Pedagoški fakultet, Univerzitet u Zenici, BiH

Prof. dr Gordana Zrilić, Pravni fakultet, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Milorad Opsenica, Saobraćajni fakultet, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Doc. dr Jovica Vasiljević, Saobraćajni fakultet, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Doc. dr Marinko Kresoja, Pravni fakultet, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Doc. dr Muharem Selimović, Pravni fakultet, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Doc.dr Srećko Novaković, Fakultet za menadžment, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Doc. dr Nedeljko Debeljak, Fakultet za poslovno-civilnu bezbednost, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Doc. dr Vesna Srdić, Učiteljski fakultet, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Doc. dr Tamara Grujić, Učiteljski fakultet, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Uredništvo časopisa *NIR* ne zastupa stavove autora čije tekstove objavljuje.

Sva autorska prava zadržana. Zabranjeno je svako neovlašćeno umnožavanje, fotokopiranje ili reprodukcija delova teksta.

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

001

NIR: časopis za nauku, istraživanje, razvoj / glavni i odgovorni urednik Velimir

Sotirović. - God. 1, br. 1 (juni 2012)-. - Brčko :

Internationalni univerzitet, 2012-. - 19 cm

Dva puta godišnje

ISSN 2233-1603

COBISS.BH-ID 19756294